

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**A FONOTAKTIKAI SZERKEZETET MÓDOSÍTÓ
HANGVÁLTOZÁSOK AZ ÓMAGYAR KORBAN**

KATONA CSILLA

DEBRECENI EGYETEM
BTK
2019

A FONOTAKTIKAI SZERKEZETET MÓDOSÍTÓ HANGVÁLTOZÁSOK AZ ÓMAGYAR KORBAN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében a
nyelvtudományok tudományágban

Írta: Katona Csilla okleveles magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolája
(Magyar és Finnugor Nyelvészeti Programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201...

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 201...

Én, Katona Csilla, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

(Katona Csilla)

Tartalom

Bevezetés.....	1
1. Elméleti háttér	3
1.1. A fonotaktikai szerkezet mint a hangtörténeti változások mozgatórugója.....	3
1.2. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzői.....	13
1.3. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet	16
1.4. A mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzői	22
2. A vizsgálatok forrásai és a feldolgozás módszere.....	34
2.1. Az ómagyar kori helynevek mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai.....	34
2.2. A mai magyar nyelvjárási adatok mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai	40
2.3. A helynévi adatbázis kialakításának elvei és forrásai	44
2.4. A tájszói adatbázis kialakításának elvei és forrásai.....	48
3. A fonotaktikai szerkezetet érintő változások a magyar nyelvben	50
3.1. A kétnyíltszótagos tendencia.....	50
3.1.1. A kétnyíltszótagos tendencia a szakirodalomban.....	51
3.1.2. A hangváltozások jellegéről	55
3.1.3. A kétnyíltszótagos tendencia működése.....	57
3.1.4. A változás mozgatórugói, okai.....	74
3.1.5. A kieső magánhangzók	78
3.1.6. A változás területi jellemzői.....	82
3.1.7. A változás kronológiai jellemzői.....	86
3.2. A tövégi magánhangzók eltűnése.....	89
3.2.1. A tövéghangzók problematikája a szakirodalomban.....	89
3.2.2. A tövéghangzók eltűnése az ómagyar kor helyneveiben	103
3.2.3. A változás kronológiai jellemzői.....	111
3.2.4. A változás okai	112
3.3. A hangátvetés	114

3.3.1. A hangátvetés a szakirodalomban	114
3.3.2. A hangátvetés típusai és indítékai	120
3.3.3. A hangátvetés kronológiai jellemzői.....	129
3.3.4. A hangátvetés területi jellemzői.....	132
3.3.5. Szabályos változás vagy asszociációs változás-e a hangátvetés?.....	134
3.4. Inetimologikus hangok a szavak szótagszerkezetében.....	139
3.4.1. Az inetimologikus magánhangzók	141
3.4.1.1. Inetimologikus magánhangzók a szavak elején	142
3.4.1.2. Inetimologikus magánhangzók a szavak belsejében	149
3.4.1.3. Inetimologikus magánhangzók a szavak végén	154
3.4.2. Mássalhangzók inetimologikus (és kieső) hangként.....	159
3.4.2.1. Zárhangok inetimologikus hangként	159
3.4.2.2. Réshangok inetimologikus (és kieső) hangként	163
3.4.2.3. Likvidák inetimologikus (és kieső) hangként.....	168
3.4.2.4. Nazális mássalhangzók inetimologikus hangként.....	175
3.4.2.5. Mássalhangzók ki- és bekerülése intervokális helyzetben	177
Záró gondolatok	183
Felhasznált irodalom	186
Melléklet	201

Bevezetés

Dolgozatomban a szavak hangszerkezetét módosító leggyakoribb és legjellegzetesebb hangváltozási folyamatokat vizsgálom, elsősorban az ómagyar korra (s főként annak korai időszakára) vonatkozóan. Ezek a változások a hangtörténeti kutatásoknak hol az előterében voltak, hol pedig — általában a hangtörténet és a nyelvtörténet háttérbe szorulásától bizonyosan nem függetlenül — a kutatások perifériájára kerültek. Most azért lehet létjogosultsága egy ilyen analízisnek, mert mind a nyelvtörténeti forrásanyag, mind az alkalmazott módszerek terén új alapokra helyezhetjük, illetve kitágíthatjuk a kutatásokat. A tudományterületeknek márpedig időnként feltétlenül szüksége van arra, hogy módszertani és elméleti szempontból is felülvizsgálja a korábbi eredményeit, és azokat lehetőség szerint új szempontokkal egészítse ki.

A vizsgált nyelvtörténeti jelenségekhez a korábbi szakmunkáknál bővebb és részben más típusú forrásanyagra támaszkodtam: az analízis alapjául ugyanis két forráscsoport szolgált. Az ómagyar kor helynévi szórványai azért bizonyulhatnak fontos nyelvi elemcsoportnak, mert koraiak, és ezáltal a folyamatok legkorábbi időszakára nézve is gazdag dokumentáltságot biztosíthatnak, illetve mert lehetőséget nyújtanak arra is, hogy a tulajdonnevek és a köznevek nyelvi változásainak esetleges eltéréseire is rámutathassunk általuk. E kettősség pedig magának a változási folyamatnak a pontosabb feltérképezéséhez is bizonyosan hozzájárulhat. A másik forráscsoportot — az elemzéseket mintegy kiegészítő jelleggel — az élőnyelvi tájszavak kategóriája képviseli. E forráscsoport ismét csak a lehetőségek tágabbra vonása miatt lehet lényeges: ezek a nyelvi elemek ugyanis nemegyszer korábban lezajlott nyelvi változások nyomait őrzik a jelen kor szinkroniájában.

A vizsgálatba vont forrásanyag mellett az elméleti megalapozottság terén is igyekeztem új irányokba elmozdítani a hangtörténeti vizsgálatokat. A hangtörténet hagyományos és eredményes módszerei mellett a modern fonológiai és fonetikai kutatások egyes eredményeit is felhasználom a változási folyamatok pontosabb megértéséhez és bemutatásához. Fontosnak tartom azonban azt is hangsúlyozni, hogy dolgozatom szándéka és jellege szerint is hangtörténeti természetű, s a fonológiai, illetve fonetikai aspektus csupán annyiban kerül benne előtérbe, amennyiben ez az adott hangváltozási folyamat alaposabb megismerését, felderítését szolgálja. Mindebből az is szükségszerűen adódik,

hogy dolgozatomban az egyes változási folyamatok hangtörténeti szakirodalmát minden esetben részletesen igyekszem feltárni, de egyúttal nem törekszem az esetlegesen kapcsolódó fonológiai és fonetikai szakirodalom átfogó (vagy akár csak széleskörű) ismertetésére. Ez a szál a munkámban tehát leginkább segédszemponként van jelen.

Disszertációm három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a dolgozat elméleti megalapozását végzem el. Ennek keretében foglalkozom a fonotaktikai szerkezetnek a hangtörténeti változásokban betöltött indukáló szerepével, majd a magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzőit mutatom be, külön egységet szentelve a nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet kérdésének. Kitérek végül a magyar mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzőire is.

A második fejezetben a vizsgálatok alapjául választott nyelvi anyag, azaz az ómagyar kori helynevek és a modern kori tájszavak hangtörténeti forrásértékét tárgyalom. Ugyanitt ismertetem a módszereket is, kitérve a vizsgált nyelvi anyag alapján felépített korpuszok, adatbázisok jellemzőire is.

A dolgozat gerincét alkotó legterjedelmesebb, harmadik fejezetben a fonotaktikai szerkezetet érintő hangváltozási folyamatokat részletezem sok szempontot figyelembe véve. Önálló alfejezetet szentelek a kétnyíltszótagos tendenciának, a hangátvetésnek, a tövégi magánhangzók eltűnésének, valamint az inetimologikus hangok problematikájának. Az egyes alfejezetekben kitérek a korábbi szakirodalom eredményeire, ezeket szembesítem az általam feldolgozott korpuszok alapján megfigyelt tanulságokkal. A változási folyamatokat tipológiai sajátosságaikkal együtt jellemzem, s emellett dimenzionális nyelvészeti nézőpontot alkalmazva szólok a folyamatok kronológiai és területi jellemzőiről. Ahol a változás hátterének, mozgatórugóinak felderítésében fonológiai okokkal is jó eséllyel számolhatunk, ott ezekre minden esetben utalok.

1. Elméleti háttér

1.1. A fonotaktikai szerkezet mint a hangtörténeti változások mozgatórugója

1. A lexikális elemek (a köznevek és a tulajdonnevek) fonotaktikai szerkezetét érintő változási folyamatok minél szélesebb körű tisztázása érdekében a hangtörténeti vizsgálatoknak célszerű a fonológiai és fonetikai kutatások eredményeire is támaszkodniuk. A hangváltozások mozgatórugóit, lefolyásuk természetét úgy deríthetjük fel ugyanis pontosabban, ha ennek során a szavakat, neveket alkotó hangok fonetikai és fonológiai tulajdonságaira is tekintettel vagyunk.

A jellegénél fogva alapvetően hangtörténeti témájú dolgozatom egyik kiinduló alapfeltevése ezzel összefüggésben tehát az, hogy a fonotaktikai mintázatok, azaz a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai struktúra egyrészt alapvető befolyásoló szerepet játszhat a hangszerkezetet érintő változások működésében, lefolyásában, produktivitásában; másrészt pedig bizonyos esetekben korlátozhatja is azok megvalósulását.

A nyelvek különböző tiltásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen hangalakúak lehetnek az adott nyelv szavai, az egyes fonémák milyen sorrendben, milyen elrendezési sémák szerint alkothatják a szavak hangtestét. A szavakat, szótagokat felépítő hangok ugyanis nem következhetnek egymás után teljesen szabadon: bizonyos hangkapcsolatok megvalósulnak (más terminológiával: engedélyezettek), mások nem léteznek (nem engedélyezettek) az adott nyelvben (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 97). Fonotaktikai mintázatokon azokat az elveket kell tehát értenünk, amelyek a hangsoron belül az elemek elrendeződését a kezdő és a végpont között meghatározzák (KASSAI 1998: 136).

A fonotaktikai felépítést meghatározó tiltások az egyes nyelvekben, de egyazon nyelven belül is különböző erősségűek lehetnek. Igen gyakori jelenség például az, hogy a nyelvek nem engednek meg tetszőleges típusú és számú mássalhangzót egymás mellett. Ezzel van összefüggésben az, hogy a magyarban szó elején a mássalhangzó-torlódás csak igen speciális elrendezésekben fordulhat elő. Szavaink kezdődhetnek ugyan több mássalhangzóval, esetenként hárommal is, de három mássalhangzóból az első mindig *s* vagy *sz* kell, hogy legyen, a második *p*, *t* vagy *k*, a harmadik pedig csak a *r* lehet (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 97). A két mássalhangzóval kezdődő mintázatokra már jóval több korlát érvényes. A helynevekre jellemző szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok kapcsolódási

mintázataira vonatkozóan KENYHERCZ RÓBERT mutatott be hasonló hangsorépítkezési jellegzetességeket (2013a: 185–190). Minderről és általában a szavainkban található mássalhangzó-kapcsolatok problematikájáról az 1.4. fejezetben szólok részletesebben.

A fonotaktikai szerkezet lehet okozója és befolyásolója a hangtörténeti változásoknak, illetőleg gátolhatja is azok lefolyását abban az esetben, ha a változás által újonnan létrejövő szavak hangszerkezete kevésbé lenne jólformált, mint a kiinduló alaké. Mindennek oka részint abban keresendő, hogy „a rendszerkapcsolatok sem a nyelvi változásokra ható egyetlen szint egymás közötti viszonylatában, sem az azokon belüli viszonylatokban nem azonos jellegűek: szorosabbak vagy lazábbak, jobban vagy kevésbé strukturált rendszert alkotnak. Ennek megfelelően a változási lehetőségek mennyisége és milyensége között is különbségek vannak mind a nyelvi változásra ható tényezők egymás közötti, mind egymáson belüli viszonylatában” (BENKŐ 1998a: 97). A kétnyíltszótagos tendencia bemutatásakor HORGER ANTAL például fontosnak tartotta megjegyezni azt, hogy vannak bizonyos lexémák, amelyek valamilyen oknál fogva nem kerültek a tendencia hatósugarába, pedig a szótagszerkezetük ezt megengedte volna: pl. *katona*, *hahota*, *kaloda*, *szapora*, *papiros*, *korona*, *háború*, *homorú*, *nyoszolya* (1942: 337). Az eredeti szótagszerkezetek megőrződése mögött részben föltehetően fonotaktikai tényezők húzódnak meg. A fonotaktikai mintázatok ugyanis a lexémák hangszerkezetét olyan módon is meghatározzák, hogy mely mássalhangzók és mely magánhangzók követhetik egymást az adott szóalakban, eleget téve ezzel a jólformáltsági kritériumoknak. Ha ugyanis a magánhangzó kiesése olyan mássalhangzó-kapcsolatot teremtené, amely a magyar nyelvben egyébként hiányzik, vagy egyáltalán nem is lehetséges, akkor ez a körülmény a változást megakadályozza. A magyarban egy morfémán belül szó belsejében például a *cs+r* szekvencia nem fordulhat elő (REBRUS–TRÓN 2002: 52): talán ezzel lehet összefüggésben az, hogy az olyan szavakból, mint *acsari*, *acsarog*, *acsurál* szintén nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója. (Meg kell azonban jegyezni, hogy morfémahatáron persze akadnak ilyen alakok, pl. *Pécsre*, *ácsról* stb.). A HORGER által idézett példák némelyike ugyanakkor nem feltétlenül ilyen jólformáltsági kritériumok miatt állt ellen a változásoknak, hiszen például a *homorú* > **homrú* módosulást ez nyilvánvalóan nem gátolhatta, minthogy vannak a szó belsejében *mr* hangkapcsolatot tartalmazó szavaink (pl. *kamra*, *Imre*, *Gyömrő*), és a régi helynévanyagban ott is találjuk a forrásainkban a *homorú*-ból alakult *Homrog* ~ *Homród* típusú névformákat; vö. pl. 1214/1550: *Humuroc* > 1322: *Humruk* (KMHsz. 1: 132), 1407: *Homrod* (Cs. 5: 96).

Minthogy továbbá a *pr* mássalhangzó-kapcsolatra szó belsejében ma is találunk példákat (pl. *paprika*, *szoprán* stb.), a *szapora*, *papiros* típusú szavakban sem fonológiai tiltások miatt nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.

Összességében egyetérthetünk KISS JENŐVEL abban, hogy a „nyelvi változás módját közvetlenül a rendszertani adottságok határozzák meg” (2011: 16), azt tehát, hogy milyen változások lehetségesek és milyenek nem, mindig a rendszerkapcsolatok szabályozzák. E szabályozók a nyelvi rendszer és működése síkján természetesen a nyelv rendszerkapcsolataival azonosak. Ezek alapján a változási lehetőség lényegében általános, egyetemes változási törvényszerűség, amely nemcsak egy valamely nyelv életében hat, hanem — bizonyos megszorításokkal tulajdonképpen — minden nyelvre, vagyis az emberi nyelvre általánosan érvényes (BENKŐ 1998a: 96, 101).

Mivel a fonotaktikai szerkezet működése szemmel láthatóan rendkívül szorosan összefügg a jólformáltsággal és az optimalitási elvekkel, ezeknek a kérdéseknek külön alfejezetet szentelek a későbbiekben.

Olyan tiltások, mint amilyeneket a fentiekben a magyar nyelv vonatkozásában néhány példán keresztül szemléltettem valójában minden nyelvben megfigyelhetők, de az egyes nyelvekben természetesen más-más szabályok lehetnek korlátozó szerepűek. A hawaii nyelv szavai például csak nyílt szótagokból állhatnak (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 97).

A nyelvek ilyen módon tehát rendelkeznek lehetséges és engedélyezett, illetőleg nem lehetséges, s emiatt nem engedélyezett fonémakapcsolatokkal. A latin nyelvben például a szótagvégi obstruensek gyakoriak voltak, de a korai kasztíliaiban a szótagvégi mássalhangzók (kivéve a nazálisokat, a likvidákat és a *s*-t) megszűntek a különböző változások során. A mai spanyol nyelv meglehetősen sok latin gyökerű lexémát tartalmaz. A latin *lacte* ’tej’ például a spanyolban szabályos hangváltozásokon keresztül *leche* [leče]-re módosult. Ez a módosulás fonetikailag motivált hangváltozásként realizálódott, ugyanis a spanyolban egyetlen *kt* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó alak sem maradt fenn, az említett hangtörténeti változás — a spanyol nyelv szótagszerkezetében bekövetkező változásoktól befolyásolva — kivétel nélkül minden ilyen elemet érintett (HOOPER 1993: 46).

A fonotaktikai szerkezetről mint a hangtörténeti változások fő mozgatórugójáról e fejezet további részében csupán a magyar nyelv vonatkozásában szólok, s a további elméleti kérdésekre a későbbi alfejezetekben térek ki bővebben.

2. A nyelvi változások — bár eltérő intenzitással, de — rendszerint a nyelv minden szintjét érintik, ezért a nyelvek történetében időben előrehaladva a fonotaktikai mintázatok is változhatnak. A magyar nyelv szótagépítkezési mintázataiban is megfigyelhetünk elmozdulásokat az egyes nyelvtörténeti korszakokban, amelyek pedig a hangtörténeti változások típusaiban, illetve azok gyakoriságában ugyancsak módosulásokat okozhatnak.

A finnugrisztika a finnugor alapnyelvre az alábbi szótagszerkezeteket tartja elképzelhetőnek (a felsorolásban a feltehetően gyakoribbaktól haladok a ritkébbak felé): CVCV (fgr. **kota* > m. *ház*, fgr. **pälz* > m. *bél*, fgr. **säne* > m. *ég* fn., fgr. **pine* > m. *fog* fn.), CVCCV (fgr. **jorkz* > m. *jár*, fgr. **čenkz* > m. *csegely*, fgr. **člzkz* > m. *csillog*, fgr. **tunke* > m. *dug*), VCV (fgr. **alz* > m. *áld(d)*, VCCV (fgr. **amta* > m. *ad*, fgr. **arwa* > m. *áru*), CV (fgr. **ki* > m. *ki?*, fgr. **mu* > m. *más*), CVCCCV (fgr. **końčkz* > m. *hárs*), CVCVCV (fgr. **tarz-kz* > m. *daru*, fgr. **šiŋe-re* > m. *egér*), V (ur. **o ~ *u* > m. *a(z)*, ur. **i* > m. *e(z)*) (E. ABAFFY 2003: 115, BAKRÓ-NAGY 1998: 235–236, 1999: 19–21, BERECKZI 1996: 40, HONTI 1997: 48, 1999: 18–22, 57–65, 118–120, KASSAI 2000: 113, az alapnyelvi rekonstruált formákhoz lásd UEW.).

A finnugor alapnyelv leggyakoribb hangsorszerkezete minden valószínűség szerint tehát a CVCV és a CVCCV struktúra lehetett (BAKRÓ-NAGY 1992: 36). Jellemző volt továbbá az is, hogy az alapnyelvi szavak magánhangzóra végződtek — a szótagzárlat tehát kitöltetlen volt —, illetve a szó elején csupán egy mássalhangzó állhatott, ami szoros összefüggésben van az első szótagi hangsúllyal (NYIRKOS 1993: 29, BERECKZI 1996: 40, KASSAI 2000: 113).

A magyar hangtörténetírásban általánosan elterjedt vélekedés az, hogy a magyar nyelvben, illetőleg a finnugor nyelvekben ritka a szó eleji mássalhangzó-torlódás, s azt különféle módon igyekeznek elkerülni, ha ilyen struktúrájú szavak átvételére kerül sor: előtét- vagy bontóhang beiktatásával, a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével, vagy a *β* esetében annak vokalizálódásával (KESZLER 1969: 4–5, BODNÁR 1991: 47, NYIRKOS 1993: 93, KENYHERCZ 2013a).

A finnugrisztika eredményeire és a fentiekre támaszkodva a finnugor alapnyelvi kikövetkeztetett tömorfémákat zömmel két nagy csoportra oszthatjuk a szótagszerkezeti mintázatuk alapján: a kétszótagosokra és az egyszótagosokra. A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett szavaknak közel a fele az első csoportba tartozik. A fogalomszavak csoportjában ritkán CVCVCV (vagy más háromszótagú) típusra visszavezethető szavakat is találunk. A három szótagú szavak csoportjába mintegy 40 szó tartozik. Az alapnyelvre

emellett jellemző volt a nyíltszótagúság is, amit a CVCV, CV, CVCVCV, VCV struktúrák mutatnak (BERECZKI 1996: 40–41). Az egyszótagú tömorfémák mind nyíltszótagúak voltak, CVC struktúra tehát az alapnyelvben nem képzelhető el. A kétszótagú bázismorfémák első szótagja az esetek túlnyomó, majdnem háromnegyed részében szintén nyílt, zárt pedig csupán egynegyed része lehetett. A két szótagú töszavak második szótagja szintén nyílt volt (BALÁZS 1967b: 9). Számos jel arra mutat, hogy az első szótagbeli nyíltság túlsúlya, mely a fentiek szerint a zártág ellenében mintegy 3:1 lehetett az alapnyelvben, az ősmagyar korban nem csökkent, sőt valószínűleg még tovább növekedett (BALÁZS 1967b: 11).

Zárt első szótagot a CVCCV, VCCV és CVCCCV szerkezetű alapnyelvi tömorfémák szótagra bontása eredményez, így a feltehető alapnyelvi szótagtípusok a következők lehettek: V, CV, VC-, CVC-, CVCC- (KASSAI 2000: 115).

A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett szótagszerkezeti típusok a következő nyelvtörténeti korszakokban aztán különböző változásokon mentek keresztül.

Az ősmagyar korban még nem észlelhetünk számottevő módosulást a szavak fonotaktikai szerkezetében, az akkor tájt nyelvünkbe beáramló jövevényszók ugyanis alapvetően nem módosították azokat (E. ABAFFY 2003: 127). A finnugor alapnyelvre rekonstruált fonotaktikai struktúrákat találjuk meg ezért jórészt az ősmagyar kor elején is: a szavak kezdetén nem állhatott mássalhangzó-torlódás, a szó belsejében szótaghatáron azonban gyakoriak lehettek a mássalhangzó-kapcsolatok, mégpedig olyanok, amelyek első elemeként likvidát (*hölgy, nyelv, felhő, árva, hervad*), nazálist (*hangya, kengyel, langyos*) vagy szibilánst (*ostor*) regisztrálhatunk. Az ilyen típusú mássalhangzók számos nyelvben — mivel képzésük közben a levegő áramlása, bár akadályozva van, mégis folyamatos — szótagalkotók is lehetnek (BALÁZS 1967b: 13, BERECZKI 1996: 35).

A töszavakban hiátus nem fordult elő, s valamennyi szó magánhangzóra végződött. A szó- és képzővégi vokálissal együtt három, sőt ragozott formában több szótagúak is lehettek a szavak már az ősmagyar korban is: fgr. **repä-ć3* > ősm. **roβoszu* (mai *ravasz* 'róka'); ugr. **ala-ma* > ősm. **álumu* (mai *alom*) (E. ABAFFY 2003: 115). A vándorlások korában a magyarral kapcsolatba kerülő, zömében törökségi nyelvekben sem volt példa szókezdő mássalhangzó-torlódásokra, ahogyan ez a huzamos nyelvi kontaktus a magánhangzók tekintetében sem állította olyan probléma elé a magyar nyelvközösséget, hogy a török jövevényszavakban számára ismeretlen hangokat kelljen visszaadnia. A török jövevényszavak szóvégi alsó nyelvállású rövid magánhangzóit — minthogy azok az

ősmagyar kor első felében zártabbá váltak, így szóvégi *á*, *e* a magyarban nem volt akkoriban — hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették a magyar beszélők (*almá*, *kecské*), a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig legtöbbször analogikus tövégi vokális került (E. ABAFFY 2003: 126).

Az a körülmény ugyanakkor, hogy bizonyos török jövevényszavak szó végi *-q*, *-k* és *-g* hangja eltérően fejlődött a magyarban (pl. tör. **inäk* > m. *ineγ* > *ünő*, de tör. **ariq* > m. **áruku* > *árok*), arra mutat, hogy az analogikus tövéghangzó beillesztése nem volt kivétel nélküli adaptációs jelenség. Ebben pedig akár más nyelvi hangsormintához való idomulás első jelét is felfedezhetjük. Talán nem független a jelenség attól, hogy a tövégi vokális ekkorra már veszített intenzitásából (felső nyelvállásúvá vált), noha eltűnése majd csak jóval később, az ómagyar korban következett be (KASSAI 1999: 56–57, WOT. 1075).

Az ősmagyar kor hang- és szótagszerkezeti sajátosságai kapcsán érdemes a magyarral ez idő tájt érintkező törökségi nyelvek ilyen sajátosságait is tanulmányozni, ennek tanulságai ugyanis eredményesen hasznosíthatók a korszak és esetleg a korai ómagyar kor jelenségeinek vizsgálatában, elemzésében is. Ehhez — egy részletes vizsgálat keretében — áttanulmányoztam a WOT. adatait arra a kérdésre fókuszálva, hogy az ősmagyar kori török jövevényszavak török átadó alakjait milyen szótagszerkezeti típusok jellemezték. Ennek a lexémarendszer egy szűk szeletét alapul vevő analízisnek az eredményei azt a korábbi megfigyelést támasztották alá, hogy a szavak elején valóban nem találhatunk mássalhangzó-torlódást, a szavak belsejében viszont gyakoriak voltak a mássalhangzó-kapcsolatok. A leggyakoribb szerkezetek az elemzett lexikális elemek körében pedig — a gyakoriságuk sorrendjében — a CVCVC (pl. tör.¹ **barum* > m. *barom*, tör. **belen* > m. *bölény*, tör. **korām* > m. *karám*), CVCCVC (pl. tör. **balvan* > m. *bálvány*, tör. **burčay* > m. *borsó*, tör. **järmäk* > m. *gyermek*), CVC (pl. tör. **jom* > m. *gyom*, tör. **yās* > m. *jász*, tör. **kin* ~ **kiyin* > m. *kín*), VCVC (pl. tör. **ürük* > m. *örök*, tör. **eriy* > m. *erő*, tör. *egen* > m. *igen*), CVCV (pl. tör. **čata* > m. *csata*, tör. **tina* > m. *tinó*, tör. **jepi* > m. *gyep*), CVCCV struktúrák (pl. tör. **borsi* > m. *borz*, tör. **turma* > m. *torma*, tör. **serge* > m. *zerge*) voltak.

A honfoglalás után, az ómagyar korban a szótagszerkezeti minták megváltozásával összefüggő korábbi folyamatok felerősödtek, és újak is megkezdődtek. Ebben a korszakban olyan nyelvekkel (szláv, német, latin stb.) került érintkezésbe a magyar

¹ A török nyelv megnevezés alatt itt és a továbbiakban is a nyugati ótörök nyelvet értem.

nyelvközösség, melyekben nemcsak számára kölcsönzött fonémákkal (c, zs stb.) találkozott, hanem a fonémák hangsorba szerveződése is elüthetett a magyarban megszokott szerkezetektől. Az ekkor átvett szavak hangalaki felépítése ezért nemritkán olyan feladat elé állította a beszélőket, amelyet sokáig — az ómagyar kor első századaiban — csak megfelelő átalakításokkal, a magyar fonotaktikai mintázatokhoz való igazítással tudtak megoldani. Az ősmagyarból örökölt fonotaktikai építkezés ugyanis — mint láttuk — a hangutánzó szavakon kívül nem ismerte a mássalhangzó-kapcsolattal induló szókezdeteket. Az ómagyar kor végére viszont — a nagy számú jövevényt szavak hangszerkezeti mintája miatt — a *drága*, *grádics*, *flaska* típusú, mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak elfogadottá váltak (BÁRCZI 1967: 135, E. ABÁFFY 2003: 348). KENYHERCZ RÓBERT azt is kiemeli azonban, hogy a torlódást tartalmazó formák lényegében mind a mai napig kevésbé szokásosak a magánhangzóval kezdődő szavakhoz képest, mivel meglátása szerint „az, hogy valami lehetségessé válik a nyelvben, még nem jelenti azt, hogy rögtön át is alakítja annak egész karakterét” (2013a: 203). A mássalhangzó-torlódásos szótagmintákat idővel tehát a magyar nyelv befogadta, ezek a struktúrák a 16. századra fonotaktikailag produktívá is váltak, amiről olyan belső keletkezésű hangutánzó szavaink tanúskodnak, mint például 1517: *prwchek* (EWUng. *prücsök*), 1527: *Ptrewffjzkeleonek* (EWUng. *prüszköl*) (KENYHERCZ 2013a: 203).

A korai ómagyar korban jelentkező erős szláv nyelvi hatás eredményeként egy olyan szabályversengésről lehetett szó, amely során az egyik, finnugor gyökerekre visszamenő korlát tiltotta, ezáltal rosszulformálnak minősítette, s így nagy valószínűséggel kitette a feloldási tendencia hatásának a torlódásos szókezdeteket; a másik, német, (új)latin, de főként szláv hatásra a fonotaxisunkhoz újonnan hozzáadódott mintázat viszont engedte, ezáltal jólformálnak minősítette azokat (KENYHERCZ 2007: 93–94). A feltehetően elég erős magyar–szláv együttélési viszony járult hozzá ahhoz, hogy a jövevényt szavak és a jövevénynevek révén egy új fonológiai minta is meghonosodjon, és az átvételek révén megjelent egy addig ismeretlen, elágazó szótagkezdeteket — azaz szó elején mássalhangzó-torlódást — megengedő minta (i. h.). Ezt az olyan nevek illusztrálhatják, amelyekben egyáltalán nem adathozható a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló tendencia, mint például a Bars megyei *Dragunya* pataknevben, amely egy 1228-as oklevélben is már *Draguna* formában szerepel (Gy. 1: 469), akárcsak a Baranya megyei *Breznica*, amely egy +1228/1423-as oklevél szerint a régiségben is *Breznicha*, azaz torlódásos alakban fordult elő (Gy. 1: 274). Akad olyan név, mint az erdélyi Fehér megyei

Krakkó, amely alakulásában ugyan már kimutatható némi ingadozás, de benne a változás során a torlódásos forma kerekedett felül. Ez a név ugyanis egy 1225/1296–1301-ből való oklevélben *Karako*, de egy 1291-es datálásúban a mai torlódásos formát tükröző *Crakow* alakban található meg (Gy. 2: 169–170) (vö. ehhez még KENYHERCZ 2007: 90).

Az új fonotaktikai mintázat meghonosodásának eredményeként egyes szakemberek szerint napjainkban már csak nyelvjárások szintjén lelhető fel nyomokban a torlódások megszüntetésére irányuló törekvés. „Egyfajta »nyelvi akklimatizálódásnak« is tekinthető a mássalhangzó-torlódások tudomásul vétele, azaz hogy kiejtésük már nem okoz gondot a magyar nyelvű felnőtt beszélők döntő többségének” (BODNÁR 1991: 47). KENYHERCZ RÓBERT is hasonló, nyelvtörténetileg megalapozott megfigyelést tesz, de némileg árnyaltabban fogalmaz e jelenség kapcsán: időben előrehaladva kétségkívül fokozatosan gyengült az a tendencia, ami a jövevényszavak útján a magyarba kerülő szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat megszüntette. Egyes nyelvjárásokban azonban — emeli ki ő is — még újabb jövevényszavak esetében is megfigyelhető a köznyelvitől eltérő formát eredményező feloldásra való törekvés, vö. például *drót* ~ *dërót*, *dirót*; *krumpli* ~ *kolompri*, *kurompi*; *krajcár* ~ *karicár*; *traktor* ~ *tàráktor* (2013a: 203).

VENNEMANN elmélete alapján elsősorban azok a szerkezetek vannak kitéve a változásnak, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (VENNEMANN 1988: 2). A szótagszerkezetek módosulásaira, átrendeződésére vonatkoztatva ez úgy fogalmazható meg, hogy azok a szótagszerkezetek változékonyabbak, amelyek kevésbé felelnek meg a jólformáltsági kritériumoknak, mintázatoknak. Jólformálnak pedig azt a szótagszerkezetet nevezzük, amely fonémák fonológiaiilag megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Azt, hogy egy-egy nyelvben az elemeknek milyen kombinációi engedhetők meg és melyek nem, a fonotaktikai mintázatok írják elő (BAKRÓ-NAGY 1992: 35). A finnugor alapnyelvből örökölt és az ősmagyar korban e téren nemigen módosult szótagszerkezeti mintázatok alapján ezért érthető, hogy a torlódást tartalmazó lexémák az első időkben egy erőteljes jólformáltságra törekvő tendenciának, a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló különböző korlátok működésének voltak kitéve (KENYHERCZ 2007: 90). Általánosítva ez azt jelenti, hogy a beszélők igyekeznek a fonémák hangsorba szerveződésének megszokott, jól ismert mintázatait megtartani, s az ennek ellentmondó hangkapcsolatokat a szokásossá alakítani (E. ABAFFY 2003: 111). Az új szótagszerkezeti minták begyakorlottsága, gyakorisága azonban ezen a téren elmozdulásokat idézhet elő. A

jólformáltságról mint fontos rendszertani alapelvről az 1.3. alfejezetben bővebben is szólok.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás mellett az ómagyar korban új fonotaktikai helyzetként tűnt fel továbbá a mássalhangzós szóvég, amely a szóvégi vokálisok eltűnésének következtében jött létre. A finnugor alapnyelvi szótagtípusok már említett sorrendje a véghangzók eltűnéséig fennállhatott, amikor azonban a csonkatövek használata elterjedt, a két első helyet a CVC (*hal, szem*), valamint a VC (*ad, ér*) típus foglalta el, mivel az elsődleges CVCV és VCV típusú tömorfémák véghangzója eltűnt. Így az alaptípusok végeredményben megmaradtak, de melléjük újak is keletkeztek, s az újonnan keletkezett típusok közül — a korábbi időszak legáltalánosabb CVCV struktúrája helyett — nyilván a belőle lett CVC (*hal, szem, tol, var*) típus lépett elő az első helyre (BALÁZS 1967b: 33).

Egy hangváltozási folyamat eredményezett új típusú szerkezetet továbbá a magánhangzók előfordulásában is. A finnugor alapnyelvi fonotaktikai rendszer nem ismerte a szó belseji VV kapcsolatot, s e téren — ismereteink szerint — az ősmagyar kor sem hozott változást. Az ómagyar kor folyamán azonban a β és γ intervokálisus helyzetben való kiesésének következtében jöhetett létre a magyar nyelvben, vagy kerülhetett át ide jövevéyszavakkal szó belseji hiátus. A nyelvhasználat ugyanakkor ezt is igyekezett — minthogy nem illeszkedett a magyar nyelv hangsorépítkezési mintái közé — különböző módokon megszüntetni (BÁRCZI 1958a: 99–102, E. ABAFFY 2003: 333, 348).

Az ómagyar kor végére kialakult szótagépítkezési mintázatok jórészt ma is érvényesek, bennük nagyobb fokú átalakulásokat nem igazán tapasztalhatunk. Ezt a megfigyelést az alábbi jelenségekkel támaszthatjuk alá.

Az a körülmény, amely szerint néhány száz éve az újabb jövevéyszavakba már nem toldódik be inetimologikus magánhangzó, valamint nem esik ki mássalhangzó a mássalhangzó-torlódással kezdődő szavakból, mutatja, hogy a magyar nyelv rendszerében immár semmi nincs, ami tiltaná a szókezdő mássalhangzó-csoportokat (SIPTÁR 1998: 360–361, vö. PAPP 1966: 150).

Az ómagyar kor végére kialakuló mássalhangzós szóvégre vonatkozó megengedés ma is érvényes, hiszen mássalhangzóra végződő szavakat szép számmal találunk a nyelvünkben: VCCVC alakzatot mutatnak például az *abrak, addig, egres, özvegy, üzlet, ezred, angol, elnök, erszény* stb. szavak.

Szavak belsejében továbbra is követhetik egymást mássalhangzók, CVCCV mintázatot az olyan mai magyar nyelvi szavakban láthatunk, mint például *kapta*, *lepke*, *lépcső*, *szoknya*, *kesztyű*, *disznó*, *tompa* stb.; VCCV szerkezetűek például az *ipse*, *apró*, *akna*, *akta*, *eszme*, *ostya*, *enyhe*, *olcsó* stb. szavak. A CVCCCV mintázat az előző típusokhoz képest ritkábban jelentkezik, többek között a *bejgli*, *dzsenti*, *kontra* stb. szavakat említhetjük rá példaként (TÖRKENCZY 1994: 368–369).

3. A fentiek összegzéseként azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szavak fonotaktikai felépítése az ómagyar kor végére igen nagy változásokon ment át: idegen nyelvi hatásra megjelent, majd meghonosodott a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat, belső fejlődés eredményeként pedig megjelentek a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok. Részben a magyar nyelvben bekövetkező hangváltozások, részben pedig jövevényszavak által a szóbelseji hiatusos helyzet, azaz a magánhangzók érintkezése is része lett a szótagszerkezeti mintáknak (E. ABAFFY 2003: 349).

A lényegében a 16. század közepére kialakult mintázatok az elkövetkező időszakokban aztán egyre inkább megszilárdultak, begyakorlottá váltak, s az újabb nyelvtörténeti korszakokban e téren már nem tapasztalunk nagyfokú elmozdulásokat. Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy a mai magyar nyelvben jórészt az ómagyar kor végére kialakult szótagépítkezési mintázatok tekinthetjük érvényesnek.

A következő alfejezetekben e nyelvtörténeti folyamatok fonológiai-fonetikai hátterére rávilágítva azokat a fonológiai kulcsfogalmakat és jelenségeket mutatom be, amelyek figyelembevételével a hangtörténeti változások feltárásában megítélésem szerint elengedhetetlen. Ezek némelyikét szükségszerűen az eddigiekben is érintettük már, de összefoglaló, együttes tárgyalásukat feltétlenül indokoltnak gondolom.

1.2. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzői

1. Annak érdekében, hogy a szavak hangszerkezetét módosító nyelvtörténeti változásokat a modern fonológiai és fonetikai eredmények bevonásával együtt vizsgálhassuk, mindenekelőtt tisztáznunk kell a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai szerkezet ismérveit.

Az előző alfejezetben erre vonatkozóan jó néhány megjegyzést már tettem, de ott inkább a szótagépítkezés mintáiban tapasztalható elmozdulásokra voltam figyelemmel, s a gondolatmenet vezérfonalaként az egyes nyelvtörténeti korszakok szerinti áttekintést választottam. Az itt következő kifejtés általános képet igyekszik adni — a korábbi ismereteket is összegezve — a mai magyar nyelvre jellemző fonotaktikai sajátosságokról.

Amikor azonban egy konkrét nyelv fonotaktikai jellemzőiről szólunk, nem tehetjük ezt meg anélkül, hogy bizonyos fonológiai alapfogalmakat ne tisztáznánk, ezért a következőkben ezekre röviden ugyancsak kitérek.

2. A magyar szótagokat két nagy összetevő alkotja: a szótagkezdet és a rím. A rím további két részből tevődik össze: a szótagmagból és a szótagzárlatból (SIPTÁR 1998: 356–360).

2.1. A magyarban a szótagkezdet lehet üres, nem elágazó és elágazó. A szótagkezdetet akkor tekinthetjük üresnek, ha magánhangzóval kezdődik. Nem elágazó abban az esetben, ha egy mássalhangzó áll a szótag elején. Elágazónak nevezzük a szótagkezdetet viszont akkor, ha két vagy több mássalhangzóból álló mássalhangzó-kapcsolatot regisztrálunk a szótag elején (TÖRKENCZY 1994: 278).

Nem elágazó szótagkezdeti pozícióban bármely mássalhangzó-fonéma szisztematikusan előfordulhat. Más szóval: nincs olyan mássalhangzó + magánhangzó kombináció, ami ne felelne meg a hangsorépítkezési mintázatoknak. Véletlenszerű hiányok persze akadnak, például nem kezdődik szó **tya-* vagy **tyi* kapcsolattal, mivel csak a *tyúk* és származékai kezdődnek *ty-*vel. Ugyanakkor szó belsejében a *ty* bármelyik magánhangzó előtt állhat (*a-tya*, *du-tyi*), vagyis ezek a szótagok nem lehetetlenek, csak éppen szó elején nem fordulnak elő (TÖRKENCZY 1994: 278).

A magyarban a szó elején lévő elágazó szótagkezdeteket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolat kombinációk lehetségesek, míg mások nem azok (SIPTÁR 1998: 366). A szavak elején két- vagy háromelemű mássalhangzó kapcsolatok fordulhatnak elő (TÖRKENCZY 1994: 279). Két mássalhangzó kapcsolatát találjuk meg az

olyan szavakban, mint például *pszichológus, plakát, prém, tréfa, kvarc, klór, blúz, bronz, drukkol, gladiátor, fjord, sztyepp, szmog, szláv, svéd, smink* stb. Három mássalhangzót tartalmazó kombinációkkal kezdődnek az olyan szavak, mint például *strófa, stréber, sprőd, sztrájk* stb. (TÖRKENCZY 1994: 280–281).

2.2. A rím ugyancsak lehet nem elágazó, ha csak a szótagmagot tartalmazza (pl. *a, ő*), és elágazó (pl. *az, őz, arc, érc*), amennyiben szótagmag és zárlat egyaránt megtalálható benne (SIPTÁR 1998: 358). A szótagmag a szótag közepén található, és kitöltése mindig kötelező, tehát nem hiányozhat a szótagból. A magyarban a szótagmagot magánhangzó alkotja (SIPTÁR 1998: 356). A szavak hangsorában szereplő magánhangzók közül mindegyik külön szótagba kerül, a magánhangzó-kapcsolatok tagjai között tehát szótaghatár húzódik, például: *ka-la-uz* (SIPTÁR 1998: 364).

A szótagkezdethez hasonlóan a szótagzárlat is lehet elágazó és nem elágazó. Nem elágazó szótagzárlatban bármelyik mássalhangzó állhat, hasonlóan a nem elágazó szótagkezdethez. Az elágazó szótagzárlatra már különféle megszorítások érvényesek (SIPTÁR 1998: 368), de erre majd — a probléma összetettsége miatt — külön, az 1.4. alfejezetben térek ki részletesen.

3. Az egyes szótagokat szótagsorokká fűzve további szótagépítkezési mintázatokat fedezhetünk fel. Nem igaz ugyanis az, hogy két tetszőleges, egyenként jól felépített szótagot egymás után téve biztosan jó szótagkapcsolatot kapunk. Például a *kapta, sapka, kapca* mellett nincs **katpa, *sakpa, *kacpa*, pedig a *kat, sak, kac* és a *pa* egyenként eleget tesznek a feltételeknek (pl. *la-kat, si-sak, ku-kac, lám-pa*). Miután egy szótag kétféleképpen kezdődhet: magánhangzóval és mássalhangzóval, továbbá kétféleképpen is végződik: magánhangzóval és mássalhangzóval, szótaghatáron elvileg négyféle helyzet alakulhat ki: VV, VC, CV, CC (SIPTÁR 1998: 372). A magyar nyelvben a nyílt és a zárt szótag is jólformált, és mindkét típusban előfordulhatnak rövid és hosszú magánhangzók, illetve bármilyen minőségű mássalhangzók is (TÖRKENCZY 1994: 346).

A magyar nyelvben a különböző fonotaktikai mintázatok mellett működésük szerint kétféle szótagépítkezési korlátot, illetve feltételt különböztethetünk meg. A pozitív szótagépítkezési minták azt fejezik ki, hogy bizonyos szegmentum(típus)ok — illetve azok kombinációi — előfordulhatnak valamely pozícióban a szótagon belül. Formálisan ezek a mintázatok jólformáltsági sémák, vagyis azt adják meg, hogy valami lehetséges. A másik típust a negatív szótagépítkezési mintázatok jelentik. Ezek azonban tulajdonképpen nem sémák, hanem szűrők, melyek a sémák által megengedett kombinációkból zárhatnak ki

bizonyosakat (TÖRKENCZY 1994: 277). A nyelvi jólformáltsággal speciálisan a magyar nyelvre vonatkozóan az 1.3. alfejezetben foglalkozom majd.

A magyar nyelvben az egyes szófaji kategóriák fonotaktikai mintázatai egymástól eltérőek lehetnek. REBRUS PÉTER és TRÓN VIKTOR vizsgálatában összehasonlította a köznevek és a helynevek fonotaktikai felépítését is, s rámutatott arra, hogy egymástól eltérő mintázatokat láthatunk e két kategória elemeiben. Köznevek végén például állhatnak olyan zöngétlen hangokból álló mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek helynevekben nem, pl. nem-koronális obstruens + dentális zárhang (*kt, pt, ft*) vagy nem-koronális zárhang + dentális réshang (*ksz, psz*). Köznevek végén csak a *s* fordul elő obstruens után: pl. *taps*. Helynevek végén azonban mind a *s*, mind a *cs* előfordul, azonban kizárólag *k* után: pl. *Paks, Szakcs*. Zöngétlen réshang + zárhang kapcsolatokra vonatkozóan megállapították, hogy minden olyan szekvencia lehetséges a helynevekben, amelyben nem szerepel labiális hang. Így a *ft* nem, a *sk* viszont állhat helynevek végén: pl. *Visk*. A *ft* kapcsolatot csak köznevek végén találjuk meg: pl. *szaft*. Mindkettőben előfordul a *st*: pl. *test, Pest*, a *szt*: pl. *haraszt, Geszt* és a *szk*: pl. *maszk, Deszk* (2002: 40–41).

KASSAI ILONA a magyar fonológiai szótagtípusokra összefoglalóan az alábbi jellemzőket tartja érvényesnek. Egy magánhangzó önmagában is alkothat szótagot, egy mássalhangzó viszont nem. Több magánhangzó több külön szótagot alkot, több mássalhangzó azonban előfordulhat ugyanazon szótagon belül. Minimálisan egy szótag képvisel egy szót, maximálisan 9 szótag, az átlagos szótagszám pedig 2 (1981: 85).

A fenti elméleti kérdések és alapfogalmak tisztázását azért láttam szükségesnek, mert a szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások működését erőteljesen befolyásolhatja a szavak kiinduló fonotaktikai szótagépítkezése, s nemcsak abban a tekintetben, hogy milyen hangsorok milyen változásokhoz szolgáltatnak kiindulópontot, hanem olyan értelemben is, hogy a változási következmény rendre igazodik (noha nem kizárólagosan) a nyelv alapvető fonotaktikai mintázataihoz. E fonotaktikai minták között foglalnak el kitüntetett helyet az ún. jólformáltsági kritériumok, minták, ezekről szólok a továbbiakban.

1.3. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet

1. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet kapcsolata érintőlegesen már a korábbi alfejezetekben is felmerült. A fonotaktikai szerkezet kapcsán szóltam arról, hogy a fonológiai jólformáltságot lényegében a fonotaktikai mintázatok, illetve megszorítások határozzák meg. A szó fonológiai jólformáltsága ugyanis alapvetően attól függ, hogy a szót alkotó szegmentumsorozat, azaz a szót felépítő szegmentumok kombinációja jólformált-e (TÖRKENCZY 1994: 273). Ebben az alfejezetben a jólformáltság és az optimalitáselmélet fogalmát igyekszem alapos kifejtéssel körüljárni, valamint arra keresem a választ, miként hasznosíthatók mindezek egy alapvetően hangtörténeti jellegű munkában.

2. A jólformáltsági kritériumok — ahogyan korábban már láthattuk — kiterjednek az egyes nyelvek fonotaktikai felépítésére, meghatározzák, hogy mely szótagépítkezési mintázatok lehetnek érvényesek a különféle nyelvekben. Mindezek mellett arra is befolyással vannak, hogy a szavakban egymás mellé kerülő mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokból épülhetnek fel.

2.1. Ezeket a kombinációkat egy képzeletbeli skálán elhelyezve azt láthatjuk, hogy vannak gyakori és ritka kapcsolatok. A skála két végpontját egyrészt a jólformált és gyakran előforduló, másrészt pedig a végzetesen rosszulformált, tehát fonológiai okok miatt nem létező alakok jelentik. Ennek értelmében minél gyakoribb egy mássalhangzó-kapcsolat, annál inkább a jólformált, és minél ritkább, annál inkább a rosszulformált végponthoz húz.

TÖRKENCZY MIKLÓS szerint végzetes fonológiai rosszulformáltsággal állunk szemben akkor, ha a szegmentumoknak valamely sorozata hiányzik egy nyelvből, s ez a hiány rendszerszerű, és fonológiai okokra vezethető vissza. Azért hiányzik tehát az adott szekvencia, mert létezésével megsértene valamilyen aktív fonológiai megszorítást. A végzetes fonológiai rosszulformáltságra tulajdonképpen minden nyelvben akad példa, a magyarban például a *tk* és *tp* szekvenciákat különböző környezetben megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a *tk* intervokális megjelenésén kívül (például *atka*) minden más szekvencia agrammatikus, azaz végzetesen rosszulformált. Agrammatikusak a **rtk*, **rtp*, **ntk*, **ntp*, **tkr*, **tpr*, **tp* szekvenciák. Minden nyelvben vannak fonológiailag rosszulformált szavak, amelyek azonban viszonylag ritkák, a magyarban például ilyen az *angström* (az egyetlen szó, amely öttagú mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz) vagy a *copf* (az egyetlen szó, amely *pf*-re végződik), illetve a *fájl*, amelyben kivételként fordul elő a

szóvégi *jl* kapcsolat. Számunkra fontos tanulság tehát mindebből az, hogy a fonotaktikai jól- és rosszulformáltság nem azonos a szóalakként előforduló és nem előforduló fogalompárral. Minden lehetséges szót meghatározó fonotaktikai megszorítás vagy a minimális szóra vonatkozó feltétel eredményezhet végzetes fonológiai rosszulformáltságot (REBRUS–TRÓN 2002: 35, TÖRKENCZY 2001: 274–275). A jólformált és a rosszulformált szekvenciák közötti eltérés tehát sok esetben egyszerűen azok gyakoriságán múlik.

2.2. A jólformáltsággal kapcsolatban meg kell említenünk egy fontos szabályszerűséget, a fonológiai szakirodalomban szonoritási hierarchiának nevezett jelenséget. A mássalhangzó-kapcsolatok mintázatai nagyban függenek attól az univerzális sémától, amely a szótagok felépítésében játszik szerepet. A különféle hangok szonoritása a következő skála szerint adható meg (a legkisebb szonoritástól haladva a legerősebb felé); zárhangok, affrikáták < réshangok < nazálisok < $v < l < r < j$ (TÖRKENCZY 1994: 377–378). A szonoritás a szegmentumok lényeges fonológiai tulajdonsága, amely a szótagon belül a szótagperemtől a szótagmag felé haladva nő, s onnan kifelé csökken. A szótagmagban ezért a leghangzósabb elemeket találhatjuk, azaz a magánhangzókat (TÖRKENCZY 1994: 276).

A szonoritási hierarchia azonban nemcsak a szótagon belül érvényesül, a szótagillesztésben is fontos szerepet játszik, így szótaghatárokon is érzékelhetjük a hatását. A szonoritási sorbarendezés elve egyben fontos jólformáltsági kritérium is, mert hátrányosnak minősíti azokat a szótaghatáron kialakuló mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek tagjai között nincs (vagy minimális a) szonoritási különbség. Ennek értelmében jólformáltnak minősül például a *bl* (*ablak*), *br* (*abrák*), *gn* (*bognár*) és a *gl* (*nyegle*), *gr* (*egres*) kapcsolat, de hátrányosnak tekinthető többek között a *tk* (*patkó*), *kt* (*akta*), *lf* (*csalfa*), *lv* (*tolvaj*) kombináció (TÖRKENCZY 1994: 361–363, 373–374). A nyelvi jólformáltság igen jelentősen összefügg azzal, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokból épülnek fel, s az is lényeges körülmény, hogy az így létrejövő kombinációk a szó elején, a szó belsejében, illetve a szavak végén helyezkednek-e el. E problematikára, azaz a magyar nyelvben lehetséges mássalhangzó-kapcsolatokra a következő alfejezetben még részletezően is visszatérek.

3. Ahogyan említettem, minden nyelvben vannak fonotaktikailag jól- és rosszulformált szavak. Arra a kérdésre, hogy miként lehetséges ez, az optimalitáselmélet keretében találhatunk választ. Az optimalizálás az emberi cselekvés, tevékenység egyik irányító elve,

amely befolyással van a nyelvhasználatra, és általában befolyásolja az ember társadalmi tevékenységét is (KISS J. 2011: 15).

Az optimalitáselmélet az 1990-es években először mint fonológiai elmélet került be a nyelvészetbe ALAN PRINCE és PAUL SMOLENSKY révén (PRINCE–SMOLENSKY 1993), az elméletet azonban hamarosan a nyelvtudomány más területein is alkalmazni kezdték. Az optimalitáselmélet olyan formális elgondoláson alapszik, amely empirikus adatokból kiindulva keresi az emberi nyelvek univerzális jellemzőit (REBRUS 2001: 77).

Az optimalitáselmélet nyelvtani szabály helyett a jólformált alakokat meghatározó feltételeket (korlátokat) tekinti központi fogalomnak, valamint olyan elemzési keretet ad, amelyben ezek a feltételek (korlátok) egymásnak ellentmondhatnak, így a megjelenő alakokban ezeknek a feltételeknek egy része nem teljesül (azaz ezek az alakok bizonyos korlátokat áthágnak) (REBRUS 2001: 77, KÁLMÁN–TRÓN 2007: 143). A korlátok áthághatósága azt jelenti, hogy ha egy alak áthág egy korlátot, az még nem feltétlenül vonja maga után azt, hogy az adott alak agrammatikus. A nyelvben tehát létezhetnek bizonyos alakok attól függetlenül, hogy nem annyira jólformáltak, mint azok, amelyek eleget tesznek a kérdéses feltételnek (REBRUS 2001: 82). SIPTÁR PÉTER szerint a korlátok áthághatóságán túl az is igaz továbbá, hogy nincsenek tökéletes kimeneti alakok, hiszen minden valóságos felszíni alak áthág legalább egy korlátot. Ennélfogva a grammatika valójában legfeljebb az optimális kimeneti jelölt kiválasztására törekedhet, a tökéletesség mindig szükségszerűen elérhetetlen (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 2).

Felmerülhet a kérdés, hogy ebben az esetben az elmélet hogyan képes grammatikus és agrammatikus alakok között különbséget tenni. A válasz abban a megfigyelésben rejlik, hogy a korlátok sokféle kikötést tesznek az alakokra, ezek a kikötések az adott alakokban viszont konfliktusba kerülhetnek. Több, egymásnak ellentmondó korlát esetén nem biztos, hogy lesz olyan alak, amelyre minden korlát teljesül. Ekkor a felszíni (grammatikus) alak egyes korlátokat áthág, másokat nem; a többi (nem grammatikus) alak viszont más korlátokat hág át és ismét másokat nem. Az összes létrehozható alak összehasonlításával választjuk ki a grammatikus alakokat. Ez az alak az ún. optimális alak, a kiválasztás folyamata pedig az optimális kiértékelés (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 2–3).

BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerint az optimalizáció jellege nyelvenként lehet más és más. Ez a gondolat minden további nélkül elfogadhatónak tűnik, már ha csupán arra az egyszerű tényre gondolunk, hogy azonos vagy nagyon hasonló hangrendszerrel rendelkező nyelvek vagy nyelvi változatok is más és más fonotaktikai tulajdonságokat mutathatnak. Ebből

adódik, hogy ami az egyik nyelvben vagy nyelvváltozatban optimális elrendeződésnek bizonyul, az egy másikban nem az (2006: 15–16).

A nyelvek közötti különbségek e tekintetben úgy ragadhatók meg, hogy a különböző nyelvek más stratégiát választanak arra, hogy mely korlátok figyelembevételét tekintik elsődlegesebbnek más korlátok rovására. Ezt az optimalitáselmélet a korlátok rangsorolásával modellezi: egy adott nyelvben a korlátok között elsőbbségi (dominancia-) viszonyokat tételez fel. Amely alakok a legkevésbé hágják át a legdominánsabb korlátot, azok a korlát alapján a legharmonikusabbak lesznek. Ha egy ilyen alak van, az lesz az optimális alak. Ha több ilyen alak van, akkor a következő korlátok szempontjából is ki kell őket értékelni. Egyes esetekben előfordulhat, hogy az optimális alak áthágja a legdominánsabb korlátot. Ez csak akkor következhet be, ha minden alak megsérti ezt, ebben az esetben egy lejjebb rangsorolt korlát áthágása dönt. Nem a korlátáthágások összege számít, hanem az, hogy a domináns korlátot melyik alak hágja át (REBRUS 2001: 82–83). REBRUS PÉTER írásában az optimalitáselmélet keretében vizsgálta többek között a magyar múlt idő *-tt* jelével ellátott igéket aszerint, hogy járul-e hozzájuk magánhangzó vagy sem (2001: 80–81).

4. Az optimalitáselmélet segítségével vizsgálható a nyelvi változatosság és a nyelvi változás is. HELMUT LÜDTKE szerint a nyelvi változások azért következnek be, mert a beszélők, illetve beszélői csoportok más beszélőkkel, illetve beszélői csoportokkal való verbális interakcióik során a megértést biztosítandó optimalizálási stratégiákat követnek (1979: 249). Ezen a gondolatmeneten tovább lépve egyetérthetünk KISS JENŐVEL abban, hogy a nyelvi változás a nyelvi tevékenységnek a választási szabadság és az optimalizálásra való törekvés együtteséből születő akaratlan, nem tudatos terméke (2011: 16).

SINKOVICS BALÁZS és ZSIGRI GYULA az optimalitáselmélet keretében elemezték a *h* hang változásának egyes stádiumait. Elemzésükkel bemutatták, hogy az optimalitáselmélet a nyelvi változatosság és a nyelvi változás modellálására egyaránt alkalmasnak látszik. Meglátásuk szerint a megszorítások nemcsak nyelvenként, hanem egy nyelven belül szókinszrétegenként is különböznek egymástól. Ez a jelenség egy szó különböző alakváltozatain is szemléltethető. SINKOVICS és ZSIGRI a 'rovar' jelentésű *méh* szó különböző változatait vizsgálta meg az optimalitáselmélet keretében. Rámutattak, hogy más-más korlátok érvényesek a Dunántúl középső és nyugati felén *méhe*, az Alföld középső részén *méhecske*, a Dél-Dunántúlon és a romániai területeken *méh* alakban ismert

formákra (2006: 140, 143). SINKOVICS és ZSIGRI a nyelvi változatosság vizsgálata mellett a nyelvi változást is megkísérelte optimalitáselméleti keretbe helyezni a *h* hangtörténeti váltoásaival, főként annak újrahangosodásával kapcsolatban. A 19. századi munkákban olyan szavaknak is olvashatunk a *h* nélküli ejtéséről, amelyekben ma már nem némulhat el a *h*. Erre a korszakra olyan megszorításokat feltételezhetünk, amelyek tiltották a szótag végi *[h]*, *[χ]* vagy *[χʰ]* hangokat, nem engedélyezték a másodlagosan bekerülő magánhangzókat, illetve a szóvégi *h* elnémulását. A korlátok közötti hierarchiában első helyen a szótag végi *h*-ra vonatkozó jólformáltsági megszorítás állhatott, azt követte a hozzáadást tiltó korlát, majd a törlést tiltó korlát következhetett. Ezért lehet optimális alak a *céø*, amely csak a harmadik legdominánsabb korlátot hágya át, és ezért esik ki a rostán a *céχ* alak, amely már a legelső jólformáltsági megszorítás rostáján fennakad (2006: 141).

Azt emelhetjük tehát ki, hogy az egyes nyelvtörténeti korszakokban nemcsak a fonotaktikai szerkezet változhat — ahogyan ezt például a legelső alfejezetben láthattuk —, hanem a jólformáltsági korlátok is módosulhatnak. A *h* újrahangosodásának hátterében a fentiek alapján például a különféle megszorítások változása és az újonnan keletkező fonotaktikai feltételek alkalmazása, valamint a korlátok közötti dominanciaviszony változása állhat.

Úgy vélem, hogy a dolgozat középpontjában álló, a hangszerkezetet megváltoztató fonotaktikai változások hátterében is hasonló korlátok húzódnak meg, amelyeknek magyarázatát egyrészt az optimalitáselmélet segítségével kísérelhetjük meg megadni. Ilyesféle korlátként működhetett a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat tiltó fonotaktikai mintázat is, amely az ómagyar kor elején minden bizonnyal domináns feltétel lehetett, aminek következtében a nyelvünkbe áramló jövevényszavakban feloldódott a szó eleji mássalhangzó-torlódás. Ez a feltétel aztán idővel hátrébb került a dominancia által felállított sorrendben, köszönhetően annak, hogy a 16. századra meghonosodott és produktívvá vált a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat megengedő feltétel. Mindazonáltal működése nem szűnt meg teljesen, ezt bizonyítják azok a — mai nyelvjárásokban fellelhető — alakok, amelyek a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldását mutatják.

Természetesen az optimalitási feltételek és a hozzájuk kapcsolódó dominanciaviszonyok változása sem történhetett meg egyik pillanatról a másikra, hasonlóan a hangtörténeti változásokhoz. Számolnunk kell egy olyan időszakkal, amelyben „vetélkedtek” egymással a különféle feltételek, s ennek megfelelően a változások

következtében kialakult és a változások előtt használt kiindulási alakok is váltakozást mutatnak.

5. A hangtörténeti változások működése közben — mint minden nyelvi változás alkalmával — a változási előzmény és következmény szinkrón variációként, azaz archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehet használatban, majd többnyire az egyik válik általános használatúvá, a másik pedig kiszorul a nyelvből (vagy más nyelvhasználati szintre kerül) (BENKŐ 1998a: 182). Azt pedig, hogy egy-egy hangalaki variáció közül például melyik szerkezet számít a kommunikáció szempontjából előnyösebbnek, egyértelműen és főképpen a jólformáltsági kritériumok határozzák meg. Azok a hangalaki struktúrák ugyanis, amelyek valamilyen okból nem tesznek eleget a fonotaktikai kritériumoknak, tehát rosszulformáltak, jóval fogékonyabbak a nyelvi változásokra, mint a jólformáltsági kritériumoknak teljes mértékben eleget tevő struktúrák (VENNEMANN 1988: 2, BAKRÓ-NAGY 1992: 35). Így pedig egyáltalán nem meglepő, hogy a hangtörténeti változások néhány kivételtől eltekintve (és különböző fokozatokon keresztül) a rosszulformáltságtól a jólformáltság felé vezetnek (BAKRÓ-NAGY 1992: 41). Mindez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy amennyiben a hangtörténeti változások következtében kialakuló alakok megsértenék a fonológiai megszorításokat — vagyis végzetes fonológiai rosszulformáltság állna elő —, akkor azok a változások egész egyszerűen nem mennek végbe (TÖRKENCZY 2001: 277).

6. A nyelvi jólformáltság, az optimalitáselmélet és a hangtörténeti változások több vonatkozásban is szoros összefüggésben állnak egymással. Az optimalitáselmélet keretében nemcsak a nyelvi változatosságot, hanem a nyelvi változások működését is modellezni tudjuk, s ezáltal a hangtörténeti változások mozgatórugóihoz, lefolyási jellemzőihez juthatunk közelebb. A szótagszerkezetet érintő egyes konkrét hangváltozási folyamatok tárgyalásánál ezekre az elméleti kérdésekre bőven hozok majd igazoló példákat, illetőleg az itt kifejtettek alkalmazását az empirikus vizsgálatokban ugyancsak ott mutatom be.

1.4. A mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzői

1. A hangszerkezetet módosító hangtörténeti változások vizsgálatakor külön figyelem illeti meg a mássalhangzó-kapcsolatokat. A különféle változási folyamatok ugyanis vagy létrehoznak mássalhangzó-kapcsolatokat (mint a kétnyíltszótagos tendencia és az inetimologikus mássalhangzók bekerülése, esetenként a hangátvetés), vagy megszüntetik azokat (például inetimologikus magánhangzók betoldásával). De ezek mellett igen gyakori jelenség az is, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok tagjai helyet cserélnek egymással a hangátvetés működése közben. Ezeknek a folyamatoknak a háttérében a nyelvi jólformáltság tényezői húzódnak meg. Számba kell tehát vennünk, hogy a magyar nyelvben szó eleji, szó belseji és szó végi pozíciókban mely mássalhangzó-kombinációk lehetségesek, és melyek nem. Kiemelten fontos az egyes hangzók fonológiai csoportosítása és elkülönítése, hiszen a megkülönböztető jegyek megfigyelésével a jólformáltsági kritériumokat is megvizsgálhatjuk. Ebben az alfejezetben ezekkel a kérdésekkel foglalkozom, s a mássalhangzó-kapcsolatok csoportosításakor főképpen KASSAI ILONA *Fonetika* című könyvének elemzéseire támaszkodom. (Az e munka alapjául szolgáló korpusz mibenlétéről, jellegéről azonban a szerző nem tájékoztat, így erre vonatkozóan nincsenek ismereteim.)

2. Az egyes nyelvekben a mássalhangzók és még inkább a mássalhangzófajták gyakorisága különböző. Ez utóbbinak két oka is van: egyrészt az egyes fajtákhoz sorolható mássalhangzók száma, másrészt az egyes hangok nyelvi frekvenciája között is nagyon jelentősek az eltérések. A VÉRTES EDIT által végzett statisztikai vizsgálatok például azt mutatják, hogy a *t* a *zs*-nél 120-szor gyakoribb mássalhangzó. Ez pedig már önmagában is azzal jár együtt, hogy bizonyos mássalhangzók kapcsolatai eleve dominánsabbak lehetnek (VÉRTES 1987: 159).

A magyar szótagok és szavak elején két- vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok lehetségesek. A hosszú+hosszú és a hosszú+rövid mássalhangzók kapcsolatát kizárja az a szabályszerűség, hogy hosszú mássalhangzó nem kezd morfémát a magyar nyelvben. A szó elején előforduló mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző, hogy meglehetősen kötött lexikai körben fordulnak elő: a kölcsönszavak, valamint a hangutánzó és hangfestő szavak körében, például *plántál*, *brácsa*, *knédli*, *flótás*, *sztár*, *spárga*, *smaragd* stb. (KASSAI 1998: 148).

A szavak elején megfigyelhető mássalhangzó-kapcsolatok alaposabb vizsgálatához a kapcsolatokat alkotó mássalhangzókat egymástól fonológiaiilag elkülönítve érdemes szemügyre vennünk. Hangtörténeti szempontból azért lehet indokolt egy ilyen bemutatás, mert a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásában (mint fontos fonotaktikai struktúrát érintő változásban), illetőleg a torlódás megmaradásában bizonyosan jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy az adott mássalhangzó-kapcsolat mint kombináció általában megengedett-e a magyar nyelv hangsorépítkezési mintázatait tekintve, vagy sem. Feltevésünk szerint ugyanis azok a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek — fonológiai tulajdonságaikból adódóan — megengedettek, kevésbé estek áldozatul a feloldási folyamatoknak.

2.1. A szó eleji kételemű mássalhangzó-kapcsolatok elemeiként leggyakrabban a zörejhangok fordulnak elő.² A zörejhangokon belül is kiemelkednek a réshangok és a zárhangok. A kételemű mássalhangzó-kapcsolatok első eleme a legtöbb esetben a *sz*: *sztár*, *sztyepp*, *szkíta*, *szcéna*, *szmog* stb. A *sz* után a második leggyakoribb kezdő mássalhangzó a *s*, amit a *sport*, *stáb*, *svéd*, *smink*, *snassz*, *sróf* stb. szavakkal illusztrálhatunk. A réshangok közül a *f* jóval ritkábban fordul elő, például a *fjord*, *fránya* és *flótás* szavakban. A *f*-hez hasonlóan a *z* előfordulása első pozícióban lévő mássalhangzóként ugyancsak ritka, például *zlotyi*, *zrí*. (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

A réshangok után gyakorisági sorrendben a zárhangok következnek. A *p*, *k* és a *g* közel egyforma előfordulási arányt mutatnak, ezt a *préda*, *pszichózis*, *plántál*; *kvóta*, *knédli*, *krampusz*, *klub*; *gnóm*, *gránát* és *glória* szavakban láthatjuk. A *b* és a *t* az előzőekhez képest valamivel ritkábban található meg a kapcsolatok első tagjaként: *brácsa*, *blokk*; *tviszt*, *tréfa*. A zárhangok közül legritkábban a *d* áll a mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaként, például *drog*, *drukkol* (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

² A mássalhangzók csoportosításakor a fonológiában általánosan használatos megkülönböztető jegyeket alkalmazom én magam is. Ez alapján megkülönböztetek zörejhangokat (obstruensek) és zengőhangokat (szonoránsok). A zörejhangok közé tartoznak a zárhangok, réshangok és az affrikáták, a zengőhangok közé pedig a likvidákat és a nazálisokat soroljuk. SIPTÁR PÉTER nyomán a likvidák közé sorolom az *r*-et is. Vizsgálataimban ezt a csoportosítást fogom követni a továbbiakban (lásd erről bővebben SIPTÁR 1994: 183–213).

A nazálisok közül meglehetősen ritkán, de egyedülként a *m*-t találhatjuk meg a mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként, a *mnemotechnika* szóban (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

Hasonlóan ritka előfordulási arányt mutat az affrikáták közül a *c* is: *cvikker*, *cvekedli* (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

2.2. A szó eleji kételemű mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként a gyakorisági sorrend elején a likvidákat találjuk meg. Leggyakrabban a *r* áll ebben a pozícióban, de a *l* is gyakori elem a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként, például *brácsa*, *trágár*, *drog*, *krampusz*, *gránát*, *fránya*, *sróf*; *plántál*, *blúz*, *klub*, *glória*, *flótás*, *szlalom*, *zlotyi*, *slampos*. A *j* viszont jóval ritkábban tűnik fel ebben a pozícióban, tulajdonképpen csak a *fjord* lexémában és a *hja* indulatszóban (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

A likvidák után gyakoriság tekintetében a réshangok közül a *v* következik a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként. S gyakran találjuk meg olyan kombinációk második tagjaként, amelyeknek az első tagja zárhang: *tviszt*, *kvarc*, *gvárdián*. Azt is ki kell emelnünk, hogy a *v* ebben a pozícióban nem zöngésíti az előtte álló zörejhangokat: *svéd*, *szvit*, *tviszt*, *kvarc* (ugyanazt a szavak más pozícióiban is láthatjuk: *pítvar*, *István*, *kötvény*, *hatvan*); ebben a pozícióban a *v* tehát zengőhangként viselkedik (SIPTÁR 2001: 395–397). Ugyanakkor mégsem lehet minden helyzetben a zengőhangokhoz sorolni, hiszen szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok utolsó helyén is előfordul, ami a *l* vagy a *r* esetében nem figyelhető meg, pl. *érv*, *könyv*, *ölyv*; és ő maga részt vesz a zöngésségi hasonulásban mint hasonló elem: *hívsz* [fsz], *szívtelen* [ft], *távkapcsoló* [fk]. Mindezek a jegyek pedig azt mutatják, hogy a *v* szótag elején zengőhang, szótag végén pedig zörejhang (TÖRKENCZY 1994: 281–282, 379, KASSAI 1998: 146–148, 155, SIPTÁR 1998: 334, KIS 2014: 104–105). KIS TAMÁS a szonoráns *v* létével kapcsolatban rámutat arra, hogy a szóban forgó hang tulajdonságaiban erősen hasonlít a bilabiális β -hez. Ez a tény nyelvtörténetileg is fontos lehet, és számtalan, eddig β -vel magyarázott kérdés új értelmezésének lehetőségét veti fel (KIS 2014: 105). A réshangok közül a *f* és a *sz* állhat még ebben a pozícióban, de ezek a hangok a *v*-hez képest sokkal ritkábban fordulnak elő, a *szféra*; *pszichózis*, *xilofon* [kszilofon] szavakkal illusztrálhatjuk a jelenlétüket (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

A réshangokat a nazálisok követik, s a *v*-vel lényegében azonos gyakorisági fokon áll a *n* a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként: *pneumatikus*, *knédli*, *gnóm*, *sznob*,

snassz, mnemotechnika. A *m* viszont jóval ritkábban vesz részt a mássalhangzó-kapcsolatokban azok második elemeként: *szmog, smink, hm* (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

A zárhangok — szemben az első pozícióban való jellegzetes előfordulásukkal — második elemként ugyancsak ritkák. A *k, p* és *t* hangok egyforma gyakorisággal szerepelnek a listában (például *szkíta; szpáhi, sport; sztár, stáb, ptózis*), míg a *ty* még ritkábban található meg ebben a pozícióban (például *sztyuvi, sztyepp*) (TÖRKENCZY 1994: 281–282, KASSAI 1998: 146–148, 155).

E rövid áttekintés után érdemes felhívni a figyelmet néhány szabályszerűségre.

a) A likvidák, illetőleg a *n* és a *v* kizárólag a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat második elemeként, tehát mindig magánhangzók szomszédságában állnak, a *h, s, z, g, d* és a *b* pedig mindig a kapcsolat első elemeként szerepelnek, tehát a magánhangzóktól távolabb. A *p, t, k, f, sz, c* és a *m* mindkét helyet elfoglalhatja a mássalhangzó-kapcsolat tagjaként. Ha az első tag *s* vagy *sz*, a második tag ötféle lehet (szótagkezdetben a *v* zengőhangnak számít): zöngétlen zárhang (*p, t, k, ty*), orrhangú zengőhang (*m, n*, de *ny* nem), nem-orrhangú zengőhang (*r, l, v*, de *j* nem), zöngétlen affrikáta és zöngétlen réshangként a *f*.

b) Másik szabályszerűségként az tűnik fel, hogy *s* vagy *sz* után elágazó szótagkezdetben nem állhat zöngés zörejhang, zöngés réshang, illetőleg palatális hang. A többi kapcsolatnak közös tulajdonsága, hogy második tagja lehet orrhangú (*m, n*) és nem-orrhangú zengőhang (*l, r, v*), első tagja pedig csak zárhang (*p, t, k, b, d, g*), illetve *f* és *c*. Sehol nem szerepelhet zöngés réshang.

c) Mindezekén túl érdekes „lyukak” vannak az egyébként lehetséges kapcsolatok körében: nincs **pv-*, **bv-*, **fv-*, **dl-* és **szr-*. Ezek mindegyike azonos képzési helyű kapcsolat. Nincs továbbá **dv-* sem, de ez SIPTÁR PÉTER szerint véletlen hiánynak tűnik (KASSAI 1998: 155–156, SIPTÁR 1998: 367).

2.3. A h á r o m e l e m ű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok nem kezdődhetnek hosszú mássalhangzóval, csak a rövid+rövid+rövid alakzatok lehetségesek. A rövid+rövid+rövid típusokra csak néhány adatot említhetünk, amelyek mindegyike a régebbi vagy újkeletű kölcsönszavak közül kerül ki. Szó elején mindössze öt kombinációt találhatunk: *sztr* (*sztráda*), *szkl* (*szklerózis*), *str* (*strázsa*), *skr* (*skrupulus*) és *spr* (*spriccel*) (KASSAI 1981: 80, 1998: 157–158). Láthatjuk tehát, hogy a háromtagú mássalhangzó-kapcsolatok tagjai elsősorban azok a hangok, amelyek a kéttagú kapcsolatokban is gyakorinak számítanak, tehát a réshangok és a zárhangok, valamint a likvidák.

3. A szavak belsejében található kételemű mássalhangzó-kapcsolatok lehetnek egy morféma-hoz tartozóak, azaz monomorfemikusak, valamint tö- és toldalékmorféma határán kialakult kapcsolatok. A szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások szempontjából számunkra elsősorban a mássalhangzó-kapcsolatok monomorfemikus vizsgálata lényeges,³ ezért a továbbiakban is ebben a keretben tekintem át a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok jellemzőit. KASSAI ILONA vizsgálatai szerint 266 monomorfemikusan lehetséges rövid mássalhangzó-kapcsolat található a magyar nyelvben szó belseji pozícióban (1998: 148–149). A morfémahatáron belüli mássalhangzó-kapcsolatok jellemzőinek összefoglalását hangtörténeti szempontból is fontosnak gondolom, mégpedig a következő okok miatt. Szó belseji mássalhangzó-kapcsolatot másodlagosan közismert módon leginkább a kétnyíltszótagos tendencia eredményezhet, de létrejöhet ilyen struktúra inetimologikus mássalhangzó betoldódásával is. Az alább következő, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat kategorizáló osztályozás azért nem lehet az itt tárgyalt kérdés szempontjából elhanyagolható, mert amennyiben az említett változási folyamatok közül bármelyik eredménye egy olyan mássalhangzó-kapcsolat lenne, amely a magyarban tiltva van, akkor a hangtörténeti változás jó eséllyel nem megy végbe. A különféle mássalhangzó-kombinációk vizsgálatával tehát — mint erre már más vonatkozásban is utaltam — a hangtörténeti változások mozgatórugóit, lefolyásuk természetét is egzaktabb módon tárhatjuk fel.

3.1. A kapcsolatok első elemeként likvidák állnak leggyakrabban, közel egyforma gyakorisággal, például *lajbi, pajta, vajda, pulyka, bolygó, tájfun, hajsza; görbe, börtön, erdő, tarka, hárfa, ország; balta, falka, balga, félszeg, balzsam, bolha, málna* stb. (KASSAI 1998: 148–149).

A likvidák után a mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaként szó belsejében a nazálisok következnek: a *m* és a *n* egyforma gyakoriságot mutat, amit a *csempe, ember, nyomda, címke, kámfor, himnusz; ajándék, pálinka, kemence, lencse* stb. szavakkal illusztrálhatunk. A nazálisok közül a *ny* valamivel ritkábban fordul elő, de jó néhány példát azért erre is találunk: pl. *ponyva, kényszer, manysi, konyha* (B. LÖRINCZY 1979: 470, KASSAI 1998: 148–149).

³ A dolgozatomhoz nyelvi anyagként felhasznált korpusz nemigen teszi lehetővé az összetett szavak és a tö- és toldalékmorféma határának vizsgálatát, noha ezeket magam is fontos, az itteni változások szempontjából is lényeges kapcsolódási helyzetnek gondolom. Minthogy azonban az analízishez alapul választott nyelvi anyag egyrészt ún. szórványemlékekben maradt ránk, másrészt pedig szótári korpuszokból állt össze, s nem összefüggő szövegekből, a vizsgálatokat ennek korlátait is figyelembe véve kellett kialakítanom.

A veláris zárhangok is viszonylag gyakoriak a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaiként. A *k* és a *g* található meg az olyan szavakban, mint például *bukfenc*, *lekvár*, *akna*, *szoknya*; *stigma*, *bögre*, *mágnes*. A zárhangok közül a *p*, *b*, *t*, *d*, *gy* és a *ty* követik egymást a gyakorisági sorrendben: például *sapka*, *tepsi*, *gyapjú*, *lépcső*, *apró*; *labda*, *szablya*, *abrak*, *tábla*; *patkány*, *hétfő*, *pitvar*, *nátha*, *ritmus*, *potroh*; *udvar*, *ködmön*, *nadrág*, *padló*; *bugyborék*, *fegyver*, *jegyzék*, *hagyma*; *pitypang* (KASSAI 1998: 148–149).

A réshangok közül viszonylag gyakori a *s*, *sz*, *f* és a *z* az első pozícióban: például *ráspoly*, *festék*, *ösvény*; *aszpik*, *tiszta*, *deszka*, *öszvér*; *kaftán*, *cafka*, *ifjú*; *barázda*, *özvegy*, *vézna* stb., a *v* viszont ritkán fordul elő: *szovjet*, *távlat* (KASSAI 1998: 148–149).

A gyakorisági lista végén találjuk az affrikátákat. A *c* és a *cs* egyaránt ritkán fordulnak elő a mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként szó belseji helyzetben: például *fecni*, *spicli*; *fecske*, *kocsma* (KASSAI 1998: 148–149).

3.2. A mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként a legtöbb esetben a *l* található meg: például *gyeplő*, *tábla*, *ötlet*, *távlat*, *vizsla* stb. A gyakorisági sorrend közepén találjuk meg a további likvidákat, a *r-t* és a *j-t*: például *apró*, *abrak*, *potroh*; *ifjú*, *szovjet* (KASSAI 1998: 148–149).

A *l* után a sorban közvetlenül a nazálisok következnek: gyakorinak tekinthető a *n* és a *m*: például *ködmön*, *dézsma*, *kajmán*; *bodnár*, *akna*, *mágnes*, *masni*, *hajnal*. Valamivel ritkább, a skála közepén helyezkedik el a *ny* a második pozícióban: például *satnya*, *szoknya* (KASSAI 1998: 148–149).

A zárhangok közül a *k*, *t* és a *d* a lista elején találhatók, például *sapka*, *deszka*, *fecske*, *patkány*; *mente*, *azték*; *labda*, *fogda*, *rozsdá*, a *b*, *g* és a *p* pedig a lista végén, például *futball*, *rögbi*; *bolygó*; *ráspoly* (KASSAI 1998: 148–149).

A réshangok közül a *v* is igen gyakorinak mutatkozik a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként: a negyedik helyen áll a gyakorisági sorban, például *pitvar*, *udvar*, *lekvár*, *öszvér*, *özvegy* stb. A többi réshang közül a *h*, *sz*, *f*, *z*, *zs* és a *s* a lista közepén találhatóak, például *nátha*, *pökhendi*, *joghurt*; *abszurd*, *szkepszis*, *szomszéd*; *hétfő*, *bukfenc*, *kámfor*; *magzat*, *börze*; *balzsam*, *morzsa*, *kapzsi*; *manysi* (KASSAI 1998: 148–149).

Az affrikáták ritkábban szerepelnek ebben a pozícióban, de közöttük a *c* és a *cs* viszonylag gyakoribb elemnek mutatkozik, például *abcúg*, *ekcéma*, *injekció*, *kemence*; *hágcsó*, *szemcse*, *lépcső*, *lencse*, míg a *dz* és a *dzs* csak igen kevés mássalhangzó-kapcsolatban található meg második elemként, például *brindza*; *lándzsa*, *lemberdzsek*, *szeldzsuk* (KASSAI 1998: 148–149).

A fentiekből összességében tehát az derül ki, hogy szó belsejében szinte mindegyik mássalhangzó megtalálható mindegyik pozícióban, kivéve a *dz*, *dzs* és a *h* hangokat, amelyek monomorfemikus alakokban kizárólag a mássalhangzó-kapcsolat második elemként fordulnak elő (KASSAI 1998: 148–149, 156). Megjegyezhetjük továbbá azt, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok közül kiemelkednek a nazálisoknak és a likvidáknak a zárhangokkal alkotott kapcsolatai (B. LŐRINCZY 1979: 470, KASSAI 1998: 156). Ezek a megfigyelések azt is megerősítik, amit SIPTÁR PÉTER hangsúlyoz, miszerint a magyarban nem állhat egymás mellett két, zöngésség tekintetében egymástól eltérő zörejhang. Jellemző továbbá, hogy az egymástól csak egy jegyben eltérő fonémák nem kombinálódnak egymással. A morfémán belüli intervokális és morfémavégi zörejhangkapcsolatok vagy végig zöngétlenek (*pitypang*, *bukta*, *asztal* stb.), vagy végig zöngések (*labda*, *Magda*, *gazdag*, *rozsdá*, *pezsgő* stb.) (KASSAI 1981: 79, SIPTÁR 1994: 203).

REBRUS PÉTER és TRÓN VIKTOR a zárhangok szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban való viselkedésével összefüggésben további szabályszerűségeket ismert fel. A palatális zárhang + dentális zárhang, réshang és nazális hangok kapcsolata agrammatikus, azaz nem léteznek a **tyt*, **tysz*, **tyn* kapcsolatok. A magyarban létező kapcsolat ugyanakkor a *kt* (*akta*), *ksz* (*buksza*), *kn* (*akna*), *kl* (*cékla*), *pt* (*kripta*), *psz* (*kapszula*), *pn* (*srapnel*), *pl* (*paplan*) és a *tyl* (*trotyli*) (2002: 23). A nem-labiális zöngétlen zárhang + labiális hangok szekvenciái közül agrammatikusak a **kp* és a **tp* szekvenciák. Létező kombinációk azonban a *typ* (*pitypang*), *tyf* (*fityfene*), *tym* (*fityma*), *tyv* (*katyvasz*), *kf* (*bukfenc*), *km* (*lakmusz*), *kv* (*lekvár*), *tm* (*ritmus*) és a *tv* (*pitvar*) (REBRUS–TRÓN 2002: 23). Ha a mássalhangzó-kapcsolat első eleme palatális, akkor a labiális mássalhangzó jólformált folytatást eredményez, nem így a dentális képzésű hangokkal való kapcsolat, hiszen léteznek a *pitypang*, *fityfene*, *fityma* alakok, míg **tyt*, **tysz*, **tyn* szekvenciákat tartalmazó szavak nem találhatók (REBRUS–TRÓN 2002: 23). A magyar monomorfemikus főnevekben előforduló obstruens + *t/d* kapcsolatokra vonatkozó megszorítások szó belseji helyzetben érvényesek, amelyek értelmében agrammatikus a **tyt*/**gyd* kombináció, és léteznek a *st* (*rosta*), *zsd* (*rozsdá*), *kt* (*bakter*), *gd* (*Magda*), *pt* (*hapták*), *bd* (*labda*), *ft* (*kaftán*), *vd* (*bovden*) mássalhangzó-kapcsolatok (REBRUS–TRÓN 2002: 34). A veláris zárhangok eloszlása a labiálisok előtt korlátozottabb, mint a dentálisok előtt: az *akta*, *buksza* nem egyedi példák, *kp* ezzel szemben nem fordul elő, és *kf*-re is csak néhány példát találunk (*bukfenc*). REBRUS PÉTER és TRÓN VIKTOR feltételezése szerint ez a fonetikai

komplexitással van összhangban, azzal tudniillik, hogy dentális hangok előtt a palatálisok felismerése nehezebb, mint a velárisoké; ezzel szemben a labiálisoknak a dentálisoktól eltérő akusztikus mintázata könnyebbé teszi az előtte álló palatális szegmentum felismerését, mint a velárisét (2002: 24).

A szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokra a legtöbb adatot olyan kombinációkban találhatjuk meg, ahol a kapcsolatot alkotó mássalhangzók között szonoritási különbség van. Úgy tűnik, működik egy olyan szótagillesztési mintázat, amely kizárja, vagy legalábbis hátrányosnak ítéli az azonos szonoritású kapcsolatokat. Ez alól kivételesnek mutatkozik a likvida + likvida kapcsolat. Ezt TÖRKENCZY MIKLÓS szerint azzal magyarázhatjuk, hogy az ide tartozó fonémák között is vannak szonoritási különbségek: $l < r < j$ (1994: 365). A j kivételes abból a szempontból is, hogy fonológiailag jó illesztést tud alkotni bármilyen mássalhangzóval, akár első, akár második helyen szerepel: *pajta, szajkó, lajbi, vajda, krajcár, hajcsár, mályva, hajnal, ejnye, kajla, majré, szajha; gyapjú, béklyó, szablya, boglya, ifjú, csoroszlya, szovjet, tömjén, varjú* (TÖRKENCZY 1994: 384).

3.3. Szó belseji helyzetben h á r o m m á s s a l h a n g z ó b ó l álló kapcsolatokat is találunk a magyar nyelvben. Ebben a pozícióban jóval gyakoribbak a háromelemű kapcsolatok, mint a szavak elején. A létrejövő kapcsolatok első elemük szerinti csoportosításban a következők: *ndv, ndj, ndn, ndr, ndl, ntl, ntr, ntg, ngt, ngl, ngr, ngz, ngv, nkc, nkt, nkr, nkl, nkz, nfl, nfr, nszp, nst, nsp, nck, rtv, rtn, rtl, rtr, rbl, rkt, rkl, rkm, rgl, rsp, rsl, rcl, szpr, sztm, sztr, sztl, szjt, szkv, szkr, mpt, mpl, mpr, mbr, mbl, mfl, jgl, jfn, jzl, jst, ktr, kszl, kszt, ptr, pszl, bszc, bszk, ltr, ljz, stf, str, fszt*. Jól látható, hogy ezekben a kapcsolatokban is azok a mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban, amelyek a kételemű kapcsolatokban is gyakran kombinálódnak egymással, tehát a likvidák, a nazálisok és a zárhangok (KASSAI 1981: 80, 1998: 158, REBRUS–TRÓN 2002: 35). A háromelemű mássalhangzó-kapcsolatokban a leggyakoribb a *r*, majd a *t* és *n* (OLASZY 2007: 193).

4. Szó belsejében h á r o m n á l t ö b b e l e m b ő l álló mássalhangzó-kapcsolatot is találunk, néhány kölcsönzó tartalmaz négyelemű monomorfemikus mássalhangzó-kapcsolatot, mint például *rndl (dirndli), rstl (vurstli), nstr (monstrum), nszkr (szanszkrit), bsztr (absztrakt), jstr (lajstrom)* (B. LÖRINCZY 1979: 473, KASSAI 1981: 84, 1998: 159). A leggyakoribb hangok ezekben a *r* és a *t*. A *r* és a *l* csak kezdő és záró pozícióban fordulhatnak elő a négyelemű mássalhangzó-kapcsolatban (OLASZY 2007: 207). Öt mássalhangzó pedig kizárólag az *angström* szóban kerül egymás mellé (KASSAI 1981: 84, 1998: 159).

A kételemű mássalhangzó-kapcsolatokhoz hasonlóan, másodlagosan három elemből álló kapcsolatokat is eredményezhetnek a hangtörténeti változások. Történhet mindez inetimologikus mássalhangzó betoldásával vagy akár a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése következtében. Úgy vélem, a három mássalhangzóból álló kombinációk vizsgálata azért is lehet mindenképpen indokolt egy hangtörténeti témájú dolgozatban, mert — hasonlóan a kételemű kapcsolatokhoz — ezek a mássalhangzó-kombinációk sem jöhetnének létre abban az esetben, ha meglétük nagy mértékben megsértené az alapvető fonotaktikai korlátok többségét. Az ilyesfajta — a magyar nyelvre érvényes — feltételek alapos elemzése ugyancsak közelebb vihet bennünket ahhoz, hogy feltárhassuk a hangtörténeti folyamatok háttérében meghúzódó folyamatokat, s ezáltal alaposabban tanulmányozhassuk a szavak és a nevek fonotaktikai szerkezetét módosító tendenciákat.

5. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzőivel foglalkozó alfejezetben már említettem, hogy a magyarban megengedett fonotaktikai minta a szavak mássalhangzó-kapcsolatra végződése is.

5.1. A s z ó v é g é n álló k é t e l e m ű kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy a kapcsolatok első elemeként leggyakrabban a likvidákat találjuk meg. A *r*, *j* és a *l* például a következő szavakban fordul elő: *szörp*, *szerb*, *kert*, *kard*, *pörk*, *terv*, *borz*; *sajt*, *fajd*, *sztrájk*, *ölyv*, *spájk*; *talp*, *falt*, *föld*, *halk* stb. (KASSAI 1998: 153).

A gyakorisági lista első felében találhatóak a nazálisok is, a *m* és a *n* viszonylag gyakorinak mondható első elemként: például *kolomp*, *galamb*, *szomj*; *hant*, *hang*, *sansz*, *pénz*, *tincs*, *könyv* stb. (KASSAI 1998: 153).

A zárhangok jóval ritkábban állnak a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként, a *p*, *b*, *k*, *t*, *d*, *g*, *ty* jelenlétét a *copf*, *taps*; *akt*, *keksz*, *Paks*; *Detk*; *kedv*; *smaragd*; *Batyk* szavakban láthatjuk (KASSAI 1998: 153).

A réshangok közül a *sz*, *z*, *s*, *f* is a gyakorisági lista végén található: például *maszk*; *gerezd*; *nyest*; *lift* (KASSAI 1998: 153).

A lista végén állnak végül az affrikáták a *Recsk* és a *barack* típusú szavakban (KASSAI 1998: 153).

5.2. A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként leggyakrabban a zárhangok állnak, kiemelkedik közülük a *t*: például *kereszt*, *lift*, *jacht*, *sajt*, *hant*, *kert* stb., és gyakori még a *d* és a *k*: például *gerezd*, *kaland*, *kard*; *Detk*, *Recsk*, *barack*, *maszk*,

sztrájk. A *p*, *b*, *g* valamivel ritkábban jelentkezik: például *szörp*, *kolomp*; *szerb*, *galamb*; *hang*, s a lista végén szerepel a *ty* és a *gy*: például *rongy*, *tölgy*; *konty* (KASSAI 1998: 153).

A zárhangok után a réshangok következnek a sorrendben. A *s*, *v*, *sz*, *f* egyforma gyakoriságot mutat, például *taps*, *arabs*, *Paks*; *ripsz*, *plebsz*; *copf*, *half*; *terv*, *nyelv*, *kedv*, *ölyv*, valamivel kevesebbszer fordul elő a *z*, *zs*, és kimondottan ritka a *h*: például *spájz*, *pénz*, *borz*; *pajzs*, *törzs*; *bolyh* (KASSAI 1998: 153).

A lista második felében, a ritkán előforduló hangelemek között az affrikáták állnak: például *Szakcs*, *nefelejcs*, *görcs*, *bölcs*; *Svájc*, *konc*, *férc* (KASSAI 1998: 153).

A legritkábban a *l* és a *j*, tehát a likvidák találhatók meg a kapcsolatok második elemeként a szavak végén, például *fájl*; *szomj*, *férj*, *alj* (KASSAI 1998: 153). SIPTÁR PÉTER vizsgálata alapján meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *szomj* esetében a *j* zörejhangként viselkedik (1998: 370).

Azt láthatjuk tehát, hogy szó végén a kételemű mássalhangzó-kapcsolatokban a *r* kizárólag a mássalhangzó-kapcsolat első eleme lehet. A kapcsolatok első és második pozícióját egyaránt betöltheti a *j*, *l*, *n* és a *m*, de leggyakrabban első elemként szerepelnek. A második mássalhangzó pozíciójában főként zöngétlen zár- és réshangokat találunk. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként monomorfemikusan nem található meg a *gy*, *v*, *h*, *zs* és a *dz*. A *dzs* pedig egyáltalán nem állhat első pozícióban szó végén. Második elemként nem állhat a szavak végén a *dz* és a *dzs* (KASSAI 1998: 153, 156, SIPTÁR 1998: 369). Zárhangra végződő igei és névszói tövek esetében agrammatikusak, tehát nem léteznek a **sk*, **zsg*, **jg*, **zg*, **lg*, **sp*, **jp*, **szp*, **zsb*, **jb*, **zb*, **lb* kapcsolatok. REBRUS és TRÓN megfigyelése alapján a magyarban létező kombináció a *st* (*fest*), *jt* (*fojt*), *jd* (*fajd*), *jk* (*hüvelyk*), *szt* (*oszt*), *zd* (*kezd*), *szk* (*maszk*), *lt* (*olt*), *ld* (*küld*), *lk* (*halk*), *rt* (*tart*), *rd* (*hord*), *rk* (*park*), *rg* (*dramaturg*), *rp* (*szörp*), *rb* (*szerb*), *nd* (*mond*), *nt* (*bont*), *ng* (*pang*), *nk* (*csonk*), *mb* (*lomb*) és a *mp* (*komp*). Az obstruens + *t/d* kapcsolatokra vonatkozó megszorítások alapján szó végén nem állhat a **bd*, **vd*, **tyt*, **gyd*. Létező mássalhangzó-kapcsolat szó végén a *st* (*must*), *kt* (*defekt*), *gd* (*smaragd*), *pt* (*recept*) és a *ft* (*száft*). A *-tk* kapcsolat szó végén csak helynevekben fordul elő, pl. *Detk*. A szóvégi obstruens + *k* kapcsolatok köznevekben és helynevekben a zörejhangok tulajdonságai alapján azt mutatják, hogy a köznevek végén álló *k* előtt az obstruensek közül csak dentális érdes hang, *sz* (*maszk*) vagy *c* (*palack*) állhat, helynevekben azonban ez kiegészül a palatális és dentális zárhangokkal, mint a *t* (*Detk*) és a *ty* (*Batyk*), illetve a posztalveoláris érdes hangokkal, mint a *s* (*Visk*) és a *cs* (*Recsk*). Köznevek végén csak a *s* fordul elő obstruens

után, pl. *taps*, *voks*. Helynevek végén viszont mind a *s*, mind a *cs* előfordul, azonban kizárólag *k* után, pl. *Paks*, *Szakcs* (REBRUS–TRÓN 2002: 34–35, 38–40).

5.3. Három elemű mássalhangzó-kapcsolatokra szó végén kevés példa akad. KASSAI ILONA szerint a magyar nyelvben monomorfemikusan mindössze hat ilyen lehetséges kapcsolat van, amelyek kölcsönszavakban találhatóak meg: *mpt* (*prompt*), *mpsz* (*mumpsz*), *nksz* (*szfinksz*), *nszt* (*kunszt*), *rszt* (*verszt*) és *rscs* (*borscs*). Szó végén egy morféma-hoz tartozó négy- vagy többelemű kapcsolat nem fordul elő (1998: 159).

6. Érdekes összefüggésre mutathatunk rá akkor, ha összevetjük az egy morféma-hoz tartozó szó eleji és szó végi kételemű mássalhangzó-kapcsolatokat. Azt láthatjuk, hogy jó néhány szó eleji kapcsolat szó végén is megtalálható, méghozzá fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként, pl. *trafik/part*, *sróf/bors*. A *pf*, *psz*, *ksz* és a *st* mindkét fonetikai pozícióban előfordul, pl. *stég/füst*, ezek mellett a *ksz* és a *jm* mindkét sorrendű kombinációja megtalálható a szó végén, pl. *koksz*, *maszk*, *szomj*, *slájm* (KASSAI 1998: 156).

Ha a mássalhangzók sorrendje valamely kapcsolat esetében $x+y$, akkor az $y+x$ megoldás jó néhány esetben megsérti az optimalitási korlátokat; az illetet tehát igyekszik a nyelv többlethang beiktatásával vagy pedig a kapcsolat valamelyik elemének a kivetésével feloldani. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos kapcsolatoknak a tükörkombinációi, tehát fordított sorrendű változatai csak elvétve vagy egyáltalán nem fordulnak elő a magyar nyelvben (KASSAI–B. LŐRINCZY 1982: 255). S adódnak olyan esetek, mikor a mássalhangzó-kapcsolatok fordításai is érvényesek, például *kancsó/pacsni*, *csámcsog/kocsma*, *kemence/fecni*, *pálca/cucli* (TÖRKENCZY 1994: 375, 388).

Mindezek alapján megállapítható, hogy az egyes mássalhangzók és mássalhangzó-típusok kapcsolódási készsége igen-igen eltérő. Az eddigiekben bemutatott mássalhangzó-kapcsolatok és a rájuk jellemző mintázatok alapján meghatározható a mássalhangzók kapcsolódási készsége, vagyis az a képességük, amelynek segítségével képesek más beszédhangokkal kapcsolatba lépni. Minél több kapcsolatban tud részt venni egy mássalhangzó, annál jobb a kapcsolódási készsége. A kapcsolódási készség mutatója tehát azoknak a hangkapcsolatoknak a száma, amelyekben az adott hang szerepelhet. A szavak elején a *sz* és *s* emelkedik ki e tekintetben, míg a szavak belsejében és a szavak végén első helyen a likvidák állnak, majd a nazálisok, zárhangok, réshangok és az affrikáták következnek. A zöngétlen mássalhangzók kombinálódási készsége nagyobb, mint a zöngéseké (B. LŐRINCZY 1979: 469, KASSAI 1981: 77, 1998: 153–155).

7. Ebben az alfejezetben arra vállalkoztam, hogy a magyar nyelvben megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokat a szavak elején, a szavak belsejében és a szavak végén áttekintsem. Ennek során figyelemmel voltam nemcsak a kételemű, hanem a három- és esetenként a háromnál több elemű kombinációkra is. A hangtörténeti (s azon belül a hangszerkezetet, szótagszerkezetet érintő) változások vizsgálata szempontjából azért van igen fontos szerepe annak, hogy tisztában legyünk a változásoknak keretet biztosító nyelv mássalhangzó-kapcsolatainak sajátosságaival, mert a hangszerkezetet módosító tendenciák működési mechanizmusa közvetlen kapcsolatban áll a már meglévő mássalhangzó-kapcsolatok mintázataival, s azok jólformáltsági mértékével. Az itt megfigyelt jelenségek gyakorlati hasznosítására ezért majd az egyes változási folyamatok tárgyalása során tesztek kísérletet, s igyekszem a hangváltozásokat — a részletes feldolgozásuk mellett — új nézőpontokat, aspektusokat bevonva az eddigiektől részben más megvilágításba is helyezni.

2. A vizsgálatok forrásai és a feldolgozás módszere

A hangtörténeti vizsgálatokhoz többféle nyelvi anyag szolgálhat forrásul. Én magam e tekintetben két dolgot tartottam szem előtt akkor, amikor az analízishez alapul szolgáló forráscsoportokat meghatároztam. Egyrészt azt, hogy nyelvtörténeti anyagon végezzem a vizsgálataimat, s a magyar nyelv legkorábbi dokumentált időszakától (a korai ómagyar kortól) kezdődően viszonylag jól adatolható nyelvi elemkészleten. Ebből az alapállásból választottam a szórványemlékekben (főleg oklevelekben, ritkábban elbeszélő történeti forrásokban, illetőleg lajstromokban) előforduló magyar nyelvű helynévanyagot az egyik forráscsoportnak. Emellett pedig azt látva, hogy a hangtörténeti változások a nyelvjárásokban ma is jól tetten érhetően megmutatkoznak, a tájszókészlet mint forrásanyag szintén fontos szerephez jutott a vizsgálataimban. A hangtörténeti vizsgálataimat e két szócsoporthoz sajátosságait figyelembe véve igyekszem tehát végezni, s ehhez előmunkálatként mindkét nyelvi elemcsoportot adatbázisban dolgoztam fel.

Elsőként a két nyelvi elemcsoport hangtörténeti forrásértékéről szólok, majd a vizsgálatok alapjául szolgáló adatbázis felépítését és használati lehetőségeit mutatom be.

2.1. Az ómagyar kori helynevek mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai

1. A hangtörténetírásra általában jellemző az az eljárás, hogy kutatóink jobbára közszavak segítségével tanulmányozzák a különböző hangváltozási folyamatokat, s más források, más nyelvi elemcsoport (mint például a tulajdonnevek) az efféle vizsgálatoknak csak igen ritkán, vagy egyáltalán nem kerülnek a középpontjába, és a nyelvtörténészek csupán érintőlegesen nyúlnak a hely- és a személynévek kategóriájához, leginkább egy-két példát felhozva közülük is az adott hangtörténeti jelenség illusztrálására.

A KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC által szerkesztett nyelvtörténeti tankönyv E. ABAFFY ERZSÉBET által írott hangtörténeti fejezeteit alaposabban áttekintve például azt láthatjuk, hogy az egyes változási folyamatok szemléltetésére szinte kivétel nélkül köznévi példákat idéz a fejezetek szerzője. A kétnyíltszótagos tendenciának nevezett változást például a szl. *sluga* > 1222: *Zuluga* > *szolga*; szl. *malina* > *málna*; szl. *palica* > *pálca* (2003: 333) szavak alakulásmódja illusztrálja, a hangátvetésnél a *szökcse* > *szöcske*, *lekce* > *lecke* (2003: 110), a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásánál pedig többek között a szláv *brat* > magyar *barát* és az olasz *stallo* > magyar *istálló* közszavakat találjuk példaként (2003:

309). A magyar nyelvtörténet kézikönyve című munka hangtörténeti fejezetében is ezt látjuk (GERSTNER 2018: 103–128).

Annak ellenére, hogy a tankönyvekben azt is olvashatjuk, hogy a nyelvtörténet forrása lehet minden olyan nyelvi adat és tényanyag, amely a nyelvek történetének kutatásában valamilyen módon felhasználható (KISS–PUSZTAI 2003: 18), mégis szembetűnő, hogy a tulajdonnevekkel, s azon belül a helynevekkel mint speciális (és régtől adatolható, tehát igen kézenfekvő szócsoporthal) alig-alig számolt nemcsak a legújabb tankönyvek, de általában a hangtörténeti kutatás is.

Abból a nézőpontból is tanulságos mindez, hogy napjainkra a magyar nyelvű helynévi szórványokban gazdag okleveles források megbízható kiadásokban, vagy akár digitális állományok formájában viszonylag könnyedén és nagy mennyiségben hozzáférhetővé váltak. Az ómagyar korról foglalkozó hangtörténeti munkák zöme azonban a közszavakat mégis előnyben részesíti a tulajdonnevekkel (közte a helynevekkel) szemben (KENYHERCZ 2013a: 13).

Arra vonatkozóan, hogy ez a megközelítés a nyelvtörténetírást régtől fogva és általánosan jellemezte, elég csupán MELICH JÁNOST idéznünk, aki már 1906-ban ekképpen fogalmazza meg ugyanezt a problémát: „a mi nyelvészeink a szókészlet egy részét, értem a tulajdonneveket, újabb időben egészen, vagy részben mellőzik” (1906: 150). Megállapítását többnyire ma is időszerűnek és érvényesnek tarthatjuk, minthogy a helynevek még mindig csak elszórtan szolgálnak alapul például az itt középpontban álló hangtörténeti vizsgálatokhoz is. Az is jellemző továbbá, hogy amennyiben mégis találunk helynévi példákat a magyarázatok során, akkor azok szinte mindig tartalmaznak valamilyen közszói párhuzammal rendelkező névrészt, és így a név csupán az adott közszó nyelvi fejlődését, a közszó által demonstrált hangváltozás irányát hivatott alátámasztani. Mindez pedig azt is jelenti, hogy még a helynévi adatokat felhasználó írásokra is az jellemző, hogy ritkán látunk közöttük olyat, amely magyar közszói párhuzam nélküli helynevet használna fel hangtörténeti folyamatok szemléltetésére (KENYHERCZ 2008: 176).

2. Pedig már csupán néhány igen szemléletes példa felvillantásával könnyen beláthatjuk, hogy a helynevek vizsgálatával jóval több információt tudhatunk meg egy-egy nyelvi jelenségről, annak körülményeiről, terjedési folyamatáról, lefolyási üteméről stb., mint ha csupán közszavak alapján vizsgálódnánk. Ezt felismerve NYÍRKOS ISTVÁN is úgy vélte, hogy egyes hangtörténeti jelenségeknek a helynevekre történő kiterjesztése számtalan új eredménnyel gazdagíthatná nyelvtörténeti ismereteinket (1997: 256).

Egyértelműen a nyelvtörténet forrásainak kibővítése mellett foglalt állást HOFFMANN ISTVÁN is, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy „a magyar hangtörténet újra tárgyalása nem történhet meg a helynévállománynak, főleg az ómagyar kori helynévkincsnek minél teljesebb figyelembevételét lehetővé tevő feldolgozás nélkül” (1997: 95).

KENYHERCZ RÓBERT az *eszterág* köznév példájából kiindulva szemlélteti azt, hogy mit tudunk elmondani e lexéma nyelvi változásáról csupán a közszói előfordulásokra támaszkodva, illetve milyen módon szélesednek ki a lehetőségeink akkor, ha vizsgálatainkba az adott közszót tartalmazó helynévi adatokat is bevonjuk. A kérdéses köznév kapcsán annyit állapíthatunk meg, hogy a szláv eredetű, szókezdő pozícióban mássalhangzó-torlódást tartalmazó szó hangszerkezete idővel, feltehetően az ómagyar kor második felében, szabályosan, előtét hangzó betoldásával idomult a magyar nyelv hangszerkezeti jellegéhez, összhangban azzal, hogy a magyar nyelvű beszélők igyekeztek elkerülni a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat. Ezeket a tényeket persze az sem változtatja meg, ha a kérdéses lexéma helynévként való alakulásának történetét tekintjük át, ám ebben az esetben a változási folyamat egészéről alkotott képünk mégis jóval komplexebb lesz. Adódik pedig mindez abból, hogy a helynévi adatok pontosan lokalizálhatóak, ezáltal vizsgálható az a nyelvi-etnikai közeg, amelyben a név hangalakja az ómagyar korban formálódott (2008: 177).

Azt, hogy a helynevek bevonása a hangtörténeti vizsgálatokba valóban eredményes lehet, többen is igazolták már az eddigiekben is. KESZLER BORBÁLA *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása a korai jövevényszavainkban* című munkájában a közszavak mellett a tulajdonnevekre is támaszkodott (1969). KENYHERCZ RÓBERTnek az előzőekben többször is idézett monográfiája (2013a) szintén e nyelvi változás kérdéseit igyekezett a helynévi adatok bevonásával tisztázni, számos ponton módosítva e tekintetben a korábbi ismereteinket. TÓTH VALÉRIA pedig elsőként vizsgálta tanulmányaiban nagyobb helynévi anyagon az inetimologikus magán- és mássalhangzók kérdéskörét (2003, 2004a). E munkák mellett akadnak továbbá olyan nyelvészeti tárgyú írások is, amelyekben a szerzők egy-egy zárt helynévi korpuszon végeztek hangtörténeti vizsgálatokat. E helyütt kell megemlítenünk TÓTH VALÉRIA 2001-ben (2001b) és RÁCZ ANITA 2005-ben született monográfiáját, amelyekben a szerzőik egy-egy ómagyar kori vármegye helyneveit elemezve mutattak rá hangtörténeti összefüggésekre is. KISS LAJOS a *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése* című munkájában pedig az egész magyar nyelvterületről idéz az egyes változási folyamatok illusztrálására helynévi példákat (1995).

3. Az is kétségtelen persze, hogy a helynevek nyelvtörténeti forrásértéke elsősorban a korai időszakokra vonatkozóan a legjelentősebb: a honfoglalást követő néhány évszázad korai írásbelisége szinte kizárólagosan az oklevelekben nyilvánult meg, amelyek magyar nyelvi anyagát pedig a hely- és személynévi szórványok jelentik. Közülük is — a sokkal inkább nyelvi meghatározottságuk miatt — a helynevek emelkednek ki.

Ez azt is jelenti tehát, hogy a hangtörténetíráshoz e korai időszakra vonatkozóan kétségkívül a helynevek biztosítják az elsőrendű forrásanyagot, mégpedig több okból kifolyólag is. A korai és gazdag adatoltságuk mellett leginkább amiatt, mert a helynevek a közszavakkal ellentétben területileg mindig kötöttek, ami az egyes nyelvi adatok jóval nagyobb információértékét biztosíthatja. Ennek további fontos következménye az is, hogy a helynevek nem csupán önmagukban vizsgálhatók, hanem tanulmányozhatjuk a névkörnyezetüket (azaz a közvetlen szomszédságukban lévő más helynevek nyelvi értékelésére is figyelemmel lehetünk), és ezzel összefüggésben megbízhatóbban feltárhatók a területre jellemző nyelvi-etnikai viszonyok, azaz megrajzolható az egyes helynevek szélesebb értelemben vett nyelvi és nyelven kívüli kontextusa. Mindezzel pedig együtt jár az az előny, hogy könnyebb a nevek közvetlen etimonjának a megállapítása, keletkezésük kronologizálása, és így — nagyobb anyagon vizsgálódva, szélesebb nézőpontot választva — végső soron leírható egy hangváltozás területi elterjedésének folyamata is (KENYHERCZ 2008: 176).

A helynévi adatok — hangsúlyozzuk ismét — koraiságuknál fogva is elsőrendű forrásanyagként jelentkeznek az ómagyar kor vonatkozásában. Ebben az időszakban ugyanis a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásbázisát a mindössze néhány száz szót tartalmazó szövegemlékek mellett főképpen a magyar nyelvű tulajdonnevek százezreit dokumentáló szórványemlékek, elsősorban oklevelek biztosítják. Mindezeket figyelembe véve pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy „a helynevek valóban célravezetőbb terepét jelentik a vizsgálatoknak, hiszen a korai adatolás hiányából fakadó űr a helynevek archaizmusából adódóan kikövetkeztethető és kitölthető lenne” (KENYHERCZ 2013a: 18).

4. Ahhoz, hogy a helynevek nyelvtörténeti, s azon belül hangtörténeti forrásértékét pontosan meg tudjuk ítélni, látnunk kell azt is, hogy milyen különbségek vannak a helynevek és a közszavak között azok nyelvi alakulásmódját tekintve. Ez azért fontos, mert ennek függvényében tudunk arra is választ adni, hogy a helynevek nyelvi (hangtörténeti) vizsgálatából csak e nyelvi elemcsoport változásának jellegzetességeire következtethetünk-

e, vagy pedig lehetnek ennek általános hangtörténeti vonatkozásai is (vö. KENYHERCZ 2008: 179).

MELICH JÁNOS 1906-ban megjelent tanulmányában a köznevek és tulajdonnevek viszonyáról a következőképpen vélekedett: „tulajdonnevek nélkül épp oly lehetetlen beszélni, mint lehetetlen köznévi használatú névszók nélkül. S aztán ha a tulajdonneveket hangtani, vagy pedig a tulajdonnév alapjául szolgáló köznév jelentése szempontjából tekintjük, tulajdonnevek és a nyelv szókészlete többi szófajtái közt nincs is különbség.” (1906: 49). Kijelenti továbbá azt is, ami számunkra a hangtörténeti vizsgálatokban fontos megítélés, hogy tudniillik „a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangtani törvényeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a köznyelvi használatú szavak” (1906: 54).

Elméletének igazolásaként MELICH többek között a *brat* > *barát* köznév és a *Clusuar* > *Culusar* > *Kolosvár* helynév alakulását említi példaként, amelyek világosan megmutatják, hogy a mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldása ugyanúgy ment végbe a helynevekben is, mint a közszavakban (1906: 54). További példákat hasonló párhuzamos alakulásra más természetű változások kapcsán is idézhetünk. Azt például, hogy a hiátus megszüntetése a helynevekben ugyanúgy történik meg, mint a közszavakban, jól példázza a Doboka vármegyei *Nagykaján* helynév utótagja, amely személynévből formáns nélkül alakult. Az alapjául szolgáló személynév a bibliai *Káin*-nal azonos (vö. FNESz.), így a *Kaján* formában (1456: *Naghkayan*, FNESz.) szereplő *j* eredetét tekintve hiátustöltő lehet (TÓTH 2004b: 325). És ahogyan inetimologikus hangként a *l* bekerült a *bódog* > *boldog*, *ód* > *old* közszavakba, ugyanúgy regisztrálhatjuk ezt a jelenséget a helynevek hangtestében is: *Garbóc* > *Garbolc*, *Csegőd* > *Csegöld* (TÓTH 2004b: 454).

Ez a probléma BENKŐ LORÁND munkáiban is felmerült, s ő úgy vélekedett, hogy bár a tulajdonnevekre a közszavakénál lassúbb ütemű nyelvtörténeti, hangtani és alaktani változás jellemző, ezek a folyamatok lényegében ugyanazon törvények szerint mennek végbe, mint amiket a közszavaknál tapasztalunk (1967b: 375).

TÓTH VALÉRIA felhívja figyelmünket a helynevek és a közszavak viszonyára, az azokat érintő változások jellegére. E szerint amikor egy helynév megszületik, önálló lexikális egységként rögzül a névhasználói közösség tudatában, s ily módon bizonyos értelemben elszakad a közszói — amennyiben volt neki ilyen — előzményétől. A további változásai ugyanúgy képzelhetőek el, mint a közszavaké, tehát például ezeket is érintik az ómagyar korban zajló hangváltozási tendenciák (2004a: 204–205).

A különböző nézeteket és a mögéjük felsorakoztatott érveket látva leginkább KENYHERCZ RÓBERT álláspontjával tudok ez ügyben egyetérteni, ő ugyanis azt vallja, hogy „a neveket és a közszavakat érintő folyamatok általában ugyanazok, a hangváltozás nincs tekintettel a szó helynévi vagy közszoói jellegére, ám ehhez feltétlenül hozzáteendő egy további fontos megszorítás is, az tudniillik, hogy adott esetben a változás lefolyása, s olykor végeredménye rendkívül összetett okok miatt különbözhet egymástól” (2008: 180).

A tulajdonneveket a nyelvtörténetírás hagyományosan a szókincs kevésbé változékony, állandóbb rétegébe sorolja: ezen belül pedig a helyneveket a szakemberek többnyire a szókincs leginkább archaikus rétegének tekintik (vö. ehhez TÓTH 2004a: 183). A helynevek archaikusságának gondolata általánosan elfogadott tételnek tekinthető a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban, ennek igazolására, vagyis az archaikus vonások konkrét megnyilvánulásainak bemutatására azonban — amint erre TÓTH VALÉRIA rámutatott — nemigen vállalkoztak a nyelvtörténet kutatói. Egy alaposabb vizsgálattal arra derült fény, hogy a helynevek valóban nagy arányban őriznek archaikus vonásokat, ám azt is tapasztalhatjuk, hogy az archaizmusok előfordulását megközelítő gyakorisággal jelentkezik neologikus hangtani vonások is (2004a: 204–205). Összességében tehát valójában nem igazolható a helyneveknek más nyelvi elemekhez képest archaikus jellege.

5. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a helynevek bevonása a hangtörténeti vizsgálatokba számos új nézőponttal tágíthatja a lehetőségeinket, és a segítségükkel jobban megismerhetjük az egyes folyamatok működését. Tisztában kell lennünk azonban azokkal a korlátokkal is, amelyeket az oklevelek helynévi szórványai magukban hordoznak. Az oklevelek fennmaradásának esetlegessége és a magyar nyelvterületen való aránytalan elszórtsága miatt egy kizárólag helynévi adatokon végzett vizsgálat könnyedén téves következtetéseket eredményezhet. A helynévkincsből származó forrásanyagot ezért célszerű további nyelvi anyaggal is kiegészítenünk. Erre a célra pedig a nyelvjárásokból származó közszavakat tartottam — az alább következő alfejezetben kifejtettek miatt — a leginkább alkalmasnak.

2.2. A mai magyar nyelvjárási adatok mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai

1. Ahogyan az előző alfejezet végén említettem, a pontosabb hangtörténeti vizsgálatokhoz a helynévi szórványok mellett szükség van egy más típusú forrásanyag bevonására is. Választásom a nyelvjárásokból származó közszavakra esett, mégpedig azért, mert a helynevekhez hasonlóan a tájnyelvi kincsből származó adatok is csak igen érintőlegesen kerültek és kerülnek ma is a nyelvtörténeti, s azon belül különösen a hangtörténeti vizsgálatok forrásai közé. Ez azért is figyelemre méltó és ellentmondásos némileg, mert a korábbi nyelvészeti szakmunkákban a magyar nyelvtudomány több jeles képviselője is felhívta a figyelmet a nyelvjárási adatoknak a nyelvtörténeti vizsgálatokban való sokféle felhasználási lehetőségére.

ERDÉLYI LAJOS már egy 1905-ben készült írásában hangsúlyozta a tájnyelvi adatokban rejlő többletinformációk kiaknázatlanságát. A legértékesebb élő nyelvemlékeknek nevezte a nyelvjárásokat, s meglátása szerint azok fontos adalékként szolgálhatnak történeti és összehasonlító nyelvészetünknek, és segítségükkel számos, még eddig tisztázatlan kérdés is pontosabb megvilágítást nyerhet (1905: 291). Jó félszáz évvel később, 1958-ban megjelent hangtörténeti monográfiájában BÁRCZI GÉZA mutatott rá arra, hogy a nyelvjárások vallatóra fogása fontos hozadékokkal járhat a nyelvtörténeti kutatások számára (1958a: 14). Egy későbbi írásában pedig a nyelvjárási anyag gyűjtését a legfontosabb tudományos feladatok egyikének tekintette, s úgy találta, hogy az e gyűjtések által napfényre kerülő nyelvi tények alkalmasak arra, hogy nyelvünk múltjának számos mozzanatát megvilágítsák (1964: 11). Meglátása szerint nyelvtörténetünk megújulása elsősorban a friss nyelvi anyag feltárásától várható, s ezt a friss nyelvi anyagot egyrészt még az ezután előkerülő nyelvemlékeink szolgáltatathatják, másrészt pedig nyelvjárásaink alaposabb ismerete kínálja. Mivel az újabb nyelvemlékek fölfedezése a véletlen szerencse dolga, a nyelvjárásaink jobb megismerése viszont csak tőlünk függ, BÁRCZI ennek a forrásanyagnak a hangsúlyozottabb kiaknázására buzdította a nyelvtörténet kutatóit (1964: 12).

Mindezek fényében teljességgel érthető, hogy a magyar nyelvtörténeti tankönyvben BENKŐ LORÁND a nyelvtörténet legfontosabb öt forrása közé sorolta a mai magyar nyelvet és a nyelvjárási adatokat. Ezt azzal indokolta, hogy a mai magyar nyelv a nyelvi anyag egészét, a nyelvi rendszer teljességét tárja elénk, megismerését és birtokba vételét valójában semmi sem korlátozza, s főként az újabb időszakban lefolyt történeti

változásoknak e forrás mintegy az élő reprezentánsa (1967a: 56). Álláspontja néhány évtized elteltével sem változott, s minthogy az sem, ami e téren a kutatásokat jellemezte, ezért 1990-ben megjelent írásában ismét arra mutatott rá, hogy a nyelvjárási rétegben nagy tudományos érték rejlik (1990: 11). A figyelmeztetések, ösztönzések sora az utóbbi évtizedekben sem zárult le, 1997-ben például JUHÁSZ DEZSŐ szólította fel a kutatókat arra, hogy az összegyűjtött nyelvjárástörténeti adattárakat és gyűjteményeket — minthogy azok kiváló alapanyagként szolgálhatnak — igyekezzenek minél sokrétűbben felhasználni a vizsgálataik során (1997: 7). JUHÁSZ DEZSŐ szerint ugyanis még a „nagy számú nyelvemlék sem adhat olyan hézagmentes, kiegyensúlyozott nyelvi képet, mint egy jól átgondoltan felépített, minden lényeges táji sajátásra kitérő nyelvatlasz” (2007: 134, vö. még 2002: 152). Ezt az álláspontot támasztja alá BENKŐ LORÁND azon meglátása is, mely szerint „a nyelv szinkrón tényei általában, nyelvföldrajzi tényei pedig különösen magukban hordják diakrónikájukat. Az összefüggő jelenségkörbe tartozó, de területileg többkevesebbet mutató mai nyelvi formák minden esetben történeti, időegymásutáni fejlődési sorokba állíthatók, általuk tehát megrajzolható egy kérdéses jelenség fejlődésének számos mozzanata.” (1967/2003: 156).

S noha kétségtelen, hogy részben bizonyára éppen ezen kezdeményezések hatására a nyelvtörténeti szemlélet és módszertan a források szempontjából bizonyos mértékig kiszélesedett, mégis ma is aktuálisnak tarthatjuk azt a BENKŐ LORÁNDtól közel fél száz éve elhangzott megállapítást, miszerint a jelenkor nyelvi anyagának nyelvtörténeti hasznosítása terén még mindig nem léptünk kellőképpen előre (1967a: 49).

2. Az is tagadhatatlan ugyanakkor, hogy találunk a magyar nyelvtörténeti szakmunkák között több olyat is, amelyek figyelmet fordítottak a nyelvünknek erre a részlegére, és igazolták, hogy a nyelvjárási adatok felhasználásával jelentős eredmények érhetők el a hangtörténeti, illetve általában a hangváltozásokat középpontba helyező vizsgálatokban. A következőkben e munkák közül emelek ki néhány olyan, elméleti vagy módszertani szempontból is jelentősebbet, amelyek (a jelen dolgozat szempontjából kiemelten fontos) hangszerkezeti természetű változások vizsgálatához használtak fel nyelvjárási forrásanyagot. DEME LÁSZLÓ a hangátvetés jelenségét főként nyelvjárási adatokon keresztül elemezte (1943), de ugyanezt a jelenséget tárgyalta bő negyven évvel később KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA is, akik munkájukban az *Új magyar tájszótár* adatain keresztül tanulmányozták a hangátvetést (1984). Itt kell megemlítenünk B. LŐRINCZY ÉVA 1979-ben megjelent könyvét, valamint KASSAI ILONÁval közösen jegyzett, 1982-ben

megjelent tanulmányát is, amelyben az *Új magyar tájszótár* adatait felhasználva a magyar mássalhangzó-kapcsolódásokat vizsgálták a köznyelvi és nyelvjárási adatok viszonylatában. Az utóbbi évtized írásai közül pedig BENKŐ LORÁND 2002-ben és TÓTH VALÉRIA 2007-ben megjelent munkáira utalhatunk. BENKŐ könyvében a történeti nyelvföldrajz és a nyelvjárástörténet tanulságait használta fel Dél-Erdély névanyagának nyelvészeti-névtani vizsgálatához. TÓTH VALÉRIA a szó kezdő pozíciójában a magánhangzók betoldódásával vagy eltűnésével foglalkozott, s ehhez forrásanyagként a helynevek mellett ugyancsak a tájnyelvi lexémákra támaszkodott.

3. Nyelvjárásainkban jelentős mértékben benne van nyelvünk története, hiszen az egyes nyelvi elemekben végbement változásoknak — legalábbis az újabb évszázadokra vonatkozóan — alig van olyan szakasza, amely ne tükröződnék a mai nyelvjárásaiban (BENKŐ 1967/2003: 156–157). A mai nyelvjárási anyag helyzete vall a múlttól, különösen ha nagyobb földrajzi távlatokban, akár a magyar nyelvterület egészében nézzük. Ez általánosabban fogalmazva azt jelenti, hogy a jelenségeknek a területi helyzete voltaképpen átváltható kronológiai, időrendi problematikává is, azaz a nyelvben lezajlott változási folyamatok eredményei, illetve a változási folyamatok egyes állomásai olykor a magyar nyelvterület különböző vidékein szétterülve fellelhetők (BENKŐ 1990: 18). BENKŐ LORÁND mutatott rá ezzel összefüggésben arra, hogy a nyelvjárások gyakran őriznek meg régies alakokat, így egy-egy nyelv mai nyelvjárásai a nyelvtörténeti fejlődésnek olyan élő archívumai, ahol az egyes jelenségek diakróniájának szinte minden fázisa megtalálható (1967a: 63). Ugyanakkor az újítások is nagy számban fellelhetők bennük, ez a körülmény pedig szintén hasznos fogódzóként vehető figyelembe akkor, amikor a nyelvi változások lefolyásának területi sajátosságait igyekszünk felderíteni. Ehhez az az alapvető meglátás nyújthat igazolást, hogy tudjuk, a nyelvjárásainkban fellelhető ún. szinkrón variációk (közte dialektális variációk) kialakulása háttérben jórészt diakrón folyamatok húzódnak meg. S minél több, időben egymást követő szinkrón metszetet vethetünk egybe, annál pontosabb képünk formálódhat ki a nyelvi változások mikéntjéről, okairól is (KISS J. 1981: 15). Azért is lehet tehát eredményes a nyelvjárási adatokra építő kutatási módszer, mert „a köznyelvi formáknak bizonyos mértékű ráhatása mellett is eléggé tipikusan megvan még nyelvünk egy korábbi, ősből »életformája«, amely az egységesüléstől, normalizálódástól való viszonylagos mentessége miatt a köznyelvnél összehasonlíthatatlanul kötetlenebb, hajlékonyabb beszéd tükrözője” (BENKŐ 1958/2003: 307). A nyelvjárási jelenségek tanulmányozása és a dialektológia módszereinek felhasználása pedig a nyelvtörténeti

kutatásokban — ahogyan erre KISS JENŐ is utalt — nagyban „hozzájárulhat a maga lehetőségeivel a nyelvi változatosság, a nyelvhasználat, a nyelvi szerkezetek működése és a nyelvi változások általános kérdéseinek a tisztázásához” (2002: 20).

A mai nyelvben megfigyelhető jelenségek és folyamatok figyelembevétele a nyelvtörténeti kutatásokban azért is lehet elméleti szempontból indokolt, mert joggal feltételezhetjük, hogy a múltban sem másképpen játszódtak le a változások, mint ahogyan azt ma tapasztaljuk. Ez pedig akár azt is jelentheti, hogy a nyelvjárási adatok felhasználásával hozzáférhetünk ahhoz a hiányzó láncszemhez, aminek bekapcsolása a nyelvtörténeti jelenségek kutatását s pontosabb megértését segítheti (KISS J. 1976/2014: 96). Ezeknek a támpontoknak a révén pedig még közelebb juthatunk a korai — kis mennyiségű, gyér írott anyaggal rendelkező vagy éppen nyelvemléktelen — korszakok nyelvi eseményeinek megismeréséhez, grammatikai és egyéb részrendszereinek feltárásához (JUHÁSZ 1999: 81).

Amint arra már az előzőekben is utaltam, az élő nyelvjárásokban szinte minden nyelvtörténeti változás korábbi fokozatai megtalálhatók. A nyelvjárások efféle tanúságtétele lényeges mozzanatokkal egészíti ki ezért a nyelvemlékekből kibontakozó diakrón képet, sőt — éppen a könnyebb „elérhetősége” folytán — olykor jelentőségében meg is előzi az írásbeliség kínálta fogódzókat, s a nyelvi folyamatok differenciált térbeli kezelésével segíti az általános magyar nyelvtörténet megállapításait is konkrétabbá, pontosabbá tenni (JUHÁSZ 2001: 124).

Az egyes változási folyamatok területi és időbeli elterjedtségéről a nyelvemlékek által megrajzolható képet a nyelvjárásokból származó adatok jelentős mértékben kiegészíthetik, pontosíthatják, már csak azért is, mivel a nyelvemlékek a nyelvterület bizonyos részein rendkívül csekély számban, számos esetlegességgel megterhelten maradtak fenn. Ráadásul arra is érdemes rámutatnunk, hogy a mai nyelvjárásainkban a történeti fejlődésnek olyan fontos mozzanatai is megőrződhettek, amelyeket a nyelvemlékeinkből — éppen azok időbeli és térbeli eloszlásának véletlenszerűségéből adódóan — eddig még nem tudtunk kimutatni. Ezek a jelenségek pedig ismét csak komoly hasznunkra lehetnek bizonyos folyamatok történetének rekonstruálásához (IMRE 1971a: 137, 1971b: 136).

2.3. A helynévi adatbázis kialakításának elvei és forrásai

1. A helynévi adatok felgyűjtéséhez többféle forrásmunkát is felhasználtam. Átnéztem a *Korai magyar helynévszótár I.* (KMHsz.) kötetének (Abaúj–Csongrád vármegyék teljes helynévanyagát 1350-ig felölelő) adatait és a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1–4.) című adattár 4 kötetét (amely Abaúj–Pilis vármegyék mikrotoponimáit tartalmazza 1350-ig), emellett az ómagyar kor helynévkincsére építő történeti-etimológiai szótárak anyagát is feldolgoztam: BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése* (1998), PÓCZOS RITA *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése* (2001), RÁCZ ANITA *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára* (2007), valamint TÓTH VALÉRIA *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára* (2001a) című munkáját. Ezeken túl teljes egészében átnéztem GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Gy. 1–4) című művének valamennyi kötetét és CSÁNKI DEZSŐ *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Cs. 1–5) című munkájának köteteit. Beemeltem továbbá a vizsgálataimba NÉMETH PÉTER Szabolcs és Szatmár vármegyei történeti földrajzának adatait (NÉMETH P. 1997, 2008), valamint a Müncheni Egyetem által kiadott, GEORG HELLER és KARL NEHRING szerkesztésében készült magyar történeti helységnévgyűjtemény köteteiből (ComAb., ComArv., ComBach., ComBars., ComBer., ComCom., ComCris., ComGem., ComHont., ComJaur., ComMar., ComMos., ComPos., ComSzat., ComUg., ComUng., ComVar., ComVer., ComZag., ComZemp.) származó helynévi adatokat is felhasználtam.

2. Az adatbázis megszervezésének kialakításakor arra törekedtem, hogy a későbbiekben új adatokkal és új szempontokkal bármikor bővíthető legyen, s ezáltal vizsgálataimat szélesebb körben is kiterjeszthessem. A megszervezés jelenleg a következő szempontokat tartalmazza.

Elsődleges és másodlagos (azaz előzményként és következményként álló) névalakokat vettem fel önálló mezőkként, melyeknek megadtam a hangszerkezeti jellemzőit is. Ezt azért tartom lényegesnek, mert így jól nyomon követhető, hogy a kérdéses változási folyamat során miként módosult az egyes helynevek szerkezete, hangalaki felépítése. Ez alapján tanulmányozható például a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán az is, hogy egy-egy módosulás alkalmával éppen a második (mint az *Ároki* > *Árki*, *Beremen* > *Bermen* nevekben) vagy a harmadik szótagbeli magánhangzó esett-e ki (ahogyan ezt pedig a

Kanapota > *Kanapta* változásban regisztrálhatjuk). Vizsgálhatjuk továbbá azt is, hogy az inetimologikus magánhangzók és mássalhangzók mely pozíciókban toldódtak be, s ennek következtében miként módosították a kérdéses szóalakok hangszerkezeti felépítését (mint például az *Ács* > *Álcs*, *Boklár* > *Bokolár* helynevekben).

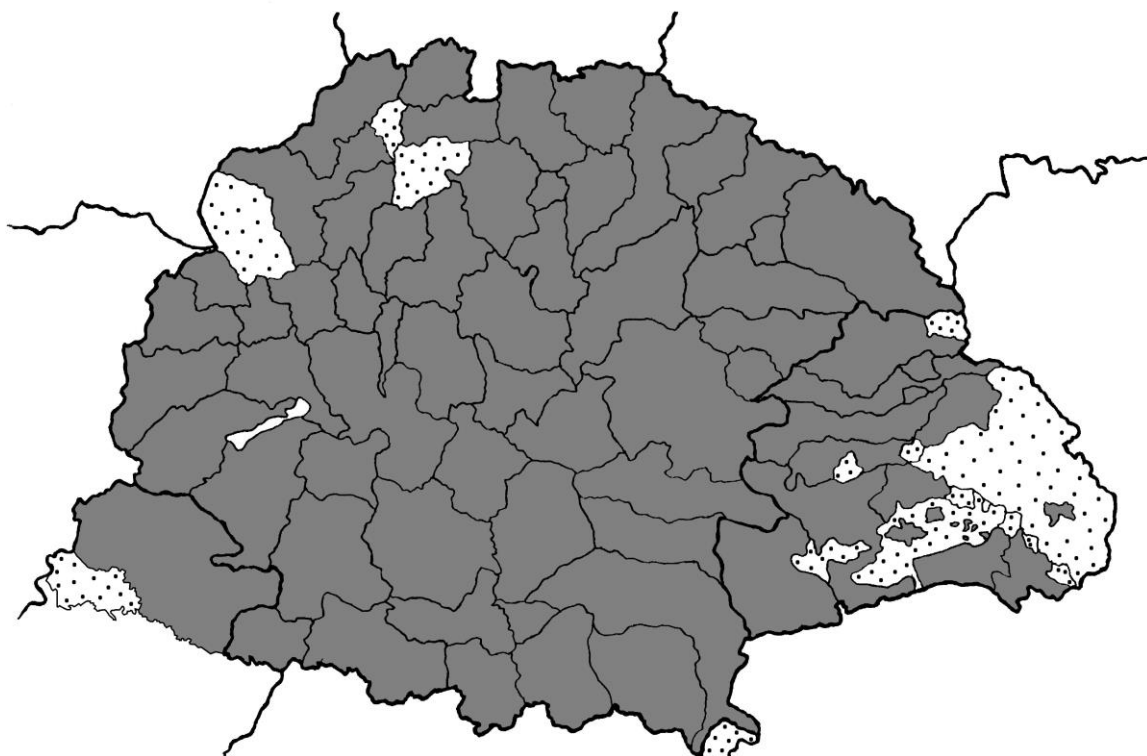
Elsődleges névalak terminuson a változási előzményt értem, vagyis azok a névalakok kerülnek ebbe a mezőbe, amelyek hangszerkezeti jellemzői a korábbi hangalakot mutatják. Másodlagos névalaknak a változási következményt tekintem, vagyis azok a névformák kerültek ide egy-egy helynév adatsorából, amelyek a hangszerkezeti módosuláson átesett alakot mutatják. Az előzmény-következmény viszony megállapításában az oklevelek kronológiai jellemzői (a fennmaradásuk esetlegességei miatt) csak részben szolgáltak támpontul, fontosabb fogódzó volt ebben a tekintetben például az adott helynév etimológiai előzménye.

Korpuszom adatai között nem ritka ugyanis az olyan eset, amikor az elsődleges névalak az azt tartalmazó oklevél dátuma alapján voltaképpen későbbi, mint a másodlagos (pl. 1300: *Babuna* > 1291: *Babna*, 1327/1589: *Borumou* > 1273/1392/1477: *Bormow*, 1496: *Bolythamezey* > 1483: *Balyota*, 1400: *Bakocha* > 1397: *Bakolcha*, 1460: *Chalanos* > 1440: *Chanalos*), ráadásul az sem szokatlan, hogy a két alak közül végül is az elsődleges rögzült állandó helynévként (pl. 1300: *Babuna* > 1291: *Babna*, ez a mai *Babonya* település Bihar megyében Váradtól délre, 1325: *Boklar* > 1358: *Bakalar*, a mai *Balatonboglár*). Ez a jelenség részben a nyelvtörténeti adatok lejegyzésének esetlegességével és a források fennmaradásának véletlenszerűségével van összefüggésben. Azt is tudjuk ráadásul, hogy egy-egy helynév nem a keletkezése pillanatában bukkan fel az okleveles forrásokban, hanem többnyire akkor, amikor valamely jogeset kapcsán fontossá válik. Ez pedig azt is jelenti, hogy egy-egy oklevélbeli helynévi adat nem a név keletkezését igazolja kronológiailag, hanem a fennállását. Az elsődleges, a névszerkezetileg archaikusabb forma fennmaradása azzal állhat összefüggésben, hogy mint minden nyelvi változás alkalmával, a két alak szinkrón variációként, archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehetett használatban, míg végül az egyik elenyészett. És ez minden további nélkül jelenthette az archaikusabb alak fennmaradását is. Erre a jelenségre nemcsak a helynevek körében találunk példát, hanem a magyar nyelvemlékek közszavai között is: elég csupán a Halotti beszéd *angelcut* [olv.: *àngyēlku*t] és *zumtuchel* [olv.: *szümtükxel* ~ *szümtükkel*] szavaira gondolnunk, amelyek hangszerkezetileg újabbak (a kétnyíltszótagos

tendencia hatósugarába kerültek bele átmenetileg), mint a ma élő, ebben az összefüggésben valójában archaikus *angyalokat és szemetekkel* formák.

Mivel az adatbázis a hangszerkezetet módosító hangtörténeti változások vizsgálatához készült, némely vizsgálati szempontot speciálisan ezekre a változási folyamatokra kialakítva építettem be a mezőstruktúrába. A kétnyíltszótagos tendenciával, a szó eleji mássalhangzó-torlódásokkal, a hangátvetéssel és az inetimologikus mássalhangzók bekerülésével kapcsolatban hordozhat lényeges információkat számunkra a mássalhangzó-kapcsolatok tanulmányozása. Az a körülmény ugyanis, hogy az újonnan létrejövő hangalak zöngésség szerint mennyire harmonikus, illetőleg az adott mássalhangzó-kapcsolatok mennyiben tekinthetők jólformálnak, feltétlenül befolyásolja a hangváltozási folyamat lezajlását.

Fontosnak tartottam azt is, hogy az adatbázisban jelezzem az adott helynév lokális jellemzőit is: feltüntetve azt a vármegyét, ahol a vizsgált névalak előfordul. Ezt azért láttam indokoltnak, mert az adatok lokalizálása révén esetleg nyomon követhetjük a tárgyalt változási folyamatok területi jellegzetességeit. A névadatok kronológiai viszonyainak rögzítésével pedig a folyamatok produktivitásának alakulását kísérhetjük figyelemmel, azt tehát, hogy mely nyelvtörténeti korszakban mennyire volt jellegzetes, gyakori és produktív egy-egy hangváltozási folyamat. Külön mezőben jelöltem végül értelemszerűen azt az információt, hogy melyik hangtörténeti változást illusztrálja az adott névalak. Az ómagyar kori helynévi adatbázis, amely jelenleg 1800 rekordból áll, a következő térségekből tartalmaz a fentiekben felsorolt forrásmunkákból származó nyelvi adatokat (1. ábra). (Itt és a következő, az egyes jelenségek térbeliségét bemutató térképeken is kipontozva jelöltem azokat a területeket, ahonnan nem dolgoztam fel forrásmunkákat. Az olyan megyéket pedig fehérén hagytam, amelyek anyagát feldolgoztam ugyan, de az adott jelenségre nem találtam onnan adatokat.)

1. ábra A helynévi adatbázis területi jellemzői

A Kárpát-medence ómagyar kori vármegyéit ábrázoló térképről jól látható, hogy alig néhány olyan megye található rajta (Turóc és Zólyom vármegye, valamint a Székelyföld, illetve a Szászföld), amelyekre az általam feldolgozott források köre nem terjed ki. A szürkével jelölt vármegyéek említett forrásait átnéztem, s belőlük a számomra releváns alakokat kiemeltem. (Az is előfordulhat persze, hogy egy-egy megyében nem szerepeltek olyan helynévi adatok, amelyek a vizsgált hangtörténeti jelenségek kapcsán figyelembe vehetők lennének.)

2.4. A tájszói adatbázis kialakításának elvei és forrásai

1. Az ómagyar kor helynévanyaga mellett a modern kori nyelvjárási szóállományra is támaszkodom, amely a korábban megrajzolt változási folyamatok eredményeit éppúgy őrizheti, mint ahogyan tanúskodhat azok jelenkori működéséről is.

Ezért a helynévi adatbázis mintájára egy nyelvjárási adatbázist is készítettem, amelyhez forrásként az *Új magyar tájszótár* (ÚMTsz.) és *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA.) adatait használtam fel.⁴ Az adatbázisban a tájszótár azon lexémáit rögzítettem, melyekben a szavak hangszerkezetét érintően variánsok meglétét láthatjuk. Az adatbázis ilyen módon szinkrón adatok (nyelvi variációk) révén nyújt fontos forrásanyagot három változási folyamatnak, a kétnyíltszótagos tendenciának, a hangátvetésnek, valamint a magán- és mássalhangzók betoldódásának mint diakrón folyamatoknak a vizsgálatához.

Mielőtt az adatbázis bemutatására részletesen rátérnék, mindenképpen hangsúlyoznom kell azt a körülményt, hogy dolgozatomban a nyelvjárási adatok csupán egyfajta kiegészítő, kontroll anyagként szerepelnek. Segítségükkel azt kívánom bemutatni, hogy a vizsgált szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások és az egyes nyelvi jelenségek nagy része ma is produktív lehet. Dolgozatomban a kiegészítő jellegű felhasználás és a nyelvjárási kincs hallatlan bősége miatt nem törekszem annak teljes feldolgozására és bemutatására. Másfelől ezt az adatok számának rendkívüli mértékén kívül technikai akadályok is nehezítenék, hiszen a koari helynevek állományához képest a digitálisan hozzáférhető nyelvjárási állományok (és adatok) mennyisége jelenleg erősen korlátozott. Ezek miatt a körülmények miatt döntöttem az említett források figyelembe vétele mellett, noha természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az egyes további tájszótárak milyen módon szélesíthetnék ki a vizsgálati lehetőségeket. Erre azonban itt nem vállalkozhattam.

2. Az adatbázis mezőszerkezete a következőképpen épül fel: a variánsokat, változatokat első és második variáns terminussal jelöltem meg. Azért döntöttem e megnevezések használata mellett, mert a jelenkori tájszavak esetében nyilvánvalóan nem történeti kategóriák (azaz változási előzmények és következmények) állnak egymással szemben, hanem szinkrón variációk, amelyek között persze archaizmus-neologizmus viszony állhat fenn (ezt azonban csak történeti vizsgálatokkal deríthetjük fel). Mivel adataim bizonyos esetekben egyazon területről, egyazon nyelvjárás elemeként kerültek be az adatbázisba,

⁴ Minthogy az ÚMTsz-nek is forrása volt a MNYA., az olyan adatoknál, amelyek végső forrása a MNYA., de az ÚMTsz. is közli, hivatkozásként az ÚMTsz-t adom meg.

más esetekben viszont a nyelvterület különböző részein szétterülve találjuk őket, fontosnak tartottam, hogy jelezzem az adatok lokális jellemzőit is. Ez azért is lényeges, mert szükségszerűen másként kell értékelnünk az egyazon közlési rendszerben (egyazon területen) élő variánsokat (ezek minősülnek ténylegesen is valódi variációknak), mint azokat, amelyek a nyelvterület különböző részein élnek, s más-más közlési rendszerben használatosak.

Az egyes lexémák szófaji hovatartozását is jelöltem az adatbázisban, ehhez az *Új magyar tájszótár*-ban megadott szófaji besorolást vettem alapul. A variánsok persze bizonyos szófaji kategóriákban sokkal jellemzőbbek, mint másokban, ami bizonyára az adott kategóriának mint részrendszernek a sajátosságaival, elemszámával, strukturáltságának mértékével van összefüggésben.

Természetesen nem hagyhattam figyelmen kívül az adatok jelentését sem. Így a szótár köteteiben megadott jelentéseket ugyancsak beemeltem az adatbázisba. A variánsok megítélésében annak is fontos szerepe van, hogy azonos jelentésmezőbe tartozó elemekről van-e szó, ez ugyanis az itteni vizsgálatokban számunkra fontos alaki variánsoknak meghatározó, definitív jegye.

A helynévi adatbázishoz hasonlóan ebben a korpuszban is külön mezőben jelöltem azt, hogy a kérdéses szóalak melyik jelenséghez szolgáltat adatokat.

Önálló mezőt különítettem el továbbá az etimológiai megjegyzések számára. A mai nyelvben, nyelvjárásokban jelentkező hangalaki variánsok ugyanis történeti változási folyamatok kivetüléseiként ragadhatók meg a szinkroniában. A variánsok viszonyrendszerének megítélésében ezért a történeti folyamatok ismeretére ugyancsak szükségünk van.

Az adatbázis tehát nemcsak a szinkrón szempontokat (a variánsok kérdését) foglalja magában, hanem a diakrón aspektus ugyancsak lényeges helyet kap benne. Ez természetesen azzal áll összefüggésben, hogy munkám elsősorban történeti változási folyamatok feltárására irányul, ám ehhez a minél szélesebb körű vizsgálatok érdekében szinkrón szempontokat is figyelembe veszek, illetve — korábban jelzett okok miatt — a szinkrón nyelvi anyagot is igyekszem forrásanyagként hasznosítani. A nyelvjárási anyagot felölelő adatbázis 1286 rekordból áll.

3. A fonotaktikai szerkezetet érintő változások a magyar nyelvben

Ebben, a dolgozatom gerincét alkotó fejezetben tárgyalom azokat a hangváltozási folyamatokat, amelyek a lexémák szótagszerkezetét módosították. Az egyes folyamatok tárgyalási sorrendje bizonyos mértékig önkényes döntés eredménye (s más megoldás is elképzelhető lett volna), de a jelenségek közötti esetleges összefüggések bemutatásához az alábbi sorrend kínálta számomra a legcélszerűbb tárgyalási formát. A fejezetben ilyen szempontokat követve a kétnyíltszótagos tendenciát, a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát, a hangátvetést, végül pedig az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját taglalom.

3.1. A kétnyíltszótagos tendencia

A kétnyíltszótagos tendencia az a változási folyamat, amelynek során egy három vagy több szótagos szóban, ahol két vagy több nyílt szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy valamelyik további nyílt szótagból kiesik (E. ABAFFY 2003: 333, KOROMPAY 2006: 346). A változással a 20. század elejétől kezdődően — a hangtörténeti kutatások előtérbe kerülésével párhuzamosan — többen is foglalkoztak a magyar nyelvtörténetben, később azonban e változási folyamat — mint a hangtörténeti vizsgálatok általában is — kikerült a nyelvészeti kutatások homlokteréből. Legújabb nyelvtörténeti tankönyvünk is csak meglehetősen szűkszavúan, néhány sorban nyilatkozik a változásról, s a személtetésére csupán egy-két közszói példát idéz (E. ABAFFY 2003: 333).

A hangváltozási folyamat bemutatását az alábbiakban két síkon végzem el. Előbb összefoglalom a szakirodalomban az e változás kapcsán megfogalmazott eredményeket, majd szembesítem azokat az általam feldolgozott korpusz tanulásaival. Minthogy pedig a változási folyamatot többféleképpen is minősítette a nyelv-, azon belül a hangtörténetírás, szólni kívánok a hangtörvény és a hangváltozási tendencia fogalmának, nyelvelméleti hátterének kérdéséről is. A változási folyamat jellemzésekor tekintettel leszek továbbá azokra a fonológiai-fonetikai jellegzetességekre is, amelyek megítélésem szerint a változás lezajlását befolyásolták.

3.1.1. A kétnyíltszótagos tendencia a szakirodalomban

A változást elsőként HORGER ANTAL írta le 1911-ben, emiatt egy ideig *Horger-törvény*-ként is szokás volt utalni rá. HORGER célja a módosulás szabályainak leírása és eseteinek tipizálása volt, s vizsgálatába olyan adatokat vont be, amelyekben a változás a szótó belsejét érintette (1911: 2). Elsőként a *malina* > *málna* típusú, szláv eredetű közneveken mutatta be a módosulást (HORGER 1911: 3), majd utalt arra is, hogy különösen gyakori a jelenség a helynevekben, amire példaként a *Bistrica* > **Bisztirica* > *Besztërce*, *Rabica* > *Rábca*, *Glenica* > *Gëlnica* > *Gelënce*, *Jablanica* > *Ablonca*, *Regovica* > *Regöce*, *Topolica* > *Tapolca*, *Tranovica* > *Tarnóca* névalakokat említette. Latin jövevényszavak és jövevénynevek körében is kimutatta a változást, amint ezt a *capitulum* > *káptalan*, *dezima* > *dézsma*, *Caterina* > *Katalina* > *Szent Katolna*, *Veronika* > *Veronka* adatok példázhatják (HORGER 1911: 4). Tanulmányában HORGER ANTAL kitért a kieső magánhangzó jellegére, amely a legtöbb esetben felső vagy középső nyelvvállású rövid magánhangzó lehetett. Megemlítette továbbá azt is, hogy milyen hangok mellől eshetett ki a magánhangzó, s melyek mellől nem: *ny* és *ly* előtt, valamint *cs-r* és *zs-r* közül például nem esett ki a vokális a nyílt szótagból (1911: 48). Tárgyalta ezen túlmenően a szótagviszonyokat és a változás kronológiai jellemzőit. A változás időbeli lefolyási ütemének megállapításához elsősorban a nyelvemlékek adataira támaszkodott, többek között Árpád-kori oklevelek, Anonymus gestája, a Halotti beszéd és könyörgés, valamint a Königsbergi töredék és szalagjai szolgáltatták vizsgálatára forrásanyagát. Ezek alapján a jelenség kezdetét a 12. századot határozta meg, a végét pedig a 15. században jelölte ki, s ennek megállapításához a különböző nyelvekből való jövevényszavak vallomását hozta fel igazoló adatokként (1911: 46).

A változási folyamat kutatástörténetében HORGER ANTAL munkássága végig jelentős maradt. Az 1911. évi írás megjelenése után több kisebb munkájában is visszatért a változásra, s bizonyos kérdésekben a korábbi megfigyeléseit is pontosította (lásd ehhez 1913: 111). De nemcsak hangtörténeti szempontból utalt a jelenségre, hanem tótani, alaktani kérdések tisztázásához is felemlegette időnként a kétnyíltszótagos „hangtörvényt” (lásd például 1944: 266).

HORGER arra is felfigyelt, hogy bizonyos szavak nem kerültek bele a változás hatósugarába. 1942-ben írt munkájában a *katona* szót tanulmányozta. Ez a lexéma azért

érdekes, mert „Árpád-kori jövevény lévén, és hangalakja szerint is alá lévén vetve a kétnyíltszótagos hangtörvény hatásának, második szótagbeli o (vagy akár már ennél korábbi u) hangjának ki kellett volna esnie” (1942: 336). Konklúzióként arra a fontos körülményre is rámutat a *katona* szó apropóján, hogy „ennek a hangtörvénynek a hatása sem volt egészen kivételnélküli” (HORGER 1942: 337).

Hangtörténeti tankönyvében BÁRCZI GÉZA *kétnyíltszótagos tendencia*-ként nevezte meg a folyamatot, s a rövidmagánhangzó-rendszert érintő legfontosabb változások között tárgyalta a jelenséget. Álláspontja szerint a folyamat lényege abban áll, hogy „három- vagy többtagú szóban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak, a három esetében néha a harmadiknak a magánhangzója eltűnt, föltéve, ha rövid volt” (1958a: 77–78). A kieső magánhangzók tulajdonságait illetően pedig azt hangsúlyozza, hogy az „eltűnés minden magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású hangzók esetében” (1958a: 78). Véleménye szerint a tendencia a 12–14. században érte el csúcspontját, de régebbi és későbbi adatokban is kimutatható. Nyomait az ősmagyar korban is felfedezhetjük: a korai ómagyar kori nyelvemlékek *szerelem* és *hotolm* szavainak kialakulásával példázza ezt az — adatokkal egyébként nem dokumentálható — ősmagyar kori folyamatot. De a változás nem szűnt meg az ómagyar kor után sem, az olyan fiatalabb alakok bizonyítják ezt, mint a *gyerekőc* > *gyerkőc*, *cseleküvés* > *cselekvés*, *hajadon* > *hajdon* stb. (1958a: 78–79). Munkájában BÁRCZI az ómagyar hangfejlődés általános jellemzését adva e változási folyamat indukáló tényezőiként fonológiai érvekre is rávilágít, ugyanis a kétnyíltszótagos tendencia olyan mássalhangzó-kapcsolatokat teremtett, melyek zeneileg kellemesek, mert a szótagok egyhangú sorát tarkítják, a beszéd folyamatot változatosabbá teszik, az időmérték-ritmus kifejlesztéséhez hozzájárulnak anélkül, hogy kedvezőtlené tennék a magánhangzók és a mássalhangzók arányát (1958a: 144–145).

A változás hasonló tárgyalását találjuk a BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerkesztette *A magyar nyelv története* című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezetében, amely ugyancsak BÁRCZI GÉZA munkája. Az itt lévő meghatározás némiképp azonban el is tér a korábbitól: „három vagy többtagú szóban, ha — a szó utolsó szótagját nem számítva — két nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag van egymás mellett, a másodiknak, három egymást követő nyílt szótag esetében olykor a harmadiknak a magánhangzója eltűnhetik, föltéve ha rövid. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy ez a pusztulás bármely magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású magánhangzók esetében” (BÁRCZI 1967: 167). A tendencia produktivitásának

idejéről és magáról a jelenség okáról e helyütt azt találjuk, hogy „az ómagyar korszakban éri el talán a csúcspontját; ekkor gyorsul nagymértékben a beszédíram, s növekszik a hangsúlyos szótag nyomatéka, ugyanis ezek a változás közvetlen okozói” (BÁRCZI 1967: 168).

Amint arra a korábbiakban már utaltam, maga HORGER ANTAL is felhasználta kutatásaiban a hangtani mellett az alaktani kérdések tisztázásához is ezt a változási folyamatot. Ez a szál a legújabb nyelvtörténeti, alaktörténeti témájú munkákban ugyancsak előkerült. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című összefoglaló kézikönyv első kötetének ígetövekről szóló fejezetében ZELLIGER ERZSÉBET arra mutat rá, hogy az ősmagyar kor kezdetén meglévő törendszerek kialakulásában a kétnyíltszótagos tendenciának komoly szerepe lehetett: „a kétnyíltszótagos tendencia, mely alighanem minden nyelvtörténeti korszakban működött, a feltételes módjel, vagy más testes toldalék előtt, illetve tovább toldalékolt szóalakokban morfémahatáron is érvényesülhetett, és ezzel igen korán keletkezhettek csonka tövek” (1991: 41). A teljes tövek használati köre az analógia mellett a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába is belekerülhetett, mert a csonka tövek kialakulása utáni nyelvéllapotban, az ősmagyarban a toldalékok nagy része továbbra is a teljes tőhöz járulhatott. Ezt a sajátosságot a kétnyíltszótagos tendencia bizonyára hamar kikezdte, így a korai ómagyar korszakra már nem minden toldalék előtt található teljes tő (ZELLIGER 1991: 43). Az ősmagyar kori tőtani változások kiindulása és legfőbb mozzanata a csonka tövek kialakulása volt, noha a nyelvi rendszeren belüli elterjedésük hosszú folyamat eredményeként valósult meg. A tövégi magánhangzó eltűnésének, s így módon a csonka tövek kialakulásának több okára is rámutathatunk: a hangsúlytalan helyzet folytán abszolút tövégen éppúgy megtörténhetett a magánhangzó elnémulása, mint ahogyan kieshetett a toldalék előtt a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően (vö. ZELLIGER 1991: 47).

A hangtörténeti kutatásokban a kétnyíltszótagos tendencia mögött álló okok tisztázására is figyelmet fordítottak nyelvtörténészeink, s más-más nézőpontot alkalmazva igyekeztek a mozgatórugókat feltárni. GOMBOCZ ZOLTÁN artikulációs tényezőket vélt meghúzódnival a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése mögött (1922/1997: 97–98). BÁRCZI GÉZA indítékként elsősorban a hangsúlyt jelölte meg, tudniillik a dinamikus első szótagi hangsúly után erős intenzitáscsökkenés áll be, amelynek aztán a nyíltszótagbeli rövid magánhangzó áldozatul esik. Ezért arra mutatott rá, hogy amióta dinamikus hangsúly van a magyarban, ilyen magánhangzó-kiesések mindig is léteztek (1958a: 79). KUBÍNYI

LÁSZLÓ is a hangsúly szerepét emelte ki mint befolyásoló tényezőt, s magyarázatába a rokon nyelveket is igyekezett bevonni, emellett pedig ő is összefüggést vél felfedezni a véghangzó eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia között. Feltűnő ugyanis szerinte, hogy éppen az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben és közülük különösen azokban jelentékeny a nyílt szótagi kiesés, amelyekben a véghangzók eltűnése is előrehaladt: így például a vogulban, az osztjákban, az észtnben és a lívben (1958: 222). Ezenkívül rávilágított arra a fontos tényre is, hogy az abszolút szóvégi helyzet néhány esetben megfelelhet egyszersmind annak a helyzetnek, amelyben megtörténhetett a második nyílt szótagi kiesés, s ez a folyamat ily módon gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez (1958: 218–219). Ezáltal pedig a nyílt szótagi kiesés nemcsak az eltűnésre ítélt szóvégi magánhangzókat érinthette, hanem — ott, ahol erre okot adtak a szólam szótagviszonyai — a szó belseji helyzetbe került tövéghangzókat is (1958: 222). PAPP ISTVÁN pedig egyenesen úgy tartja, hogy „a rövid magánhangzók eltűnése [...] nemcsak szóvégi helyzetben hatott, hanem az ősmagyar kortól kezdve érvényesülő tendencia volt a szó belseji nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése is a Horger-törvény értelmében” (1963a: 292).

Elődeihez hasonlóan BALÁZS JÁNOS ugyancsak párhuzamot von a véghangzók eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia jelensége között. Ő a **papo-nott > papnott*, **embere-nek > embernek* toldalékolt alakulatokban a második, illetve a harmadik nyílt szótagbéli magánhangzó kiesését a tövéghangzó eltűnésével magyarázza. A töelem eredeti véghangzójának eltűnése egyet jelentett a második vagy a harmadik nyílt szótag magánhangzójának eltűnésével, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia jelentkezésével. Ez pedig szerinte azt jelenti, hogy „a tárgyalt tendencia nem oka, hanem következménye volt a fenti alakulatokban bekövetkező változásoknak” (1967a: 72). Az *oroma > orma* típusú alakok terjedésének ejtésbeli akadályai nem lehettek, ez a típus pedig a véghangzók lekopásával gyakoribbá vált, egyre nőtt az olyan esetek száma, amelyekben a kétnyíltszótagos tendencia érvényesült (1967a: 73).

BÁRCZIHOZ és KUBÍNYIHOZ hasonlóan NYÍRKOS ISTVÁN is kiemeli a hangsúlyt mint indukáló tényezőt. Meglátása szerint az erős első szótagi nyomaték miatt a második szótagbéli hangsúlytalan helyzet kedvezett a magánhangzók kiesésének, azaz „lazíthatta” a V-CV, CV-CV, V-CV-CV-féle szótagszerkezetek merev megőrződését (1993: 101). NYÍRKOS emellett felveti annak a lehetőségét is, hogy a második szótagbéli magánhangzó-

betoldás tulajdonképpen egykorú lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett — más néven reciprok — fejleményeként jelentkezhetett (1993: 109).

A fentiek összegzéseként arra mutathatunk rá, hogy a kétnyíltszótagos tendencia kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek nyelvtörténészeink. A kieső magánhangzó jellege például éppúgy lényeges szempontként jelentkezett a vizsgálatokban, akárcsak a változás kronológiai jellemzői. Maga HORGER ANTAL pedig azt is megfigyelte, hogy mely hangok közül eshettek ki a magánhangzók, s melyek közül nem, azaz milyen mássalhangzó-kapcsolatok jöhettek létre a változás következtében. S végezetül a változást indukáló, befolyásoló tényezőkkel is többen foglalkoztak. Ezek mellett más változási folyamatokkal is összefüggésbe hozták — különböző befolyásoló tényezőket és egymásra épülési irányt feltételezve — a kétnyíltszótagos tendenciát.

Az eddigiekben kirajzolódott kérdésköröket a továbbiakban természetesen én magam is érintem, de emellett további új vizsgálati szempontokat is be kívánok vonni az analízisbe. Feltétlenül indokoltnak tartom többek között a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok elemzését, ahogyan a tendencia esetleges területi jellemzőinek ábrázolására is figyelemmel leszek. A változással összefüggő fonológiai kérdésekre ugyancsak kitérek. A vizsgálataim során a már ismertetett, helynévi és tájnyelvi elemekből összeállított adatbázisra támaszkodom. Adataim (1800 helynév és 1286 tájszó) közül a kétnyíltszótagos tendenciával igen nagy számú nyelvi elem, 545 helynév és 100 tájszói variáns hozható jó eséllyel összefüggésbe.

3.1.2. A hangváltozások jellegéről

A részletes analízis előtt szükségesnek tartok egy rövid kitérőt tenni a hangváltozások általános jellegét érintően. Ezt az indokolja, hogy — amint jeleztem — az itt tárgyalt jelenséget, hangváltozási folyamatot nem egyneműen ítélték meg a hangtörténészeink, s más-más terminussal illették: a hangtörvénytől a hangváltozási tendenciáig. Ez persze nyilvánvalóan nem volt független az adott tudományelméleti, nyelvelméleti közegtől, így erre e helyütt is külön figyelmet kell fordítanunk.

A *hangtörvény* terminus megjelenésének feltérképezéséhez egészen a 19. század második feléig kell időben visszanyúlnunk, amikor is AUGUST SCHLEICHER az összehasonlító-történeti nyelvészet képviselőjeként megírta a nyelv lényegéről vallott elveit a *Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft* (*A darwini elmélet és a nyelvtudomány*, 1865) és az *Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des*

Menschen (*A nyelv jelentősége az ember természettörténeti fejlődésében*, 1865) című műveiben. A korban nagy hatású darwini szemlélet mintájára SCHLEICHER a természettudományok által alkalmazott objektív és egzakt módszereket kívánta a nyelvészeti vizsgálatokban meghonosítani. A nyelvet egyfajta természeti produktumként tekintette, amelynek fejlődése az emberektől független, és sokkal inkább a biológiai fejlődéstörvényeknek megfelelő tethető törvények irányítják. Az ő felfogásában a nyelv minden mozgása és fejlődése, elsősorban is az alaktani és a hangtani változások, az ún. hangtörvények útján megy végbe (lásd ehhez részletesen MÁTÉ 1997: 65). A népszerű elméleteket, felfogásokat a hazai nyelvtudomány képviselői is igyekeztek magukévá tenni. Ennek eredményeként Magyarországon az 1870-es években bontakoztak ki előbb a finnugrisztikai kutatások BUDENZ JÓZSEF és tanítványai (köztük SIMONYI ZSIGMOND) jóvoltából, majd a századforduló éveire már — részben éppen SIMONYI ZSIGMOND kutatásai révén — a magyar nyelvészet kérdései kerültek előtérbe (MÁTÉ 1997: 83).

Időközben — ugyancsak az 1870-es években — a lipcsei egyetemen az összehasonlító-történeti nyelvészet egy új iránya kezdett feltűnni. A csoport fiatal kutatóit gúnyosan „újgrammatikusoknak” nevezték, amely elnevezés azóta meghonosodott a nyelvtudomány-történetben, és elveszítette eredeti negatív konnotációját. Az újgrammatikus nézetek hazánkban is igen hamar elterjedtek: SIMONYI ZSIGMOND és GOMBOCZ ZOLTÁN rövidesen már az újgrammatikus szemléletnek megfelelően vizsgálták a magyar nyelvet (GOMBOCZ ZOLTÁN és az újgrammatizmus kapcsolatához lásd bővebben FEHÉR 2013). Az új irányzat képviselői leginkább az AUGUST SCHLEICHER-féle biológiai felfogás ellen léptek fel, s tulajdonképpen az összehasonlító nyelvészet megújítását tűzték ki célul. A nyelvet az egyén pszichofizikai és fiziológiai tevékenységeként fogták fel, s állandóan változó és mozgó rendszerként kezelték, s ezért a nyelvtudomány szinte kizárólagos feladatát a történeti vizsgálatokban határozták meg. S bár a nyelvfejlődés folyamatában a pszichikai tényezőket helyezték előtérbe, mégis a hangváltozások törvényszerűségét hangsúlyozták. A nyelvi változásokban két erő működésének tulajdonítottak jelentőséget, a fizikai vagy mechanikai hangváltozásoknak (hangtörvényeknek) és a pszichikai jellegű analógiás változásoknak. A már korábban ismert hangtörvény fogalmat az újgrammatikusok valamelyest módosították, egzaktabb jelleget adtak neki. AUGUST LESKIEN 1876-ban kimondta a hangváltozások kivételtelenségének elvét. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a hangváltozások következetesen, szinte törvényszerűen, kivétel nélkül azonos módon mennek végbe a beszélő közösség minden tagjának nyelvében az adott idő- és

térbeli viszonyok közepette minden szóra kiterjedve. A gyakorlati, empirikus kutatások azonban viszonylag hamar megcáfolták a hangtörvények kivételnélküliségét. A századforduló éveire ezért a kutatók módosítottak is ezen a meglehetősen merev állásponton, és sokkal inkább a hangtörvények tendenciajellegét igyekeztek hangsúlyozni (lásd ehhez összefoglalóan MÁTÉ 1997: 87–93, 113, a terminushasználat magyar vonatkozásairól pedig FEHÉR 2013: 142–143).

Ezt a szemléletváltást az általam vizsgált hangváltozás kapcsán is nyomon követhetjük. A módosulásra egy ideig első leírója, megfogalmazója után — a korban szokásos gyakorlat mintájára (vö. pl. Verner-törvény) — *Horger-törvény*-ként vagy a működése után *kétnyíltszótagos törvény*-ként volt szokás utalni. Azt azonban, hogy a második nyílt szótagbeli magánhangzó nem minden esetben esik ki, azaz a változás nem kivétel nélküli, már maga HORGER ANTAL is észlelte (vö. 1942), ennek ellenére mégis a fenti terminusok terjedtek el a szakirodalomban. A 20. század közepén megjelent szakmunkák azonban — immáron éppen azt hangsúlyozva, hogy a változás nem kivétel nélküli — a *kétnyíltszótagos tendencia* kifejezést használják, ahogyan ma is ez a terminus az általánosan elfogadott. Dolgozatomban én magam is ez utóbbi terminust alkalmazom azzal együtt is, hogy a *kétnyíltszótagos tendencia* elnevezést sem tartom túl szerencsésnek, minthogy a változás jellegét nemigen adja vissza (sőt némileg félre is érthető), de ennek megváltoztatása a hangváltozások típusainak teljes (tipológiai keretben megvalósuló) áttekintésével, újraértékelésével együtt valósulhat csupán meg, és semmiképpen sem egyedi mivoltában. Jelen dolgozat pedig erre — minthogy csak bizonyos típusú hangváltozásokkal foglalkozik — aligha vállalkozhat.

3.1.3. A kétnyíltszótagos tendencia működése

1. A kétnyíltszótagos tendenciát távolról sem tekinthetjük egynemű folyamatnak. Az elsődleges és másodlagos alakok szerkezeti analízise során ugyanis több altípus is kirajzolódni látszik. Úgy vélem, hogy a jelenséget az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint csoportosítva mutathatjuk be a legkézenfekvőbb módon, azt is figyelembe véve, hogy a változást három és négy szótagból felépülő szavak és nevek között egyaránt kimutathatjuk.

A vizsgálat leírása előtt azonban egy fontos megjegyzést az adatok felhasználásával kapcsolatosan feltétlenül tennünk kell. Az adatbázisban nagy számban előforduló azonos alakú vagy azonos lexikális egységet tartalmazó helynevek (mint például a *-teleke* > *-telke*

utótagú kétrészes nevek, vagy az *Ároki* > *Árki*, *Péteri* > *Petri*, *Németi* > *Nemti*, *Telekesd* > *Telkesd* típusú névformák) esetében különböző adatkezelési elvet alkalmazok. Az utótagjukként közszói elemet tartalmazó kétrészes neveket a gyakorisági, tipológiai elemzésekben minden esetben egyetlen előfordulásnak tekintem, ugyanis a *-teleke* > *-telke* stb. utótagok a kétrészes nevekben is megőrzik közszói státuszukat, s a változás során azok közszói jellege továbbra sem módosul. Ezzel szemben az *Árki*, *Nemti* stb. névformák, bár közszói eredetre vezethetőek vissza, mégis helynévként értékelendők, mivel helynévvé alakulásukkor elveszítették közszói mivoltukat, s egyetlen nyelvi egységként mint helynévi státuszú elemek funkcionálnak. Ezért ezeket a helyneveket minden esetben külön-külön adatként veszem a továbbiakban figyelembe. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a *Jánostelke*, *Benke árka* típusú összetett helynevekben szereplő közszói elemek gyakorisága feltétlenül értékes fogódzó lehet a fonotaktikai mintázatok vizsgálatában. Az efféle gyakori változási realizációk ugyanis az általuk képviselt fonotaktikai szerkezet, fonológiai struktúra gyakorisága, mintája által hozzájárulhatnak bizonyos jelenségek, így többek között egyes szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok elterjedéséhez, begyakorlottságához vagy éppen jólformálttá válásához. S az így kialakult mintázat aztán — már mintegy modellként viselkedve — más hasonló elemek változását is előidézheti.

A változási folyamatot az alábbiakban — amint ez a felhasznált forrásanyagból szükségszerűen következik — diakrón és szinkrón nyelvi anyagon egyaránt szemléltetem, ami azt jelenti, hogy a változást és a váltakozást az analízis során ugyanolyan súllyal veszem figyelembe. A kettő közti különbséget ugyanakkor minden esetben jelzem azáltal, hogy a történeti folyamatokra, a változásra a > jellel utalok, a variációkra, az egyazon szinkroniában élő változatokra pedig a ~ jelet használom.

2. A tipizálás során — ahogyan arra fentebb utaltam — a szótagszámot, s azon belül a szótagszerkezetet alapul véve mutatom be a változási folyamat hatókörébe bekerült lexikális elemeket. Egy-egy szótagszerkezeti típuson belül pedig etimológiai szempontokra figyelemmel rendszerezem a névadatokat. Az egyes típusoknál alkalmilag, a fejezet végén pedig összefoglaló szándékkal az egyes változási folyamatok fonológiai összefüggéseire is igyekszem rávilágítani. Ezt megelőzően az alábbi táblázatban szemléltetem az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági viszonyait.

szerkezeti változások	ómagyar kori helynevek	jelenkori tájszavak
CVCVCV > CVCCV	45%	43%
CVCVCVC > CVCCVC	27%	37%
VCVCV > VCCV	6%	2%
VCVCVC > VCCVC	3%	5%
CVCCVCV > CVCCCV	3%	—
CVCVCVCV > CVCCVCV	2%	8%
CVCVCVCV > CVCVCCV	1%	3%
VCVCCVCVC > VCVCCVC	4%	—
CVCVCCVCV > CVCVCCCV	6%	—
összetételek	3%	2%
összesen	100%	100%

2. ábra A kétnyíltszótagos tendencia által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága

A táblázatból világosan kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban alapvetően hasonló gyakorisági viszonyokat mutathatunk ki, s mindkét korpuszon belül két változási folyamat teszi ki a módosuláson átesett nyelvi elemek igen tekintélyes arányát: a 72, illetve a 80%-át. Ez azt jelzi tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendenciának mint változási folyamatnak a fő jellemzőit a CVCVCV > CVCCV, illetve a CVCVCVC > CVCCVC módosulásokon keresztül mérhetjük fel alapvetően. Ez a két változástípus határozza meg a folyamat „arculatát”, karakterét. A kétnyíltszótagos tendencia az ómagyar kori helynevek körében legnagyobb számban tehát minden kétséget kizáróan a mássalhangzóval kezdődő három nyílt szótagból álló szó- és névalakokat érintette.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a százalékos arányok számításánál a már említett adatkezelési elveket vettem figyelembe. Az elemzett ómagyar kori helynévi anyagnak közel a felét teszik ki ugyanis például CVCVCV struktúrában a *-teleke* > *-telke* változást mutató helynevek, amelyeket a számításoknál csupán egyetlen előfordulásnak tekintettem, így alakultak ki a táblázatban szereplő arányszámok. Más megoldást választva a CVCVCV > CVCCV változást mutató adatok fölénye még az itt jelzettnél is nagyobb mértékű lenne. A jelenkori tájszavak esetében is ez a típus emelkedik ki. Szembeötlő, hogy néhány a helyneveknél megtalálható típus a tájszavak körében nem mutatható ki, ez azonban a két lexémacsoport jelentős számbeli különbségével is magyarázható. A következőkben az 2. ábrán jelzett változástípusokat egyenként részletezően is bemutatom.

2.1. A h á r o m s z ó t a g b ó l álló nevek és szavak közül a legnagyobb számban azok a formák estek a kétnyíltszótagos tendencia hatókörébe, amelyek csupa nyílt

szótagból álltak, s a tendencia következtében a második nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki.

A CVCVCV > CVCCV változást az ómagyar kori helynevek körében a belső keletkezésű és a jövevényelemeket érintően egyaránt kimutathatjuk. Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynevekből is létrejöhetnek. A közszói előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a második nyílt szótag magánhangzója esett ki többek között a Sopron megyei *Bereki* (1433: *Bereky*, Cs. 3: 600) > *Berki* (1433: *Berky*, uo.) helynévben. Hasonlóan a helynevek közszói előzményű lexémáját érintette a változás a *Homoki* (1274: *Humuky*, Cs. 3: 611) > *Homki* (1281: *Honky*, uo., Sopron vm., vö. *homok* fn. + -i képző, FNESz. *Homok*), *Németi* (1256: *Nemety*, Gy. 3: 221) > *Nemti* (1331: *Nemti*, uo., Hont vm., vö. *német* népnév + -i képző, FNESz. *Németi*), *Szeredahely* (1342: *Zeredahel*, Cs. 2: 528) > *Szerdahely* (1395: *Zerdahel*, uo., Baranya vm.), *Szologagyőr* (1222: *Zuluga Geur*, Gy. 4: 383–384) > *Szolgagyőr* (1223: *Sculgageur*, uo., Nyitra vm., vö. szl. *sluga* > m. *szuluga* > *szolga* 'szolgáló nép, udvarnok', FNESz. *Szolgagyőr*), *Teleki* (1229: *Teluky*, Cs. 2: 650) > *Telki* (1390: *Thelky*, uo., Somogy vm., vö. m. *telek* 'szántásra alkalmas föld' + -i képző, FNESz. *Telki*), *Vojada* (1291–1294: *Woyada*, KMHsz. 291) > *Vajda* (1333: *Voyda*, uo., Bihar vm., vö. m. *vajda* méltóságnév, FNESz. *Biharvajda*) nevekben. A tendencia a kétrészes helynevek közszói utótagjában is okozhatott változást. Nagy számban találhatjuk meg — mint arra a fentiekben már utaltam — a *-teleke* > *-telke* földrajzi köznévi utótagú neveket ebben a kategóriában, és többek között az *Alekszandertelü/öke* (1327: *Alexanderteluke*, ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke*, uo. Szatmár vm.), *Csehteleke* (1340: *Chehteleke*, Cs. 5: 343) > *Csehtelke* (1460: *Chehthelke*, uo., Kolozs vm.), *Egyedteleke* (1432: *Egedtheleke*, Cs. 2: 407) > *Egyedtelke* (1428: *Egyedthelke*, uo., Pozsega vm.), *Filetelü/öke* (1347: *Fyleteluke*, Cs. 5: 877) > *Filetelke* (1430: *Fylethelke*, uo., Küküllő vm.), *Gyáktelü/öke* (1337: *Gyakteluke*, Gy. 3: 553) > *Gyáktelke* (1337>1399: *Gyaktelke*, uo., Küküllő vm.), *Gyulateleke* (1329: *Gulateleke*, Gy. 2: 71) > *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, uo., Doboka vm.), *Jákobteleke* (1477: *Jacobtheleke*, Cs. 1: 173) > *Jakabtelke* (1435: *Jakabthelke*, uo., Borsod vm.), *Kovácsteleke* (1482: *Kowachteleke*, Cs. 2: 47) > *Kovácsstelke* (1472: *Kowachthelke*, uo., Temes vm.), *Pálostelü/öke* (1320: *Paulustheluke*, Gy. 2: 83) > *Pálostelke* (1320/1327: *Paulustelky*, uo., Doboka vm.) neveket említhetjük itt, de akad példa a *-bereke* > *-berke* módosulásra is, például *Tyúkszó bereke* (1326: *Tyukzoubereke*, HA. 2: 26) > *Tyúkszó berke* (uo., Doboka vm.) és *Szamár bereke* (1281/XVIII.:

Zamarberek, KMHsz. 248) > *Szamár berke* (uo., Borsod vm.), valamint a *-tereme* > *-terme* változást is láthatjuk a Baranya megyei *Bottereme* (1323: *Bothtereme*, KMHsz. 64) > *Botterme* (uo.) helynévben. Feltűnő lehet, hogy bár a kétnyíltszótagos tendencia igen gyakorinak látszik bizonyos földrajzi köznévi utótagok körében, mégsem érintette például a kétrészes nevek utótagjaként szintén nagyon gyakori *-pataka* földrajzi köznevet. Úgy gondolom, ennek háttérében fonotaktikai tényezők húzódnak meg, de erre a problémára a későbbiekben térünk ki.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Petenyháza* (1330/XV.: *Pethenehaza*, NÉMETH P. 2008: 229) településnév előtagjában a *Peten(y)e* személynév rejlik (vö. 1234: *Petene*, ÁSz. 629), s ennek módosulása, a második nyílt szótagbeli magánhangzójának a kiesése eredményezte a mai *Petneháza* formát. További személynévi eredetű példákhoz lásd a következő helyneveket: *Nerada* (1333: *Nerada*, Cs. 2: 779) > *Nerde* (1221: *Nerde*, uo., Vas vm., vö. 1270: *Nerada* szn., ÁSz. 576), *Bunyila* (1416: *Bwnylla*, Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla*, uo., Hunyad vm., vö. rom. *Bunila* szn., FNEsz. *Bunyila*), *Kálosa* (1275: *Kalusa*, Gy. 2: 513) > *Kalsa* (1247/1366>1423: *Calsa*, uo., Gömör vm., vö. 1213/1550: *Kaluz* szn., ÁSz. 444), *Péteri* (1278: *Petury*, KMHsz. 224) > *Petri* (1291–1294: *Petri*, uo., Bihar vm., vö. 1291: *Peturi* szn., ÁSz. 637), *Mehenye* (1113: *Mechina*, Gy. 4: 423) > *Mehnye* (1358: *Myhnye*, uo., Nyitra vm., vö. cs. *Měchyně* szn., FNEsz. *Menyhe*), *Vajola* (1455: *Wayola*, Cs. 5: 422) > *Vajla* (1467: *Wayla*, uo., Kolozs vm., vö. szb.-hv. *Vojila* szn., FNEsz. *Vajola*).

A kétnyíltszótagos tendencia nemcsak belső keletkezésű neveket érintett, hanem jövevénynevek körében is érvényesült. A szláv 'kő' jelentésű *kamenъ* köznéből alakult a Zemplén megyei szláv *Kamonya* helynév (1358: *Kamonya*, ComZemp. 80), amelyből aztán a *Kamnya* variáns is létrejött (1358: *Komnya*, uo., FNEsz. *Kámon*, *Kemenesalja*). De ide sorolhatjuk a Komárom megyei *Bábolna* település egykori *Babonya* alakjának (1268: *Babuna*, Gy 3: 405, szl. eredetű, vö. szb.-hv. *Babina Gréda* 'vénasszony dülője' hn., FNEsz. *Bábolna*) feltűnő *Babnya* (1326/1326: *Babna*, uo.) változatát is, amely szintén a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába esett bele átmenetileg. További hasonló példákat ebből az etimológiai körből még bőséggel idézhetünk: *Gorica* (1501: *Gorycza*, ComZag. 2: 7) > *Gorca* (1327: *Gorcha*, uo., Zágráb, vö. szln. *goríca* 'kis hegy, domb, szőlőhegy'), *Palugya* (1246: *Polugia*, Gy. 4: 84–85) > *Kispalgya* (1299>1391: *Kyspalgya*, uo., Liptó vm., vö. újlatin (vallon) **Paludia* 'mocsarak' hn., FNEsz. *Kispalugya*, *Nagypalugya*),

Morova (1217/1550: *Moroua*, Gy. 4: 325) > *Morva* (+1206/1385: *Morwa*, uo., Nyitra vm., vö. szlk. *Morava*, FNESz. *Morva*).

A helynevek mellett a másik forrásanyag, a tájszavak körében — az egymás mellé kerülő mássalhangzók típusaira koncentrálna — a *kabalafa* ~ *kablafa*, *zabola* ~ *zabla*, *gabona* ~ *gabna*, *cibere* ~ *cibre*, *sehuva* ~ *suhva*, *kajiba* ~ *kájba*, *vékonya* ~ *véknya*, *malina* ~ *málna*, *szereda* ~ *szerda*, *borona* ~ *borna*, *fityula* ~ *fityla* (ÚMTsz.), *cinege* ~ *cinke*, *csörege* ~ *csörge*, *tézsola* ~ *tézsla* (MNYA.) variánsokban mutathatunk ki föltehetően e körbe sorolható váltakozást. E lexémákban az etimológiai előzmények is a nyílt szótagos variánst jelzik elsődlegesnek, s így módon a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesését valószínűsítik (az etimológiai háttér megállapításához a TESz. és az EWUng. volt számomra iránymutató). A lexémákról a fonológiai kérdések taglalásakor igyekszem bővebben is szót ejteni, itt csupán a bemutatásukat tartottam fontosnak.

Úgy vélem, a felsorolt példák által illusztrált változás, illetve váltakozás okát részint a fonotaktikai szerkezet befolyásoló hatásában érdemes keresnünk. Ezért a kétnyílt szótagos tendencia vizsgálata során is fontos tekintettel lennünk a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatokra. A finnugor alapnyelvre rekonstruált fonotaxis alapján — ahogy a korábbiakban is már szó volt erről — azt mondhatjuk, hogy a CVCCV hangszerkezet a finnugor alapnyelv egyik gyakori struktúrája volt, s a gyakorisági sorrendben csak a CVCV előzte meg, míg a három szótagos CVCVCV forma a ritkább szótagszerkezeti típusok közé tartozhatott (E. ABAFFY 2003: 115, BAKRÓ-NAGY 1998: 235–236, 1999: 19–21, BERECKZI 1996: 40, KASSAI 2000: 113). Időben tovább haladva azt láthatjuk, hogy az ómagyar kor időszakában, a honfoglalás után a magyar nyelvközösség nyelvi környezete jelentősen megváltozott, más nyelvet beszélő közösségekkel, s ezzel együtt más fonotaktikai mintázatokkal került kapcsolatba. A szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavak, nevek átvétele például új helyzet elé állította a beszélőket, s könnyen lehet, hogy a torlódások feloldása után felszaporodó három szótagos alakok, illetve az újonnan a magyar nyelvbe beáramló nagy mennyiségű három szótagú szavak és nevek kevésbé tudtak a nyelvünkbe úgy betagozódni, mint az eleve jellegzetesebbnek, gyakoribbnak látszó CVCCV szerkezetű elemek. Talán ez a körülmény is előidézhette bennük a második nyílt szótag magánhangzójának kiesését. Fonológiai és fonotaktikai ismereteink alapján ugyanis azt tudjuk, hogy az ómagyar korban a mássalhangzó-torlódás szó elején nem fordulhatott elő, hanem csakis szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról beszélhetünk, amelyek között vannak ún. eredeti és másodlagos kapcsolatok. Az eredetiek

a finnugor örökség részei, a másodlagosak pedig belső fejlődés eredményei, mégpedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia működésének következményei voltak. Talán nem óvatlanság ezért azt feltételeznünk, hogy a finnugor alapnyelvi fonotaktikai mintázatok, az alapnyelvi örökség egyfajta iránytűként munkált a későbbi időszakokban is a nyelvi változások működésében (az ómagyar kori szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok bővebb leírását lásd az 1.1. fejezetben, valamint KASSAI 2000: 117).

A fonotaktikai-fonológiai kérdések tárgyalásakor a CVCVCV > CVCCV változást és váltakozást mutató nevek és szavak fontos jellemzőjeként kell kitérnünk a magánhangzó-kiesés utáni mássalhangzó-kapcsolatok tulajdonságára is. A két forráscsoportban néhány apró eltérést e téren mindenképpen felfedezhetünk. A helynevek körében a legtöbb esetben a *r* után esik ki a második nyílt szótag magánhangzója (pl. *Bereki* > *Berki*, *Porova* > *Porva*, *Nerada* > *Nerde*, *Szeredahely* > *Szerdahely*), de a szonoráns elemek közül a *l* (pl. *Alekszanderteleke* > *Alekszandertelke*, *Kálosa* > *Kalsa*, *Palugya* > *Kispalgya*, *Szologagyőr* > *Szolgagyőr*, *Teleki* > *Telki*) és a nazálisok csoportjából a *m* is gyakori ebben a helyzetben (pl. *Kamonya* > *Kamnya*, *Homoki* > *Homki*, *Németi* > *Nemti*). A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolatok második eleme a leggyakrabban *ny*, ahogyan ezt például a *Mehenye* > *Mehnye*, *Kamonya* > *Kamnya*, *Babonya* > *Babnya* helynevekben láthatjuk. Ez utóbbi példák azért is érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert HORGER ANTAL úgy vélte, hogy *ny* előtti pozícióban nem eshet ki magánhangzó (1911: 48). Az említett helynévi példák egyértelműen cáfolják ezt a kijelentést. A *ny* hangon kívül a mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként gyakori még a *v* (mégpedig jellemzően *rv* kapcsolatban; pl. *Porova* > *Porva*, *Morova* > *Morva*), a *l* (pl. *Bunyila* > *Bonyla*, *Vajola* > *Vajla*) és a zárhangok közül a *t*, *d* és a *k* (pl. *Németi* > *Nemti*; *Nerada* > *Nerde*; *Homoki* > *Homki*, *Teleki* > *Telki*, illetve lásd itt a számos *-teleke* > *-telke* módosulást is a helynevek utótagjaként).

A tájszavak esetében jórészt hasonló helyzettel találkozunk. A tendencia nyomán kialakult mássalhangzó-kapcsolatok első eleme gyakran szintén valamilyen likvida (pl. *malina* ~ *málna*, *szereda* ~ *szerda*, *csörege* ~ *csörge*, *borona* ~ *borna*, de a zárhangok közül a *b*-t is többször megtalálhatjuk ebben a pozícióban (pl. *kabalafa* ~ *kablafa*, *zabola* ~ *zabla*, *gabona* ~ *gabna*, *cibere* ~ *cibre*). Második elemként szintén a likvidák (pl. *kabalafa* ~ *kablafa*, *zabola* ~ *zabla*, *fityula* ~ *fityla*, *tézsola* ~ *tézsla*, valamint a nazálisok (pl. *gabona* ~ *gabna*, *malina* ~ *málna*, *borona* ~ *borna*, *vékonya* ~ *véknya* emelkednek ki a nyelvjárási lexémák esetében.

A *r* és *l* hangok itt tapasztalható gyakoribb előfordulása nem meglepő, mivel ezt a jelenséget nemcsak a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán előállt mássalhangzó-kapcsolatok körében tapasztalhatjuk. KENYHERCZ RÓBERT a szó eleji mássalhangzó-torlódás vizsgálatakor azt mutatta ki, hogy a régi magyar nyelvre kikövetkeztetett kételemű mássalhangzó-kapcsolatok elemeként a *r*, *l* és *v* hangok igen gyakoriak voltak. SIPTÁR PÉTER nyomán a *l* és *r* gyakori előfordulását azok fonológiai jellegével magyarázta (KENYHERCZ 2013a: 185, SIPTÁR 1998: 367). Zengőhangként ezek a hangok általában véve is gyakran előfordulnak mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként. Az a fonológiai helyzet pedig, ami a kétnyíltszótagos tendencia következtében alakult ki, nagyfokú hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvre általában is jellemző mintázatokkal. A szó belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatok első eleme — mint láthattuk — a legtöbb esetben valamilyen likvida, de gyakorinak mondható még a nazálisok közül a *n* és a *m*, valamint a veláris zárhangok. A kapcsolatok második tagjaként szintén kiemelkednek a likvidák és a nazálisok (KASSAI 1998: 148–149, B. LÖRINCZY 1979: 470). Hasonló eredményekre jutott nemrégiben GUTI VERONIKA is, aki az ómagyar kori helynevek közszoói és tulajdonnévi lexémáiban előforduló mássalhangzó-kapcsolatok típusaival foglalkozott. A vizsgálataihoz az az ómagyar kori hang- és helyesírás-történeti adatbázis szolgált alapul, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén évek óta bővítenek, s jelenleg mintegy 27 ezer helynévi adatból áll (lásd erről és a vizsgálatokról is bővebben GUTI 2018).

A CVCVCV > CVCCV szerkezeti átalakulások fonetikai és fonológiai sajátosságai azt mutatják, hogy a finnugor alapnyelvi szótagszerkezetekre jellemző mintázatok szerepet játszhattak a változási folyamat elindításában, a módosulás folytán kialakuló kedvező és jólformált mássalhangzó-kapcsolatok pedig támogathatták és elősegíthették annak lefolyását. Arra is fontos ugyanakkor rámutatnunk, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó jólformáltsági kritériumok meg is akadályozhatták a változást abban az esetben, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése fonotaktikailag kedvezőtlen helyzetet teremtett volna. Ezt jól láthatjuk a *-pataka* földrajzi köznévi utótag példáján, amely kívül rekedt a kétnyíltszótagos tendencia hatáskörén, pedig a szótagszerkezete alapján szolgálhatott volna annak bemenetével. E mögött a jelenség mögött optimalitási feltételeket sejtethetünk, mégpedig konkrétan a szonoritási hierarchia hatását. A második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése ugyanis *tk* mássalhangzó-kapcsolatot teremtett volna a szó belsejében, amely viszont a magyarban a szótaghatáron is érvényesülő szonoritási

hierarchia értelmében hátrányos kapcsolatnak minősül (TÖRKENCZY 1994: 361–363, 373–374), még akkor is, ha a nyelvünkben vannak ilyen kapcsolatot tartalmazó lexémák (pl. *mátka*, *Pátka*).

2.2. A három szótagból felépülő nevek és szavak csoportjában olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor az elsődleges alak nem csak nyílt szótagokat tartalmaz, hanem két nyílt szótagot zárt szótag követ, s a változás révén a második nyílt szótag magánhangzója esik ki. A CVCVCVC > CVCCVC szerkezeti változás a második leggyakoribb jelenség a tendencia szempontjából: a helynévi lexémák esetében 27%-ban, a tájszói elemeknél pedig 37%-ban ilyen struktúrákat érintett a változás. Erre hozható példaként a közsői előzményre visszavezethető Bihar megyei *Köteles* település nevének alakulása: *Köteles* (1335: *Kuteles*, Cs. 1: 614; vö. a *kötél* főnév -s képzős alakja; RÁCZ A. 2007: 167) > *Kötles* (1335: *Kwtles*, uo.), a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése azonban vélhetően csak alkalmi, átmeneti változás lehetett. Itt említhetjük meg továbbá a Kolozs megyei mai *Oláhsolymos* település nevét is, amelynek egykori állatnévi eredetű *Sólyomos* formájából (1318: *Solumus*, Cs. 5: 401) szintén az itt tárgyalt változás eredményezett *Solymos* (1397: *Solmus*, uo.) alakot. A közsői eredetű helynevek efféle változására idézhetők a Kápolnáskereszen (1351: *Kapulnaskerechun*, Cs. 3: 69) > *Kercsen* (1270: *Kerchen*, uo., Zala vm., vö. m. *kerecsen* 'vadászsólyom'), Alsómonyorós (1515: *Alsó Monyoros*, Cs. 1: 775) ~ Középsőmonyorós (1350: *Kuzepseumonyros*, uo., Arad vm.) és a Labodásvarsány (1347/1378: *Labadaswossyan*, Gy. 2: 414) > *Labdásvarsány* (uo., Fejér vm., vö. m. *laboda* 'paréj', FNEsz. *Labodás-oldal*) helynevek is.

Személynévi előzményre vezethető vissza a Komárom megyéből adatolt *Radvány* település neve, amelynek elsődleges *Radovány* (1267: *Rodowan*, Gy. 3: 449) alakjából (személynévi alapszavához lásd 1131: *Radoan*, ÁSz. 664) a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően alakult ki a későbbi *Radvány* változata (1297: *Roduan*, uo.). További hasonló példákhoz lásd a következő helyneveket: *Beremen* (1281: *Beremen*, KMHsz. 54) > *Bermen* (1296: *Bermen*, uo., Baranya vm.), *Necsemér* (1214/1550: *Nechemer*, Gy. 3: 516) > *Necsmér* (1213/1550: *Nesmer*, uo., Kraszna vm., vö. 1214/1550: *Nechemer* szn., ÁSz. 580), *Nepokor* ([1090 k.]/1227/1250/1611/XIX. sz.: *Nepocor*, NÉMETH P. 1997: 141) > *Napkor* (1312: *Napkur*, uo., Szabolcs vm., vö. [1090 k.]/1227/1250: *Nepocor* szn., ÁSz. 580), *Porodány* (1337: *Paradan*, KMHsz. 226) > *Pordány* (uo., Csanád vm., vö. 1219/1550: *Paradan* szn., ÁSz. 614), *Pereked* (+1075/+1158/1403/PR.: *Perecud*, KMHsz. 221) > *Perked* (+1015/+1158//XV.: *Perkud*, uo., Baranya vm., vö. talán [1296/1296]:

Perech szn., ÁSz. 626, amihez a *-d* akár személynév-, akár helynévképzőként is járulhatott).

A jövevénynevek csoportjában a Baranya megyei *Gercseny* település nevét említhetjük meg elsőként, amelynek elsődleges *Gerecseny* formája (1305>1372: *Gerechen*, KMHsz. 114) feltehetően egy szláv *grič* 'domb' (FNESz. *Görcsöny*, *Gerecse*) jelentésű szóra vezethető vissza. Már a 14. századtól adatolható *Gercseny* alakját (1332–1335/PR: *Guerchen*, KMHsz. 114) minden kétséget kizáróan a kétnyíltszótagos tendencia alakította ki. Ehhez hasonló változást gyaníthatunk az Ugocsa megyei *Terebes* (1219: *Terebes*, ComUg. 213, vö. szb.-hv. *Trebež* 'irtvány' hn., FNESz. *Terpes*) > *Terbes* (1528: *Terbes*, uo.) folyamat mögött is.

A jelenkori tájszavak körében is nagy számban találhatjuk meg ezt a változástípust: a *lúdarázs* ~ *ludrás*, *fikanyos* ~ *fiknyos*, *hajadon* ~ *hajdon*, *majoros* ~ *majros*, *fonatos* ~ *fontos*, *gépelés* ~ *géplés*, *szeredás* ~ *szerdás*, *derekas* ~ *derkas*, *cserepes* ~ *cserpes*, *csirázik* ~ *csirzik*, *hasidék* ~ *hasdék*, *fesziget* ~ *feszget*, *maszatos* ~ *mosztos*, *kazalos* ~ *kazlas* (ÚMTsz.) variánsokat említhetjük erre többek között példaként.

A korábbiakban tett fonotaktikai megjegyzések természetesen e módosulásra is érvényesek, azokat főleg itt (és a továbbiakban) újra megismételnünk. Amire viszont érdemes e helyütt is utalnunk, az a kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok problematikája. Ebben a hangszerkezeti csoportban mindkét elemtípus esetében leggyakrabban likvidák után esik ki a második nyílt szótagbeli magánhangzó, jól láthatjuk ezt többek között a *Beremen* > *Bermen*, *Gerecseny* > *Gercseny*, *Kápolnáskereszen* > *Kercsen*, *Porodány* > *Pordány*, *Pereked* > *Perked*, *Terebes* > *Terbes*; *Sólyomos* > *Solymos* helynevek és a *szeredás* ~ *szerdás*, *derekas* ~ *derkas*, *cserepes* ~ *cserpes*, *csirázik* ~ *csirzik*; *hajadon* ~ *hajdon*, *majoros* ~ *majros* tájszavak esetében. A szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatok második tagja a helynévi példákban legtöbbször nazális (pl. *Beremen* > *Bermen*, *Necsemér* > *Necsmér*, *Sólyomos* > *Solymos*) vagy zárhang (pl. *Nepokor* > *Napkor*, *Pereked* > *Perked*; *Labodásvarsány* > *Labdásvarsány*, *Porodány* > *Pordány*; *Terebes* > *Terbes*). A magyar nyelvre általánosan jellemző kapcsolódási szabályoknak a változás révén előállt mássalhangzó-kapcsolatok tökéletesen megfelelnek.

2.3. A további változási típusok a ritkább folyamatok közé tartoznak, így róluk csupán röviden kívánok szólni, főleg azért is, mert az előzőekben említett változást indukáló tényezők ezekre is érvényesek lehetnek. A három szótagú, de magánhangzóval kezdődő nyíltszótagos adatok körében is aktívnak mutatkozik a kétnyíltszótagos tendencia. Ezzel

kapcsolatban a VCVCV > VCCV változási folyamatra utalhatunk elsőként, amely az ómagyar kori helynevek körében 6%-ban jelentkezett. E módosulást ugyancsak több különböző etimológiai rétegben mutathatjuk ki.

A belső keletkezésű elemek sorában a közszavakból alakult helynevek VCVCV > VCCV változásait a következő példák illusztrálhatják. Az Arad megyei *Ároki* helynév (1326: *Aruky*, KMHsz. 36) másodlagos *Árki* (1335: *Árky*, uo.) változatát a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre. S idesorolhatjuk még többek között a Bereg megyei, népnévi eredetű *Oroszi* (1260: *Vruzy*, ComBer. 123) nevet is, amelyből *Orszi* (1553: *Orczy*, uo.) forma alakult a tendencia következtében. A változást ebben a típusban is kimutathatjuk a helynevek földrajzi köznévi utótagjaiban: az Apod *akola* (+1278/1278: *Apudokola*, Gy. 3: 419) > Apod *akla* (uo., Komárom vm.) és a Tamás *égere* (KMHsz. 271) > Tamás *égre* (1270: *Thamasegre*, uo., Bereg vm.) névváltozatokkal illusztrálhatjuk ezt az esetet.

A kétnyíltszótagos tendencia hatása érvényesült másrészt a személynévekből származó, ugyancsak belső keletkezésű helynevek körében is. Ezt láthatjuk a Borsod megyei *Arca* helynév esetében, amelynek elsődleges *Araca* (1219/1550: *Orocha*, PÓCZOS 2001: 19) alakjából a magánhangzó-kiesés eredményezte a másodlagos *Arca* (1222/1550: *Harca*, uo., vö. 1219/1550: *Orocha* szn., ÁSz. 260) formát.

A változást kimutathatjuk a jövevénynevek körében is. A szláv **obvoda* 'sziget' jelentésű szóból származtatható (vö. FNESz. *Abda*) Győr vármegyei elsődleges *Abada* (1260/1270: *Abada*, HA. 2: 75) formából a kétnyíltszótagos tendencia következtében jött létre a mai (de már a 13. századtól adatható) *Abda* névalak ([1235–1270]/1353>1410: *Abda*, uo., Győr vm.). Hasonló változást tapasztalhatunk az ősszláv **ob(v)ora* 'körülkerített hely' jelentésű etimonra visszavezethető *Abara* (1221: *Abara*, ComZemp. 135, vö. FNESz. *Abara*) helynév kialakulását illetően is, ahol a név második nyílt szótagbeli magánhangzójának kiesése után jött létre az átmenetileg feltűnő *Abra* (1300: *Abra*, uo., Zemplén vm.) forma.

A másik forráscsoportból ebbe a típusba tartoznak az *ifjú ~ ifjú, imola ~ imla* (ÚMTsz.) tájszavak, esetükben a szinkrón variánsok kialakulása mögött diakrón folyamatként szintén a kétnyíltszótagos tendenciát vélhetjük meghúzódní. Ez a jelenség a számításba vett tájszavak körében 5%-ot tesz ki.

A VCCV mintázatra való törekvés mögött hasonló fonotaktikai motivációt figyelhetünk meg, mint amikre az előző kategóriák, főképpen a CVCVCV > CVCCV változás esetében utaltunk. A rekonstruált finnugor alapnyelvi szótagszerkezeti típusok közül a VCVCV

rendkívül ritkának mutatkozik, szemben a VCCV szerkezettel, amely közepes gyakoriságúnak tekinthető (az alapnyelvi rekonstruált szótagszerkezetek gyakoriságáról lásd bővebben az 1.1. fejezet, valamint BALÁZS 1967b: 33). Ez a közepes mértékű gyakoriság azonban elégséges lehetett ahhoz, hogy az újonnan beáramló, vagy belső változások révén létrejövő három szótagos VCVCV felépítésű szavak és nevek bekerüljenek a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába, s ezáltal az optimális fonotaktikai szerkezet alakulhatott ki.

A kiesés következtében létrejött mássalhangzó-kapcsolatokra itt is fontos figyelmet fordítanunk, hiszen a változás lefolyását — mint korábban jeleztem — az is elősegíthette, ha ezáltal kedvező fonotaktikai helyzet alakult ki a szó belsejében. A mássalhangzó-kapcsolatok első eleme a legtöbb esetben a *r* (pl. *Araca* > *Arca*, *Ároki* > *Árki*, *Oroszi* > *Orszi*), illetve zárhangok (*Abada* > *Abda*, *Abara* > *Abra*; *Apod akola* > *Apod akla*, Tamás *égere* > Tamás *égre*) ugyancsak nemritkán tűnnek fel ebben a pozícióban. A mássalhangzó-kapcsolatok második helyén főként likvidákat láthatunk mindkét elemcsoportban (pl. *Abara* > *Abra*, Tamás *égere* > Tamás *égre*, *Apod akola* > *Apod akla*; *imola* ~ *imla*, *ifjú* ~ *ifjú*), de szórványosan akadnak zárhangok (pl. *Abada* > *Abda*, *Ároki* > *Árki*), illetőleg réshang és affrikáta is ebben a pozícióban (*Oroszi* > *Orszi*, *Araca* > *Arca*). Aligha meglepő, hogy itt is azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán kialakuló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok nagyfokú egyezést mutatnak a mai és persze az ómagyar kori magyar nyelvben meglévő mintázatokkal.

2.4. A zárt szótagra végződő szavak és nevek között, hasonlóan a csupa nyílt szótagból álló példákhoz, szintén találunk magánhangzóval kezdődő alakokat. A VCVCVC > VCCVC módosuláson átesett helyneveket tárgyalva a közszói eredetre visszavezethető nevek csoportjában a jelenségre több példát is találunk. Az *akol* szó -s képzős származékából keletkezett a Komárom megyei *Akolos* (1247/1252/1592: *Oculus*, Gy. 3: 387, vö. FNESz. *Nagyoklos*) helynév, ami a tendencia következtében *Aklos* formájúvá módosult (uo.). Hasonló változást mutat a növénynévből alakult *Alsóegeres* településnév is (1440: *Also Egeres*, Cs. 5: 700, vö. m. *éger* fanév + -s képző, FNESz. *Felsőegres*), amely a fenti adattal egyidejűleg *Alsóegres* formában is szerepel a forrásokban (1440: *Alsoeegrus*, uo., Torda vm.). Az itt idézett példák mindegyike az -s képzőnek köszönhetően nyerte el a kétnyíltszótagos tendenciához előzményül szolgáló alakját. Korpuszomban az ómagyar kori helynevek körében 3%-ban, míg a tájszavak körében 5%-ban fordul elő ez a változástípus.

2.5. Azt, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem kizárólag a csupa nyílt szótagból álló lexémákat érinti, nemcsak az előbbi típusok némelyike jelzi, hanem az alább következők is. Valójában a változás előfeltételének — szótagszerkezeti szempontból legalábbis — egyedül a két egymást követő nyílt szótag mutatkozik. Zárt szótagot követő nyílt szótagból esett ki a magánhangzó a tendencia következtében a Szatmár megyei *Nemesborzova* egykori adataiban. A szláv eredetű, CVCCVCV szerkezetű *Borzova* (1436: *Borzova*, NÉMETH P. 2008: 35, Szatmár vm.; vö. szlk. *Brezová* hn., FNESz) formából a zárt szótag utáni első nyílt szótag magánhangzójának kiesését követően alakult ki a CVCCCV hangszerkezetű ideiglenes *Borzva* alakváltozat (1436: *Borzwa*, uo.). S itt kell megemlítenünk az Árva megyei *Lestina* (1235/1270: *Lesthyna*, ComArv. 26) helynevet is, amely feltehetően szláv eredetű (vö. szlk. *lieština* 'mogyorócserjés, mogyorós', FNESz. *Lestin*), és szintén a kétnyíltszótagos tendencia következtében átmenetileg lett *Lestna* formájúvá (1325: *Lesthna*, ComArv. 26). Ebbe a típusba illeszkedik továbbá a *Szendrő* helynév is, amely személynévi eredetű, s *Szenderő* alakú volt elsődlegesen (1317: *Zendereu*, PÓCZOS 2001: 69, személynévi alapszavához lásd cseh R. *Sěmidrah* szn., valamint a le. R. *Semidroch* szn., uo.), s mai, de már a 14. századtól adathozható *Szendrő* alakját feltehetően a kétnyíltszótagos tendencia által nyerte el (1312: *Zundreu*, uo., Borsod vm.). Ebben a típusban tehát azt figyelhetjük meg, hogy a tendencia következtében három mássalhangzó került a nevek belsejében egymás mellé.

Arra, hogy a kétnyíltszótagos tendencia efféle alakokat is érinthet, már HORGER ANTAL is rámutatott, amikor felismerte, hogy vannak olyan esetek, „s nem is igen csekély számmal, melyekben egy nyílt szótag felső vagy középső nyelvvállású rövid magánhangzójának megelőző zárt szótag után való kiesése is tagadhatatlan” (1911: 26). A tendencia nyomán kialakult hármas mássalhangzó-kapcsolatokat azok a mássalhangzók alkotják, amelyeket a kéttagú kapcsolatokban is megtalálhatjuk (lásd ehhez bővebben KENYHERCZ 2013a: 187). Általánosabb érvennyel tehát azt mondhatjuk, hogy a mai magyar nyelv (és tegyük hozzá rögtön: az ómagyar nyelv) fonotaktikai szerkezetére jellemző, hogy az efféle kapcsolatokban azok a mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban, amelyek a kételemű kapcsolatokban is gyakran kombinálódnak egymással, tehát a likvidák, a nazálisok és a zárhangok (KASSAI 1981: 80, 1998: 158, OLASZY 2007: 193, REBRUS–TRÓN 2002: 35).

2.6. A kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába háromnál több szótagból álló szavak és nevek is bekerülhettek, ám ezek több esetben is hasonlóságot mutatnak a három szótagú lexémák kapcsán megfigyelt jelenségekkel.

Csupa nyílt szótagból álló *n é g y s z ó t a g o s* szavak és nevek esetében a második és a harmadik nyílt szótag magánhangzóját érinthette a változás.

CVCVCVCV > CVCCVCV alakulásmódot (ami 2%-ban jelentkezett a helynevekben) figyelhetünk meg a *berkenye* (régén *berekenye*) növénynévből származó *Berekenye* helynév esetében. A csupa nyílt szótagból felépülő *Berekenye* elsődleges alakból (1299/1411/1413: *Berekenye*, Gy. 4: 231) a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése után jött létre a későbbi *Berkenye* forma (uo., Nógrád vm.). Arra, hogy a *Berekenye* típusú közszoói és tulajdonnévi elemek más módon is változnak, a megfelelő helyen térek ki.

Idesorolhatunk jövevényelemekből keletkezett helyneveket is, például a szláv eredetű *Holboka* névadatot (vö. szlk. *Hluboké* hn., FNESz.), amelynek elsődleges (a szó eleji mássalhangzó-torlódást megszüntető) *Holoboka* alakjából (1347: *Holoboka*, FN. 124) a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre a *Holboka* névváltozatot (1363: *Holboka*, uo., Trencsén vm.). Hasonlóan alakult a szintén szláv eredetű (vö. szb.-hv. *kùpus* 'káposzta', FNESz. *Kupuszina*) *Kupecsine* (1455: *Kupechyne*, ComZag. 1: 164) elsődleges névalakból az átmeneti *Kupcsina* (1500: *Kupchyna*, uo.). S e helyütt (azaz a szláv jövevénynevek között) említhetjük még a Máramaros vármegyei *Szalatina* helynevet (1360: *Zalatina*, ComMar. 97) is, amely a FNESz. szerint egy szb.-hv. *slatina* 'savanyúforrás' jelentésű szóval hozható kapcsolatba. A névben a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása során létrejött nyílt szótagos *Szalatina* formából aztán a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakult a *Szaltina* forma (1364: *Zaltina*, uo.), míg másutt ugyanebből a szláv előzményből a változási folyamat más irányú lezajlásának köszönhetően *Szalatna* lett (lásd alább). Az ilyen jelenséget KISS LAJOS névhasadásnak nevezi (1995: 24).

Ez a változástípus a tájszoói variánsok körében is megtalálható, s többek között a *berekenye* ~ *berkenye*, *filemile* ~ *filmüle*, *gezemice* ~ *gezmece* (ÚMTsz.), *kokorica* ~ *kukrica* (MNYA.) alakokat sorolhatjuk ide. A tájszoói korpusz 8%-ában találkozhatunk ilyesfajta váltakozással.

A jelenség háttérében meghúzódó esetleges okokat csak igen óvatos felvetésként fogalmazhatjuk meg. Az ómagyar korban nem csekély mennyiségű olyan elem kerülhetett nyelvünkbe, főként a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásának következtében,

amelyekben CVCVCVCV szerkezetet regisztrálhatunk. Ezek a szavak és nevek szokatlanok lehettek a nyelvhasználók számára, hiszen addig ritkán tartalmazott a magyar nyelv háromnál több szótagú alakokat (vö. ehhez részletesen E. ABAFFY 2003: 115).⁵ A finnugor alapnyelvből örökölt és az ősmagyar koron keresztül tovább örökített mintázatok hatására ezek az alakok is a kétnyíltszótagos tendencia hatása alá kerültek, s vagy a második, vagy a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki, közelítve ezzel az optimális elrendeződésekhez. Az a tény, hogy a mai magyar nyelvben több négy vagy több szótagból álló szavunk is akad (a magyar fonológiai szótagtípusokra összefoglalóan lásd KASSAI 1981: 85), a szóalkotási szabályokban bekövetkezett elmozdulásokkal, illetve az optimalitási szabályok és a közöttük lévő hierarchia folytonos változásaival magyarázható.

Bár csak néhány adattal illusztrálhatjuk a kétnyíltszótagos tendenciának ezt a típusát, mégis feltűnő, hogy a likvidák itt is túlsúlyban vannak. A *Holoboka* > *Holboka*, *Szalatina* > *Szaltina*; *Berekenye* > *Berkenye* helynevek és a *fülemüle* ~ *filmüle*; *berekenye* ~ *berkenye* tájnyelvi alakokból likvidák utáni helyzetből esett ki a nyílt szótagbeli magánhangzó.

2.7. A csupán nyílt szótagokból felépülő négy szótagos szavak és nevek között akadnak olyanok is, amelyeknek a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzóját érintette a kétnyíltszótagos tendencia.

A Trencsén vármegyéből adatolt, szláv előzményű *Jeszenice* névből (1375: *Jezyniche*, FN. 129, vö. szlk. *Jasenica*, FNEsz. *Nagyjeszenca*) a kétnyíltszótagos tendencia révén alakult ki a *Jeszenca* forma (1269: *Jezencha*, uo.). Ehhez hasonló változást mutat az ugyancsak valószínűleg szláv eredetű *Kanyapta* kialakulása, amelynek a már hangátvetésen átesett *Kanyapota* hangalakja (1298: *Kanapota*, KMHsz. 143, vö. szlk. *Konotopa* hn., FNEsz. *Kanyapta*, TÓTH V. 2001a: 84) került a tendencia hatósugarába, s eredményezte aztán a változás a *Kanyapta* forma létrejöttét (1323/1390: *Kanapta*, uo., Abaúj vm.). Ilyen módosulás ment végbe a fentebb már idézett szláv előzményű *Szalatina* (1360: *Zalatina*, ComMar. 97) > *Szalatna* (1364: *Zalatna*, uo., Máramaros vm.), illetve a közsói eredetű *Berekenye* (1348: *Berekene*, Cs. 5: 334) > *Bereknye* (1332–1337: *Berekne*, uo., Kolozs vm.) névformában. A helynévi korpusz 1%-ában találkozhatunk ezzel a típussal.

⁵ Megjegyzem ugyanakkor, hogy ez csupán a tőszavak esetében lehetett így, hiszen a toldalékok feltétlenül tovább növelték a szóalakok hangtestét: a szóképzés elterjedt szóalkotási mód volt, de a jelek, ragok is a szóterjedelem bővülését eredményezték.

Hasonló folyamat húzódik meg a *berekenye* ~ *bereknye* és a *kukorica* ~ *kukorca* (ÚMTsz.) tájszavak szinkrón variációi mögött is, amelyek a tájszói adatbázis 3%-át teszik ki.

2.8. A négy szótagból álló nevek esetében is találunk olyan alakokat, amelyekben zárt szótag utáni nyílt szótagból esett ki a magánhangzó (a helynévi korpuszban ez a módosulás 4%-ot tesz ki). Erre hozható példaként a közszói előzményű *Eresztevény* (1326: *Erezteven*, Gy. 3: 105) > *Eresztvény* (uo., Heves vm.) változás. Az *eresztvény* szó hasonló változásmódja helynevek földrajzi köznévi utótagjaként is megfigyelhető: pl. *Remete eresztevénye* (1341: *Remeteerezteueny*, KMHsz. 231) > *Remete eresztvénye* (uo., Baranya vm.), *Benke eresztevénye* (1265: *Benkeerestewene*, Gy. 4: 263) > *Benke eresztvénye* (uo., Nógrád vm.), *Farkas eresztevénye* (1324: *Forcasereztewyni*, Gy. 4: 326) > *Farkas eresztvénye* (uo., Nyitra vm.). A *-monostora* utótagú nevek is az eddigiek mellé illeszkednek: pl. *Koppánymonostora* (1394: *Koppanmonostora*, Cs. 3: 505) > *Koppánymonostrá* (1420: *Koppanmonostrá*, uo., Komárom vm.), *Pentelejmonostora* (1329: *Penteleymonostora*, Gy. 2: 400) > *Pentelemonostrá* (1330>1414: *Penthelemonostrá*, uo., Fejér vm.), *Gábriánmonostora* (1341: *Gabrianmunustura*, KMHsz. 108) > *Gábriánmonostrá* (1341: *Gabrianmonustrá*, uo., Bihar vm.).

E két lexikális elem közös sajátossága az, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán a szavak és nevek belsejében hármassalhangzó-kapcsolatok (*sztv*, *str*) alakultak ki. Akárcsak a három szótagú szavaknál megfigyelhető hármassalhangzó-kapcsolatok esetében, itt is arra kell rámutatnunk, hogy a kapcsolatok alkotóelemei azok a hangok, amelyek páros hármassalhangzó-kapcsolatokban egyébként is gyakoriak.

2.9. Az előző típusoktól némiképp elkülönítve kell tárgyalnunk végezetül azokat az eseteket, amelyeknél a kétnyíltszótagos tendencia ö s s z e t é t e l i h a t á r o n fejtette ki hatását. Az ómagyar korból származó helynévi adatokra az jellemző, hogy az e körbe vonható névstruktúrák szinte kivétel nélkül személynévből (véltetően személynévképzőt tartalmazó névformából) és valamilyen 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótagból állnak. Példaként a *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva*, Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva*, uo., Hunyad vm.), *Bakófalva* (1402: *Bakofalwa*, Cs. 3: 31) > *Bakfalva* (1450 k.: *Bakfalwa*, uo., Zala vm.), *Karácsafalva* (1439: *Karachafalva*, Cs. 1: 734) > *Karácsfalva*, (uo., Zaránd vm.), *Baksafalva* (1428: *Baxafalwa*, Cs. 2: 735) > *Baksfalva* (1428: *Baxfolwa*, uo., Vas vm.), *Damásafölde* (1300: *Damasafeldy*, Gy. 2: 139) > *Damásfölde* (1300: *Damasfeldu*, uo., Erdélyi Fehér alsó része), *Vidaháza* (1449: *Wydahaza*, Cs. 3: 518) >

Vidháza (1450: *Wydhaza*, uo., Komárom vm.), *Dajalaka* (1508: *Doyalaka*, RÁCZ A. 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka*, uo., Bihar vm.) elnevezések idézhetők. Változásaik éppen az előtagjaiknak jellege miatt bizonyosan nem névrészcsereként értékelhetők, hanem bennük hangtani természetű változás történt, ami viszont talán éppen a személynév eredeti képzőelemét érinthette, nyilván a képzős jelleg (sőt talán a személynévi jelleg) elhomályosulását követően. Meglehetősen szokatlan ugyanakkor, hogy a fenti példákban egy kivétellel mindig az előtag névvégi *-a* hangjának (esetleg morfémaájának) elmaradását okozta a módosulás.⁶ A típus megtalálható a jelenkori tájszavak körében is: a *szikisaláta* ~ *sziksaláta* és a *mellülés* ~ *mellülés* (ÚMTsz.) párok háttérében történeti síkon ugyancsak a kétnyíltszótagos tendencia által okozott változást, s ennek eredményeként az alakok váltakozását tételezhetjük fel. (Ezekben a példákban ugyancsak morfológiai szerepű elem kiesése látható.)

3. A fonotaktikai szempontú vizsgálat végeztével azt is érdemes még megfigyelnünk, hogy néhány esetben a szinkrón variánsokat eredményező diakrón folyamatot, a kétnyíltszótagos tendenciát további hangváltozási folyamatok kísérték.

Hangátvetéssel járt együtt a magánhangzó kiesése például a *tohonya* ~ *tunya* (ÚMTsz.) tájszavakban. Affrikációt regisztrálhatunk viszont a *bajuszos* ~ *bajcos* (ÚMTsz.) variánsok kapcsán.

A *Bagota* (1232>1360: *Bagotha*, KMHsz. 43) > *Bakta* (1363/1372: *Bakta*, uo.), *Regete* (1298: *Rygyta*, KMHsz. 230) > *Rekte* (1303/1329: *Rukthe*, uo.), *Paszuba* (esetleg *Pazuba*) (1245: *Pazuba*, TÓTH V. 2001a: 229) > *Pozba* (1327/1382: *Pozba*, uo.) helynevek mindegyikében azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége harmonikus (vö. FEHÉR 2009: 89). A hasonulások háttérében pedig az állhat — amire FEHÉR KRISZTINA is felhívja a figyelmet —, hogy a zöngésség tekintetében kiegyenlített zörejhang-kombinációk egyfajta hangsorépítési mintaként a 12–13. századra tipikussá váltak, részben a csonkatövek terjedése, részben pedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia révén (2009: 90).

⁶ Ez talán azzal is magyarázható, hogy az előtagként álló névnek létezett a képző nélküli változata is, pl. *Bácsa* ~ *Bács*, *Vida* ~ *Vid* vagy más megfeleléssel: *Bakó* ~ *Bak*. Így ezekben az esetekben nem feltétlenül tisztán hangtani indíttatású módosulásokról beszélhetünk.

3.1.4. A változás mozgatórugói, okai

Láthattuk tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendencia vizsgálatában a fonológiai és fonotaktikai szempontok bevonása újabb adalékokkal járulhat hozzá a változás tulajdonságainak megismeréséhez. A tendenciát befolyásoló okok közé sorolhatjuk az ősmagyar kori szótagszerkezeti típusokhoz való igazodást, valamint a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése következtében előállt mássalhangzó-kapcsolatokat érintő jólformáltsági kritériumokat is. Erre vonatkozóan néhány összegző, valamennyi altípust figyelembe vevő megfigyelést mindenképpen érdemes még tennünk.

1. Az egyes típusoknál jól érzékelhettük, hogy bizonyos esetekben a finnugor alapnyelvre rekonstruált és az ősmagyar korig nagyrészt fennmaradó szótagszerkezetekhez való igazodást vélhetjük részben meghúzódní a kétnyíltszótagos tendencia működése mögött. A finnugor alapnyelvben is előforduló szótagszerkezetek (mint például a CVCCV és a VCCV) az ő- és az ősmagyar korban is befolyásolhatták a hangtörténeti változásokat oly módon, hogy a beszélők igyekeztek az újonnan a magyar nyelvbe beáramló szavakat és neveket a számukra már ismert és jólformált sémákhoz igazítani. Ez a fajta törekvés nem kivételes jelenség a magyar hangtörténetben: hasonló összefüggésekre hívta fel a figyelmet KENYHERCZ RÓBERT a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldásával kapcsolatban is (2013a: 202–203).

2. A kétnyíltszótagos tendencia működésének hátterében a finnugor alapnyelvből örökölt szótagszerkezetekhez igazodáson kívül további mozgatórugóként a magánhangzó kiesése után fellépő mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági szintje ugyancsak meghúzódní. Ez azt jelenti, hogy ezek a sémák elősegíthetik és gátolhatják is a kétnyíltszótagos tendencia működését. Abban az esetben ugyanis, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése olyan fonológiai helyzetet idézne elő, amely ellentmond a jólformáltsági kritériumoknak, a hangváltozás nem következik be. Az alábbiakban ezért azt mutatom be, hogy az általam vizsgált korpuszokban a kétnyíltszótagos tendencia milyen szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokat hozott létre. Erről az egyes típusoknál részben már ejtettem szót (elsősorban az egyes pozíciókban álló mássalhangzók típusait kiemelve), de itt összefoglaló jelleggel és magukra a kapcsolatokra koncentrálvá tárgyalom a problémát.

A vizsgált korpuszban kialakuló mássalhangzó-kapcsolatokat a 3. ábrán látható táblázatban szemléltetem (a két lexikális elemcsoportot együtt kezelve). A táblázatban a vízszintes sor a mássalhangzó-kapcsolat első tagját jelzi, míg a függőleges oszlopban a

második mássalhangzót láthatjuk. Az adataim között megtalálható kombinációkat + jellel jelöltem.

	b	n	d	t	k	g	g	t	f	v	s	z	s	z	c	c	m	n	n	h	i	l	l	r
b													+	+							+		+	+
n																								+
d	+									+	+										+			+
t		+	+		+						+		+				+	+			+		+	
k	+	+									+		+	+	+		+				+		+	+
g													+										+	+
g																							+	+
tv									+															
f				+							+							+						+
v			+	+	+		+									+				+			+	+
s		+			+																			
zs																								
sz	+																							+
z					+	+																		+
c																		+						+
cs		+															+						+	+
m			+		+																	+	+	+
n	+		+	+	+								+			+	+					+	+	+
n	+			+	+	+											+			+				+
h			+																+				+	
i		+	+																					
lv		+															+							
l	+	+		+	+	+	+	+				+				+			+		+			
r	+	+	+	+	+	+						+	+				+		+					

3. ábra A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakuló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok típusai a vizsgált adatállományban

A táblázatból világosan kitűnik, hogy bizonyos kapcsolódási típusok jellegzetes összefüggést mutatnak. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemei felől megközelítve azt figyelhetjük meg, hogy a zárhangok az affrikátákon kívül többnyire minden típussal képesek kapcsolatot alkotni, hiszen így láthatunk zárhang + zárhang (például *Abada* > *Abda*, *Kanyapota* > *Kanyapta*, *Nepokor* > *Napkor*), zárhang + réshang (például *Dobosza* > *Dobsza*, *Radovány* > *Radvány*, *Szepesi* > *Szepsi*), zárhang + nazális (például *Lubenyik* > *Lubnyik*, *Babonya* > *Babnya*, *Redemec* > *Redmec*; *tekenős* ~ *teknős*, *gabona* ~ *gabna*), illetve zárhang + likvida kapcsolatokat (például *Pokorágy* > *Pokrágy*, *Mikola* > *Mikla*, *Abara* > *Abra*; *kukorica* ~ *kukrica*, *égeres* ~ *égres*, *kaparás* ~ *koprás*, *gépelés* ~ *géplés*) egyaránt a kétnyíltszótagos tendencia által érintett adatállományt figyelembe véve (az összes mássalhangzó-kapcsolat 34%-át teszik ki a zárhangot első elemként tartalmazó struktúrák⁷).

⁷ Az arányok számításánál a már említett adatkezelési elvet alkalmaztam, így például a *teleke* > *telke* változást egy előfordulásnak tekintettem.

A réshangok (8%), az affrikáták (3%) és a nazálisok (9%) ritkán vesznek részt a mássalhangzó-kapcsolatokban úgy, hogy azok első elemeiként álljanak, de néhány példát azért erre a jelenségre is említhetünk (például *Paszuba* > *Pozba*, *Mehenye* > *Mehnye*; *Mocsonok* > *Mocsnok*, *Mocsol(y)a* > *Mocsl(y)a*; *Németi* > *Nemti*, *Kamanya* > *Kamnya*, *Szemere* > *Szemre*; *hasidék* ~ *hasdék*, *fesziget* ~ *feszget*, *tézsola* ~ *tézsola*, *kazalos* ~ *kazlas*).

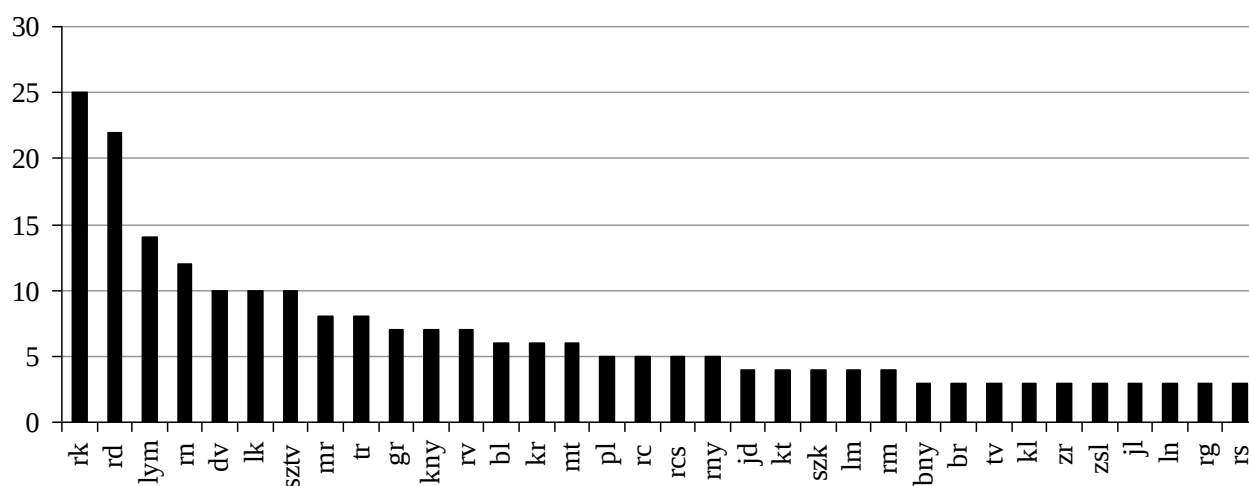
A likvidák esetében viszont igen feltűnő kapcsolódási gyakoriságot tapasztalhatunk: a szó belsejében a tendencia következtében létrejövő mássalhangzó-kapcsolatok 46%-ában az első elem likvida. A *r* és a *l* szinte minden típusal alkot kapcsolatot: pl. a *Terebes* > *Terbes*, *Haradicsa* > *Hardicsa*, *Geregye* > *Gergyefő*, *Sarakad* > *Sarkad*; *cserepes* ~ *cserpes*, *szereda* ~ *szerda*, illetve a *Szeline* > *Szelne*, *Holoboka* > *Holboka*, *Palugya* > *Kispalgya*, *Dalumár* > *Dalmár*; *halavány* ~ *halvány* variációk jelzik ezt a kapcsolattípust. Feltűnő viszont a likvida + likvida típusú mássalhangzó-kapcsolat ritkasága (alig 1%-ot tesz ki ez a kapcsolat a 46%-ból).

Ha a szonoráns és obstruens szembenállások felől közelítjük meg az ábrázolt kapcsolatokat, akkor azt láthatjuk, hogy az obstruens hangok más obstruensekkel és szonoránsokkal nagyjából azonos arányban kapcsolódnak, csakúgy, mint a szonoránsok az obstruensekkel, azonban a szonoráns + szonoráns kapcsolatok lényegesen ritkábbnak mutatkoznak. Ez pedig együttesen azt is jelzi, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében a legritkábban szonoráns mássalhangzók közül esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.⁸ Ez talán összefüggésben állhat a szótagok illesztését befolyásoló, szótaghatáron is érvényesülő szonoritási hierarchiával. A mai magyar nyelvre jellemző, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokra a legtöbb adatot olyan kombinációkban találhatjuk meg, ahol a kapcsolatot alkotó mássalhangzók között van szonoritási különbség. A két szonoráns elem között lévő magánhangzó ebben az értelemben jólformáltabb szonoritási mintázatot mutat, mint a többi mássalhangzó-kapcsolat esetében, hiszen a kieső magánhangzó ebben az esetben nem jól formált fonológiai illesztést teremtene, szemben a jólformált kiinduló formával (TÖRKENCZY 1994: 365, 377–378). Ugyanez a szonoritási hierarchia húzódik meg amögött is, amit a fentiekben láttunk, hogy tudniillik likvida + likvida kapcsolatokkal csak elvétve találkozunk a vizsgált jelenség kapcsán.

⁸ Ebben a kérdésben persze akkor juthatnánk megnyugtató módon eredményre, ha azokat a lexikális elemeket is vizsgálnánk, amelyeket végső soron nem érintette a tendencia, vagyis amelyekből a nyíltszótagos szerkezet ellenére sem esett ki a magánhangzó.

A kétnyíltszótagos tendencia révén kialakuló zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozóan egy másik jólformáltsági kritériumra is rámutathatunk, mégpedig az ún. antilabiális feltételre, amely némiképp leegyszerűsítve annyit jelent, hogy hátrányosnak tekintjük azt az esetet, amikor a zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolat második eleme labiális (TÖRKENCZY 1994: 375). Ennek mind megfelelnek a létrejött kapcsolatok, és ezzel magyarázható esetleg az is, hogy a szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név esetében a kétnyíltszótagos tendencia nem az elsődleges névalakban érvényesült, hanem csak azután ment végbe, miután a hangátvetés megteremtette az ideális fonotaktikai környezetet számára. Ha a hangátvetés nem történik meg, akkor valószínűleg a kétnyíltszótagos tendencia sem érinti a szót, mert a *t + p* mássalhangzó-kapcsolat — amit ez esetben a változás létrehozott volna — a jólformáltsági feltételeknek nem felel meg.

A 3. ábrán szerepeltetett táblázatban ugyanakkor csupán azt láthattuk, hogy milyen mássalhangzó-kapcsolatok állhatnak elő (a vizsgált korpuszok alapján) a kétnyíltszótagos tendencia következtében. Azt azonban, hogy ezek a kapcsolatok milyen gyakoriak, a fenti ábránk nem mutatja. Pedig ez a változás fonológiai mozgatórugói szempontjából véleményem szerint kulcskérdés. Ezért a 4. ábrán ezeket a gyakorisági viszonyokat érzékeltetem: a gyakoribb mássalhangzó-kapcsolatoktól haladva a ritkébbak felé, és a kettős kapcsolatok mellett a hármas torlódást is feltüntettem.

4. ábra A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága

Az ábrából jól látható, hogy a kapcsolatok gyakoriságát tekintve az adatbázisban legtöbbször olyan kapcsolatok fordulnak elő, amelyekben likvidák és zárhangok, valamint likvidák és nazálisok kapcsolódnak egymással. Legritkébben pedig olyan esetekkel

találkozunk, amelyeknek első eleme zárhang, illetve réshang.⁹ Mindezek okairól a fentiekben már ejtettünk szót, ennek a megismétlésétől ezért itt eltekintek. Érdeemes azonban szólni a hármassalhangzó-kapcsolatokról, amelyek — a sztv kapcsolatot leszámítva — a ritka kapcsolódások között találhatóak. Ennek az oka az elemző részek elején leszögezett adatkezelési elvek között keresendő. A sztv kapcsolat az *eresztevény* > *eresztvény* utótagú kétrészes helynevekben, valamint az *Eresztevény* > *Eresztvény* egyrészes helynevekben található meg, s bár az *eresztvény* utótagúakat egy előfordulásnak tekintettem, ezeken az adatokon kívül több önállóan előforduló *Eresztevény* helynév növelte a hármassalhangzó-kapcsolat gyakoriságát.

3.1.5. A kieső magánhangzók

A kétnyíltszótagos tendencia hatáskörébe eső (azaz az annak folytán kieső) magánhangzókat a magyar hangtörténet kutatói közül többen is vizsgálták. Ahogyan azt a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem, egyik írásában HORGER ANTAL úgy foglalt állást, hogy a kieső vokális felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó lehet (1911: 47–48). BÁRCZI GÉZA valamennyi rövid magánhangzó kiesését lehetségesnek gondolta, de közülük ő is kiemelkedően gyakorinak minősítette a felső (az ő szóhasználatával: magas) és a középső nyelvállású magánhangzók elmaradását (1958a: 78). Mivel vizsgálataikat mindketten főként ómagyar kori közszoói példákra alapozták, érdemes a kitágított forrásanyag fényében ezt a kérdést is újravizsgálnunk.

A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók eloszlását a két elemzett korpuszban — a gyakorisági viszonyaik szerinti elrendezésben — az 5. ábra mutatja. A táblázatban az előfordulások abszolút értékét és a teljes korpuszban mérhető százalékos arányát is megadom.

A korabeli helyesírási gyakorlat alapján egyes jelölési formák pontos hangértékét nem tudjuk egyértelműen meghatározni (a magánhangzók ómagyar kori jelöléséhez lásd bővebben KOROMPAY 2003: 287–291). Ezekre a kettősségekre a táblázatban is utalok, mégpedig variánsos olvasati (hangértékbeli) lehetőségeket feltüntetve: *u/o* (pl. *Baru/omó* (1327/1589: *Borumou*, KMHsz. 47) > *Barmó* (1273/1392/1477: *Bormow*, uo., Bihar vm.), *Dalu/omár* (1484: *Dalwmar*, Cs. 5: 84) > *Dalmár* (1519: *Dalmar*, uo., Hunyad vm.),

⁹ Hasonló arányokat figyelt meg GUTI VERONIKA is a már korábban említett vizsgálatában. A hármassalhangzó-kapcsolatok a jóval nagyobb korpuszon végzett vizsgálatban is ritkábbak a két hármassalhangzóból állóknál, s azokat legtöbbször réshangok és zárhangok alkotják (lásd erről bővebben GUTI 2018).

Huru/osó (1316: *Huruso*, KMHsz. 113) > *Hursó* (1323: *Hwrso*, uo., Bars vm.), *Lubu/ona* (1281/1341: *Lubuna*, KMHsz. 176) > *Lubna* (1267>1353: *Lubna*, uo., Borsod vm.), *ü/ö* (pl. *Alekszanderteli/öke* (1327: *Alexanderteluke*, ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke*, uo., Szatmár vm.), *Gálospétü/öri* (1321: *Galuspetury*, NÉMETH P. 2008: 90) > *Gálospetri* (1322/1323: *Galuspetri*, uo., Szatmár vm.), *Szepü/ösi* (1267: *Scepusy*, KMHsz. 262) > *Szepsi* (1317: *Scipsi*, uo., Abaúj vm.), *i/ë* (pl. *(S)zeli/ëne* (1437: *Zeline*, Cs. 2: 364) > *(S)zelna* (1476: *Zelna*, uo., Valkó vm.), *Kircsi/ëmény* (+1058/1300/1403: *Kyrshynem*, KMHsz. 163) > *Körçsmény* (1332–1335/PR.: *Kurchmen*, uo., Baranya vm.), *o/a* (pl. *Aro/aca* (1219/1550: *Orocha*, Póczos 2001: 19) > *Arca* (1222/1550: *Harca*, uo., Borsod vm.), *Bako/ava* (1358: *Bakoua*, ComVer. 175) > *Bakva* (1397: *Bakua*, uo., Verőce vm.), *Lito/ava* (1282: *Lytova*, Gy. 3: 217) > *Litvavár* (+1285>1366/1391: *Litva*, uo., Hont vm.), *Zagyo/ava* (1331: *Zagyowa*, Gy. 3: 107) > *Zagyva* (1331/1334: *Zagyva*, uo., Heves vm.). Ezt a megoldást (azaz a bizonytalanság jelzését, ami azonban valós kiejtésbeli variánsokra is utalhat akár) ugyanis még mindig megnyugtatóbbnak találtam, mint az adatok határozott besorolását a nyíltabb vagy zártabb, máskor pedig a labiális vagy illabiális olvasatú adatok közé.

magánhangzó	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó	
e/ë	79	21%	39	10,5%
o	42	11%	35	9,5%
a/á	36	10%	32	9%
u/o	41	11%	—	
i	10	3%	13	3,5%
ü/ö	13	3,5%	—	
o/a	12	3%	—	
i/ë	8	2%	—	
u	1	0,5%	7	2%
ö	—		2	0,5%

5. ábra A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók gyakorisága

Ugyanezt a táblázatot a jobb áttekinthetőség érdekében célszerű a nyelvváltsfok szerint is bemutatni. Ezáltal ugyanis pontosabban szembesíthetjük adatainkat a szakirodalomban olvasható megállapításokkal. A 6. ábrán ezt az összevont, típusokba rendezett táblázatot és számarányokat láthatjuk.

nyelvállásfok	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó		összesen	
felső	11	3%	19	5%	30	8%
felső/középső	62	17%	—		62	17%
középső	42	11,5%	38	10%	80	21,5%
középső/alsó	91	25%	39	10,5%	130	35,5%
alsó	36	9,5%	32	8,5%	68	18%

6. ábra A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók nyelvállásfok szerinti gyakorisági eloszlása

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a biztosan felső nyelvállású magánhangzók kiesését regisztrálhatjuk a legkisebb arányban. Erre idézhetjük példaként az *i* elmaradását mutató *Bazita* (1320: *Bazytha*, Cs. 3: 31) > *Baszta* (1360: *Bachta*, uo., Zala vm.), *Dabisa* (1349: *Dabysa*, Cs. 2: 242) > *Dobsa* (1313: *Dobsa*, uo., Szerém vm.), *Kurice* (1075/+1124/+1217: *Curice*, KMHsz. 168) > *Kurca* (1332: *Kurcha*, uo., Csongrád vm.), *Lestina* (1235/1270: *Lesthyna*, ComArv. 26) > *Lestna* (1325: *Lesthna*, uo., Árva vm.), *Tuhinye* (1243: *Thuhyne*, FN. 197) > *Tohnya* (1468: *Thohnya*, uo., Trencsén vm.) ómagyar kori helyneveket, illetőleg az *u*, *i* elmaradására utaló *bajuszos* ~ *bajcos*, *fityula* ~ *fityla*; *malina* ~ *málna*, *csiripel* ~ *csirpöl*, *hasidék* ~ *hasdék*, *fesziget* ~ *feszget* (ÚMTsz.) tájnyelvi variánsokat. A felső/középső tartományba eső, tehát a nyelvállásfokukat tekintve bizonytalanul megítélhető magánhangzók kiesésére az előzőekben bőven idéztem példákat: az összesített táblázat alapján erre a biztosan felső nyelvállású magánhangzókhoz képest kétszer olyan gyakran kerülhetett sor.

Az egyértelműen középső nyelvállású magánhangzók kiesésével még nagyobb arányban találkozhatunk, s az összes magánhangzó közül az *o* például a második leggyakoribb kieső hangként regisztrálható. Bizonyosan *o* hangjukat veszítették el a kétnyíltszótagos tendencia következtében az *Csokoha* (1221/1550: *Chokoha*, PÓCZOS 2001: 31) > *Csokva* (1330/1771: *Chakva*, uo., Borsod vm.), *Kerova* (1273: *Kerowa*, Gy. 2: 294) > *Kirva* (1282>1424: *Kerwa*, uo., Esztergom vm.), *Lodomirfalva* (1296: *Lodomyrfolwa*, ComVer. 102) > *Ladmérfalva* (1392: *Ladmerfalua*, uo., Verőce vm.), *Mikola* (1334/1784: *Mikola*, Cs. 3: 338) > *Mikla* (1455: *Mykola*, uo., Fejér vm.), *Monyorós* (1391: *Monyoros*, Cs. 5: 887) > *Monyrós* (1393: *Monyros*, uo., Küküllő vm.), *Pokorágy* (1334: *Pokorag*, Gy. 3: 269) > *Pokrágy* (1334/1784: *Pokrag*, uo., Hont vm.), *Radovány*

(1267: *Rodowan*, Gy. 3: 449) > *Radvány* (1297: *Roduan*, uo., Komárom vm.) helynevek. Hasonló változás húzódhat meg továbbá a *zabola* ~ *zabla*, *gabona* ~ *gabna* (MNYA.), *lúgozás* ~ *lúgzás*, *sehova* ~ *suhva*, *majoros* ~ *majros*, *imola* ~ *imla*, *tohonya* ~ *tunya*, *topolya* ~ *toplya*, *borona* ~ *borna*, *koronabék* ~ *kornabék*, *zsírozó* ~ *zsírzó*, *mázoló* ~ *mázló* (ÚMTsz.) tájszói variánsok létrejöttének hátterében is.

A középső/alsó tartományánál — amely a legnagyobb számú példát foglalja magába — kell szólnunk az *o/a* mellett az *ë/e* ügyéről is. Az *ë/e* hang kiesését illusztráló adatok ugyanis mindkét elemcsoportban túlsúlyban vannak. Az adatok némelyikében etimológiai alapon jó eséllyel számolhatunk inkább középső nyelvválású *ë* magánhangzóval, s nem alsó nyelvválású *e*-vel (a *telek* esetében — feltéve, hogy elsődleges *telik*-ből alakulhatott — ezt például feltételezhetjük; vö. JAKAB 1957: 85), másutt *e* kérdésben nehezebb lenne döntésre jutni. És minthogy a helynévi adatoknál a lejegyzésekből nem tudhatjuk pontosan, hogy *e* vagy *ë* hangok estek-e ki a kétnyíltszótagos tendencia következtében, célszerűnek láttam ezt is variációs formában jelölni a táblázatban. A tájszavak esetében is ezt a megoldást követtem, mivel az egyes nyelvjárási formák a kérdéses helyen gyakran eltérő nyelvválásfokú magánhangzókat tartalmaznak. Az *ë* vagy *e* hang elmaradását feltételezhetjük például a *Berekenyes* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) > *Berkenyes* (1459: *Berkenes*, uo., Kolozs vm.), *Veremüs* (1347: *Beremus*, Cs. 2: 535) > *Vermes* (1347: *Vermes*, uo., Baranya vm.), *Merenye* (1229: *Merena*, Cs. 2: 628) > *Vásárosmernye* (1385: *Wasarusmernye*, uo., Somogy vm.), *Rébece* (1225: *Rebece*, Gy. 4: 133) > *Rébce* (1225: *Rebce*, uo., Moson vm.), *Redemec* (1277: *Redemech*, ComZemp. 156) > *Redmec* (1321/1323: *Redmuch*, uo., Zemplén vm.), *Szemere* (1243: *Scemere*, ComAbTorn. 83) > *Szemre* (1327: *Zemre*, uo., Abaúj vm.), helynevekben, illetőleg a *cibere* ~ *cibre*, *égeres* ~ *égres*, *fedeles* ~ *figyles*, *berekenye* ~ *bereknye*, *tekenő* ~ *teknyő*, *gépelés* ~ *géplés*, *szereda* ~ *szerda*, *csöreg* ~ *csörge*, *derekas* ~ *derkas*, *cserepes* ~ *cserpes*, *gezemice* ~ *gezmece* (ÚMTsz.) tájnyelvi szavakban.

A táblázatból egyértelműen kitűnik végül az is, hogy szép számmal akadnak olyan példáink is, amelyekben alsó nyelvválású magánhangzók estek ki a tendencia működése során. Nagy valószínűséggel az *a* hang kiesését láthatjuk az *Alamor* (1319>1413/1414: *Alamor*, Gy. 2: 130) > *Almor* (1330: *Olmur*, uo., Erdélyi Fehér vm.), *Barakon* (1428: *Barakon*, Cs. 1: 237) > *Barkon* (1428: *Barkon*, Gy. 1: 237, Torna vm.), *Kispanyala* (1366: *Kyspanala*, NÉMETH P. 2008: 148) > *Kispanyla* (1367: *Kysponyla*, uo., Szatmár vm.), *Pagarács* (1311: *Pagarach*, ComVer. 146) > *Pagrács* (1313: *Pagrach*, uo., Verőce vm.),

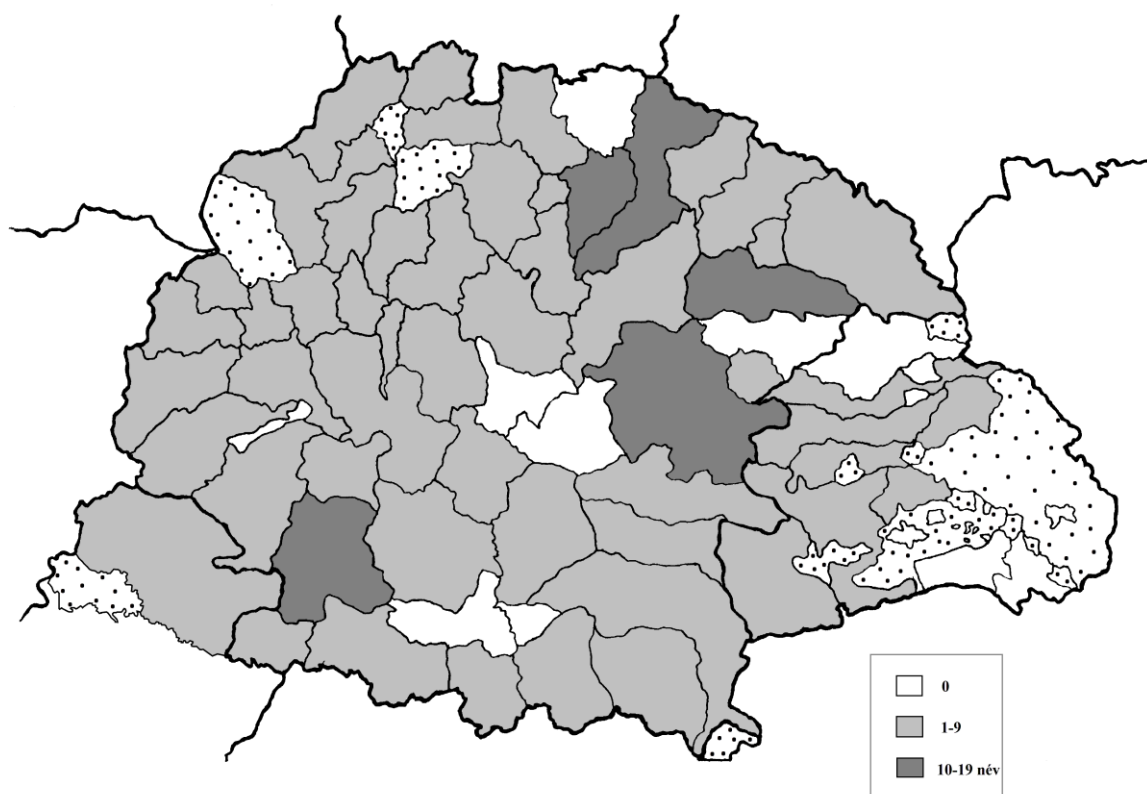
Szarakad (1217: *Saracad*, Cs. 2: 795) > *Szarkad* (1394: *Zarkad*, uo., Vas vm.), *Várada* ([1272–1290]: *Waradam*, NÉMETH P. 1997: 200) > *Várda* ([1272–1290]: *Warda*, uo., Szabolcs vm.) helynevekben és a *kabala* ~ *kabla*, *pacakos* ~ *packas*, *lúdarázs* ~ *ludrás*, *kajacsos* ~ *kajcsos*, *hajadon* ~ *hajdon*, *fikanyos* ~ *fiknyos*, *kaláha* ~ *kolha*, *langali* ~ *langli*, *fonatos* ~ *fontos*, *macatos* ~ *mosztos* (ÚMTsz.) tájszavakban.

Mindezek az arányok pedig azt mutatják, hogy a HORGER ANTAL által megfogalmazott kijelentést feltétlenül módosítanunk kell, sőt még BÁRCZI GÉZA vélekedése is pontosításra szorul, mivel a középső és alsó tartományban lévő magánhangzók kiesését is meglehetősen gyakran idézte elő mindkét szócsoporthoz a kétnyíltszótagos tendencia. Az a megállapítás azonban, hogy a változás a rövid magánhangzókat érinti — egy-két esetleges kivételtől eltekintve (pl. talán *Kaláha* > *Kolha*, *Bakófalva* > *Bakfalva*) — helytállónak bizonyult.

3.1.6. A változás területi jellemzői

A fonológiai sajátosságok mellett a kétnyíltszótagos tendencia feltételezhető területi jellegzetességei ugyancsak figyelmet érdemelnek: ezeket a két korpusz sajátosságaihoz igazodva külön térképeken ábrázolom.

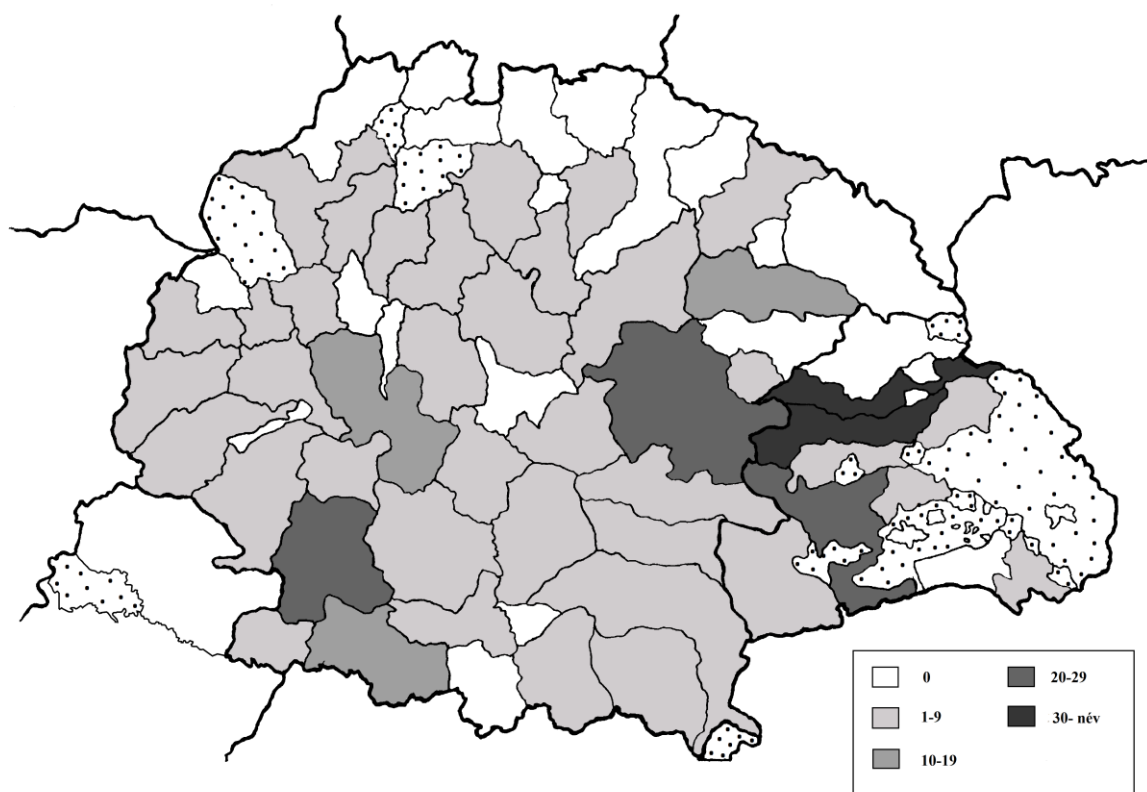
1. Az ómagyar kori helynévi adatok (545 a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába bekerült helynév) térképes ábrázolásakor — a már korábban említett adatkezelési elvek miatt — fontosnak láttam e helyütt is elkülöníteni az utótagjukként közszoói elemet tartalmazó kétrészes neveket. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett egyrészes neveket, illetve azokat a kétrészes elnevezéseket, amelyekben nem a földrajzi köznévi utótag módosult a változásnak köszönhetően, a következő térképen ábrázolom (7. ábra). Minthogy a jelenséget nagy számú ómagyar kori helynévi adat illusztrálja, ez a körülmény lehetőséget biztosít számunkra arra, hogy a térképeken gyakorisági viszonyokat is ábrázolhassunk. A szürke különféle árnyalataival jelöltem ezeket a relációkat, a fehérén maradt területek pedig azt jelzik, hogy onnan nincsenek az ómagyar korból származó adataim.

7. ábra A kétnyíltszótagos tendencia által érintett ómagyar kori helynevek

A kétnyíltszótagos tendencia által érintett helynévi adatokkal lényegében a Kárpát-medence egész területén találkozhatunk, fehér foltok csak egy-egy régióban mutatkoznak. Nagyobb számú adat idézhető a Dunántúlról Baranya megyéből, a Dunától keletre pedig több egybefüggő területről is: Bihar és Szatmár, valamint Zemplén és Abaúj vármegyékből. A nyelvföldrajzi információk értékelésekor azonban feltétlenül számolnunk kell két tényező további hatásával is: egyrészt az okleveles adatok fennmaradásának területi különbségeivel, valamint a vármegyék között mutatkozó névsűrűségi eltérésekkel is: a kiemelt 5 vármegyében például meglehetősen nagy volt a településsűrűség. Összességében azonban jelentősebb eltéréseket nem látni a tendencia működésében.

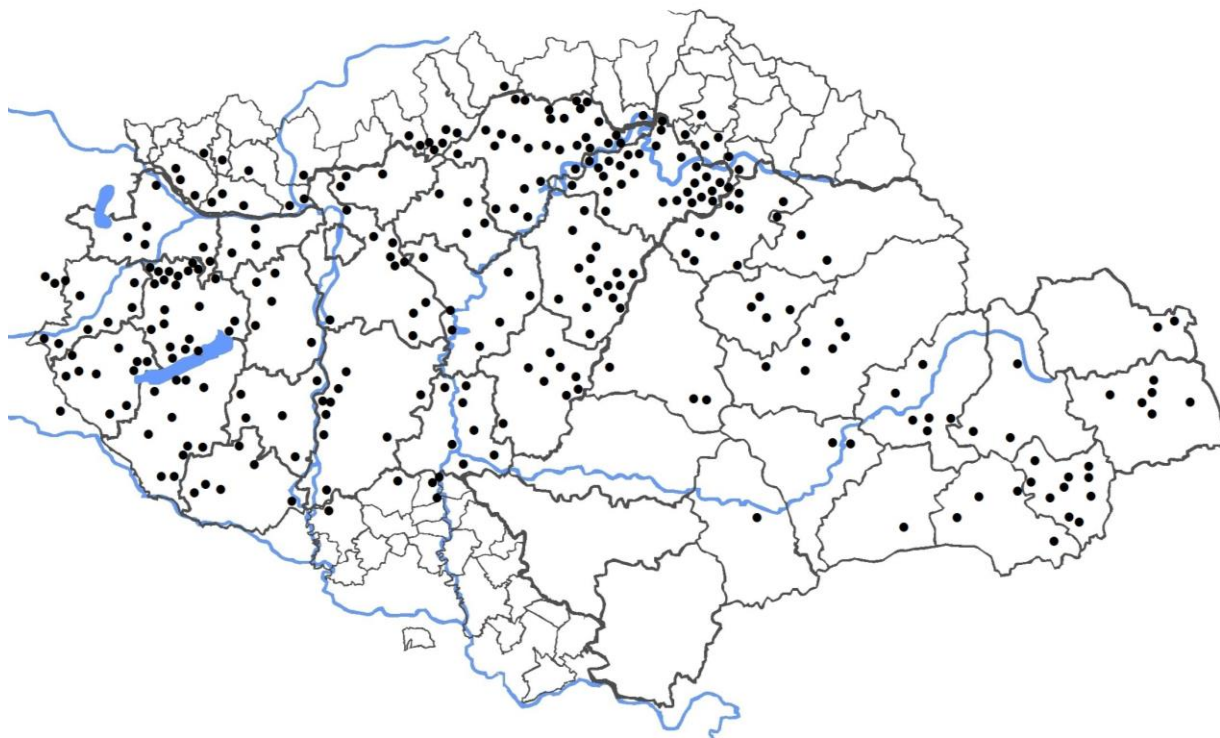
Az olyan elnevezések területi jellemzőit, amelyeknek a közszoói utótagját érintette a kétnyíltszótagos tendencia (tehát a *-teleke* > *-telke*, *-ároka* > *-árka*, *-monostora* > *-monostra* típusú változásokat) az alábbi térképen mutatom be (8. ábra).

8. ábra A helynevek közszói utótagjában bekövetkező változás területi jellemzői

A kétnyíltszótagos tendencia a kétrészes nevek földrajzi köznévi utótagjaira (főleg egyes lexémákat érintően) igen nagy mértékben hatott. A legtöbb példát erre a jelenségre Doboka és Kolozs megyékből találjuk, de jelentősnek mutatkozik még a változás Bihar, erdélyi Fehér és Baranya vármegyékben is. Ennek a hátterében azonban nem hangtörténeti okok húzódnak. Az itt ábrázolt helynevek legnagyobb hányadát ugyanis azok az adatok alkotják, amelyekben a *-teleke* > *-telke* változást regisztrálhatjuk. Ez a földrajzi köznév ugyanis helynévformánsként Kolozs, Doboka és erdélyi Fehér vármegyékben kiemelkedő gyakorisággal fordult elő az ómagyar korban, ezzel magyarázható tehát, hogy ezekről a területekről nagyobb számú adattal rendelkezünk, s ezzel együtt a tendencia is produktívabbnak mutatkozik (a *telek* lexéma gyakoriságához és névföldrajzi jellemzőihez lásd BÁTORI 2015, 2017). Bizonyos területeken, például az északi, valamint az északkeleti vármegyékben ezzel szemben nem akadtam az utótagot érintő kétnyíltszótagos tendencia nyomára. Ez azonban minden bizonnyal szintén nem hangtörténeti, hanem sokkal inkább névtörténeti okokkal állhat összefüggésben. Az egész nyelvterületnek a 7. ábrán látható érintettségét az itteni ábrázolás sem módosítja lényegesen.

2. A kétnyíltszótagos tendenciát illusztráló jelenkori tájszavak (100 variáns) területi elhelyezkedését a következő térkép szemlélteti: az egyes adatokat e helyütt — a kisebb számú előfordulás okán — egy-egy szimbólummal jelöltem.

9. ábra A kétnyíltszótagos tendencia által érintett jelenkori tájnyelvi elemek területi elhelyezkedése

A szakirodalom úgy tartja, hogy a kétnyíltszótagos tendencia többnyire az egész nyelvterületen produktívnak mutatkozik, azonban a nyelvjárások között kisebb eltéréseket fedezhetünk fel: nyugaton és délnyugaton némiképp gyakoribbnak látszik, míg a keleti nyelvjárási régiókban ritkább ez a jelenség (FODOR 2001: 337–338). A jelenkori nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a kétnyíltszótagos tendencia által módosított lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, némi sűrűsödést láthatunk ugyan az északkeleti és a nyugati területeken, de feltűnő gócok nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Moldvában és a székely területeken ugyancsak előfordul ez a jelenség. Mindezek a körülmények ugyanakkor e szócsoporthoz képest a feldolgozott források módszertani sajátosságaival (például a tájszótárak területi viszonyaival, a gyűjtőpontok

sűrűsödésével is összefüggést mutathatnak). Az azonban feltétlenül jól megmutatkozik, hogy a jelenség az egész magyar nyelvterületen lényegében mindmáig produktív.

3.1.7. A változás kronológiai jellemzői

Ez a gondolat pedig már át is vezet minket az utolsó kérdéskörhöz: érdemes ugyanis végezetül a kétnyíltszótagos tendencia időbeli viszonyaira is figyelemmel lennünk. A kronológiai sajátosságokkal kapcsolatban HORGER ANTAL és BÁRCZI GÉZA tettek az előzményirodalomban megfigyeléseket. HORGER ANTAL a jelenség kezdetét a 12. században határozta meg, ennek megállapításához — mint ahogyan a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem — az oklevelek és a szövegemlékek biztosították számára a forrásanyagot. A kétnyíltszótagos tendenciát lezárult folyamatnak tekintette, erre vonatkozóan a jövevényelemek vallomásaira támaszkodott, s a német, latin, szláv, román és olasz lexémák tanulságai alapján úgy vélte, hogy a változási folyamat a 15. században megszűnt (1911: 46). BÁRCZI GÉZA ellenben arra mutatott rá, hogy a tendencia a 12–14. században érhetette el a csúcspontját, de ennél korábban és később is aktív lehetett (1958a: 78–79). Ő tehát jelentősen lazított a HORGER által megadott szigorú időkereteken.

Az ómagyar kori helynevekből és jelenkori tájszavakból álló korpuszom adatai azt jelzik, hogy a változásra utaló nyomokat már az igen korai datálású okleveleink helynevei között is fellelhetjük. A *Pereked* (+1075/+1158/1403/PR.: *Perecud*, KMHsz. 221) > *Perked* (+1015/+1158//XV.: *Perkud*, uo.) Baranya megyei helynévben megfigyelhető módosulást azonban éppen kronológiai tekintetben nem értékelhetjük megnyugtató módon, mivel az adat hamis és másolt oklevélben maradt ránk. Az első biztos adatokkal ezért csupán a későbbi évszázadokban találkozunk. A 13. századból már viszonylag nagy számban idézhetünk adatokat, de a nagyarányú felszaporodásuk a 14. században mutatkozik meg. Ez a gyarapodás természetesen kapcsolatban állhat az írott források számának növekedésével is, sőt elsősorban éppen ezt tükrözheti.

A 13. században érintette a kétnyíltszótagos tendencia többek között a *Bereki* ([1279–1297]: *Bereky*, Gy. 4: 566) > *Berki* (1291: *Berky*, uo., Pest vm.), *Péteri* ~ *Peteri* ~ *Petöri* ([1262–1270]: *Petwry*, Gy. 4: 553) > *Petri* (1274: *Petri*, uo., Pest vm.), *Sólyomos* ~ *Solyomos* ~ *Solomos* (+1267 [XIII. ex.]: *Solumus*, Gy. 4: 93) > *Solymos* (1291: *Solmus*, uo., Liptó vm.), *Necsemér* (1214/1550: *Nechemer*, Gy. 3: 516) > *Necsmér* (1213/1550: *Nesmer*, uo., Kraszna vm.), *Oltamány* (1263: *Olthaman*, Cs. 1: 618) > *Oltmány* (1263: *Oltman*, uo., Bihar vm.), *Szelecény* (1260: *Zeleden*, ComHont. 58) > *Szelcény* (1260:

Zelchan, uo., Hont vm.), *Solyomár* (1266: *Solomar*, Gy. 4: 695) > *Solymár* (1288: *Saalmar*, uo., Pilis vm.) és a *Somolyó* ~ *Somoló* (1284: *Sumulu*, Gy. 3: 493) > *Somlyó* ~ *Somló* (1255: *Svmlu*, uo., Krassó vm.), *Zsitova* (1247: *Sitoua*, Gy. 4: 326) > *Zsitva* (1274: *Sytthwa*, uo., Nyitra vm.) helyneveket.

A változás valamikor a 13. és 14. század között mehetett végbe a *Gyéresteleke* (1292: *Gerusteleke*, Cs. 5: 707) > *Gyérestelke* (1338: *Gerestelke*, uo., Torda vm.), *Merenye* (1229: *Merena*, Cs. 2: 628) > *Vásárosmernye* (1385: *Wasarusmernye*, uo., Somogy vm.), *Szepesi* (1267: *Scepusy*, KMHsz. 262) > *Szepsi* (1317: *Scipsi*, uo., Abaúj vm.), *Regete* (1298: *Rygyta*, KMHsz. 230) > *Rekte* (1303/329: *Rukthe*, uo., Abaúj vm.), *Péterteleke* (1296: *Pethurteluke*, Gy. 3: 368) > *Petetelke* (1306>347: *Pethetelke*, uo., Kolozs vm.) helynevekben.

A tendencia 14. századi produktivitását mutatják például a *Bajola* (1355: *Baiola*, Gy. 3: 478) > *Bajla* (1355: *Bayla*, uo., Krassó vm.), *Kereva* (1301: *Kereua*, KMHsz. 155) > *Kerva* (1308/1355: *Kerua*, uo., Bereg vm.), *Macsala* (1327: *Machala*, ComBer. 109) > *Macsla* (1396: *Mochla*, uo., Bereg vm.), *Pentelejmonostora* (1329: *Penteleymonostora*, Gy. 2: 400) > *Pentelemonostra* (1330>1414: *Penthelemonostra*, uo., Fejér vm.), *Radaványszeg* (1342: *Radauanzegh*, ComZemp. 154) > *Radványszeg* (1341: *Raduanzegh*, uo., Zemplén vm.), *Szenderő* (1317: *Zendereu*, PÓCZOS 2001: 69) > *Szendrő* (1312: *Zundreu*, uo., Borsod vm.), *Vojada* (1320: *Bojada*, ComZemp. 201) > *Vajda* (1329: *Woyda*, uo., Zemplén vm.), *Zalateleke* (1310: *Zalatheluke*, Cs. 3: 125) > *Zalatelke* (1399: *Zalatelke*, uo., Zala vm.) névformák.

A *Berekenyes* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) > *Berkenyes* (1459: *Berkenes*, uo., Kolozs vm.), *Jákóteleke* (1393: *Jakoteleke*, Cs. 5: 362) > *Jákótelke* (1408: *Jakotelke*, uo., Kolozs vm.), *Koppánymonostora* (1394: *Koppanmonostora*, Cs. 3: 505) > *Koppánymonostra* (1420: *Koppanmonostra*, uo., Komárom vm.), *Neporác* ~ *Neporász* (> *Neprász*) (1356: *Neporaz*, FN. 161) > *Naprác* ~ *Naprász* (1426: *Napraz*, uo., Trencsén vm.), *Radovány* (1325: *Radowan*, NÉMETH P. 2008: 239) > *Radvány* (1422: *Radvan*, uo., Szatmár vm.) helynevekben a változás feltehetően a 14–15. század fordulóján realizálódott.

A kétnyíltszótagos tendencia 15. századi működése például a *Balátafalva* (1424: *Balathafalua*, ComSzat. 7) > *Balotfalva* (1463: *Balothfalwa*, uo., Szatmár vm.), *Lubenyik* (1435: *Lwbenyk*, Cs. 1: 140) > *Lubnyik* (1427: *Lwbnyk*, uo., Gömör vm.), *Szemereteleke* (1406/630: *Zemeretheleke*, NÉMETH P. 2008: 287) > *Szemeretelke* (1411: *Zemerethelke*, uo., Szatmár vm.), *Radovánc* (1415: *Radowanach*, ComUng. 93) > *Radvánc* (1421:

Radvanch, uo., Ung vm.), *Vidaháza* (1449: *Wydahaza*, Cs. 3: 518) > *Vidháza* (1450: *Wydhaza*, uo., Komárom vm.) adatokkal illusztrálható.

S idézhetünk végül a 15–16. században végbemenő változást alátámasztó adatokat is: például *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva*, Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva*, uo., Hunyad vm.), *Bunyila* (1416: *Bwnylla*, Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla*, uo., Hunyad vm.), *Kupecsine* (1455: *Kupechyne*, ComZag. 1: 164) > *Kupcsina* (1500: *Kupchyna*, uo., Zágráb vm.), *Dalumár* (1484: *Dalwmar*, Cs. 5: 84) > *Dalmár* (1519: *Dalmar*, uo., Hunyad vm.), *Tanyásteleke* (1429: *Thanyasteleke*, Cs. 5: 141) > *Tamástelke* (1507: *Thamasthelke*, uo., Hunyad vm.). A 16. században következett be a változás a Bihar megyei *Dajalaka* (1508: *Doyalaka*, RÁCZ A. 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka*, uo., Bihar vm.) településnévben.

A kétnyíltszótagos tendencia jelenkori produktivitásáról minden kétséget kizáróan tanúskodnak az élőnyelvi adatok (noha ezek között olyanok is lehetnek, amelyekben a változás jóval régebbi időkben zajlott le), ezek ugyanis — mint a korábbiakban részletesen is láthattuk — a tendencia több típusára is meglehetősen nagy számban idézhetők. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy a kétnyíltszótagos tendencia a 15. századot követően sem szűnt meg, hanem tulajdonképpen mindmáig élő folyamatként működik.

Ezek alapján hipotézisként talán az is felvethető, hogy e hangváltozási folyamat — ugyanúgy, mint ahogyan a tövégi magánhangzók eltűnése is — már a nyelvemlékes kor előtt, sőt akár az ősmagyar korban is megindulhatott. Erre vonatkozóan ugyan közvetlen bizonyítékaink nincsenek, de nem ismerünk olyan körülményeket sem, amelyek alapján e feltevést teljes bizonyossággal kizárhatnánk.

3.2. A tövégi magánhangzók eltűnése

A szavak, nevek szótagszerkezetét érintő módosulások között tartjuk számon a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát is. Ez a módosulás jó néhány elméleti kérdést is a felszínre hoz amellet, hogy a jelentősebb adatmennyiség fényében a konkrét példák elemzésének a szükségessége ugyancsak felvetődik. Az itt következő fejezetben is azt a tárgyalásmódot választom, hogy elsőként az eddigi szakirodalmi megállapításokat foglalom össze, majd a fejezet második egységében a saját vizsgálati eredményeimet mutatom be részleteiben.

3.2.1. A tövéghangzók problematikája a szakirodalomban

1. A finnugor összehasonító nyelvtudomány azt tartja, hogy a finnugor alapnyelvben a szavak végén kevés kivétellel magánhangzók álltak, s ezt többek között például a fgr. **käte* > m. *kéz*, fgr. **kunta* > m. *had* (E. ABAFFY 2003: 124) megfelelések, illetve pl. a finn *ikä* ~ m. *év*, finn *veri* ~ m. *vér*, finn *lintu* ~ m. *lúd* nyelvi párhuzamok bizonyíthatják (BÁRCZI 1967: 107). Az ősmagyar kor kezdetén a tövek állhattak toldalék nélkül, és megkaphatták azokat a toldalékokat, amelyek — az alapszó hangrendje szerint — szintén veláris vagy palatális tövéghangzóra végződtek (SÁROSI 2003: 129). A tövek hangszerkezete így CVCV, CVCCV, VCV vagy VCCV lehetett (ZELLIGER 1991: 41). A tövek végén látható magánhangzó aztán idővel, az ómagyar kor folyamán — egy hosszabb folyamat végeredményeként — végleg eltűnt (E. ABAFFY 2003: 124). Toldalékos alakokban ugyanakkor ma is felbukkan ez a magánhangzó, például a *hala-t*, *hala-k*; *éve-k*, *vére-s*, *luda-t* stb. formákban. E toldalékok előtti magánhangzó, melyet a leíró nyelvtanok általában kötőhangzónak neveznek, eredendően a szó tövéhez tartozik, történeti szempontból tehát tövéghangzónak tartandó (BÁRCZI 1967: 107, E. ABAFFY 2003: 124).

A tövégi magánhangzók története a finnugor nyelvek egy részében a magyarhoz hasonlóan alakult, míg más finnugor nyelvekben attól jelentős eltérést mutat, noha a folyamat bizonyos fázisai esetleg nyomon követhetők bennük is. PAPP ISTVÁN szerint az ősi finnugor alapnyelvi állapotot leghívebben a finnségi nyelvek őrizték meg, a véghangzók eltűnése pedig a magyar nyelvben valósult meg a legteljesebb módon. A rövid véghangzó eltűnése bizonyos tekintetben általános finnugor jelenség, amely szerinte már a finnugor alapnyelvben megkezdődhetett — legalábbis a szóalakok egy részében —, majd folytatódott a folyamat az egyes finnugor nyelvek önálló életében, de különböző

mértékben (1963b: 394). A folyamat legkevésbé a finn és a lapp nyelvet érintette (D. BARTHA 1964: 5, HAJDÚ 1981: 62), a többi nyelvben azonban lényeges módosulásokat eredményezett. A permi nyelvekben a tövégi magánhangzók eltűnése az esetek nagy többségében végbement. A zürjénben nem is maradt meg más szóvégi hangzó, csak az ősspermi *a*, míg a zártabb véghangzók eltűntek. A mordvinban a finn-volgai alapnyelv szóvégi **e* hangja legtöbbször eltűnt, legfőljebb két mássalhangzó utáni helyzetben maradt meg, a szóvégi **a* azonban más pozíciókban is megmaradt. Ez a nyílt szóvégi magánhangzó csak harmadik szótagban vagy egy mássalhangzó utáni helyzetben tűnt el. Ellentétes mozzanatok jelentkeznek az észti nyelv szóvégi magánhangzóinak történetében, ahol az eltűnés csak akkor következett be, ha az első szótag magánhangzója hosszú volt, vagy ha az első szótagbeli rövid magánhangzó után két mássalhangzó következett. A véghangzók eltűnésének időpontját illetően szintén jelentős eltéréseket figyelhetünk meg az egyes finnugor nyelvek között: a zürjénben már a 11–12. században, az észti nyelvben szintén korán, a 13. század előtt bekövetkezett a véghangzók eltűnése, a manysiban azonban még a 18. században is voltak véghangzók, sőt az északi és déli nyelvjárásban — különösen nehezen ejthető szóvégi mássalhangzó-torlódások után — bizonyos nyomai a mai napig föllelhetők (D. BARTHA 1964: 5–6, HAJDÚ 1981: 75, BERECKZI 1996: 41–42).

2. A tövégi magánhangzók eltűnése a szakirodalom szerint különböző fokozatokon keresztül történt. Ha megfigyeljük a rokon nyelvi példákat, láthatjuk, hogy a finnben és a toldalék előtt a magyarban alsó és középső nyelvállású magánhangzókat találunk a tövek végén, azonban korai nyelvemlékeinkben a szóvégi rövid magánhangzó mindig felső nyelvállású (BÁRCZI 1967: 107, KOROMPAY 2006: 346); vö. pl. 950–951 (DAI): *κοντρουγεματου, ταριανου*, 1055 (TA): *hodu utu, nogu, kereku* stb.

A tövéghangzó a finnugor rendszer és a későbbi magyar nyelvtörténeti tények alapján eredetileg alsó, ritkábban középső nyelvállású lehetett. Az alsó nyelvállásfok ősmagyar kori nagyobb gyakoriságára utal az a körülmény is, hogy egyes képzőmorfémák előtti helyzetben ez rögzült, pl. 1055 (TA): *zakadat, azah*; 1192: *Farcasagaztou* (Gy. 1: 236, Bács vm.) A palatális-veláris hangrendi illeszkedés finnugor korból örökölt sajátosságának megfelelően és a magyar nyelv történetében napjainkig érvényesülő szabályossága alapján az ősmagyar kor elején a tövéghangzók hangszíne föltehetően *ā*, *o*, *e*, *ē* lehetett (ZELLIGER 1991: 41).

Abból viszont, hogy a korai ómagyar kor elején a nyelvemlékeinkben a tövégi magánhangzók felső nyelvállású hangként jelentkeznek (lásd a fenti példák föltehető

korabeli hangzását: *kürtü, gyärmātu*¹⁰, *tàrjānu, xodu, utu, nogyu, kerekü* stb.), azt valószínűsíthetjük, hogy e tekintetben az ősmagyar korban egy záródási folyamat történhetett, s idővel a tö végén álló alsó és középső nyelvéllású magánhangzók felső nyelvéllásúakká záródtak. Ennek következtében az egyébként is hangsúlytalan szóvégi magánhangzók kevésbé hangzósakká, fonetikailag „gyenge” hangokká váltak (ZELLIGER 1991: 42, E. ABAFFY 2003: 124). BÁRCZI GÉZA fonetikai magyarázatot adott erre a változásra, mondván, hogy a mássalhangzó és az azt követő magánhangzó között akkor a legkisebb az artikulációs erőfeszítés, ha a magánhangzó felső nyelvéllású, mert ennek az artikulációja van a legközelebb a mássalhangzóéhoz. Másrészt mivel a hangsúly az első szótagon volt, ettől a véghangzó távol esett, aminek következtében ez volt a leggyengébb nyomatékú hangelem, s mint ilyen, ez volt a legjobban kitéve a változásnak (1967: 108). Az első szótag hangsúlyos voltát és a valószínűleg ekkoriban felgyorsult beszédtempót véli a változást indukáló tényezőnek SÁROSI ZSÓFIA is (2003: 130).

Arra vonatkozóan, hogy a zártabbá válás az ősmagyar kor mely időszakában következhetett be, a vándorlások korabeli török jövevényszavak jelenthetnek számunkra megbízható fogódzót. A török jövevényszavak tanúsága alapján E. ABAFFY ERZSÉBET úgy véli, hogy ez a folyamat az ősmagyar kor első felére tehető, s az 5. századra nagy valószínűséggel lezárult (2003: 124), hiszen a magyar nyelvbe a 6–9. század folyamán bekerült török jövevényszavak a változás hatókörébe már nem estek bele (vö. BÁRCZI 1967: 108). Mindezt az olyan alsó nyelvéllású magánhangzóra végződő török szavak igazolhatják, amelyeknek szóvégi *a, e* hangjai már nem váltak felső nyelvéllásúvá, hanem — minthogy a magyarban ekkor a szó végén éppen a záródási folyamatnak köszönhetően nem állt rövid *ā, ē* — hanghelyettesítéssel *á, é* végűek lettek (E. ABAFFY 2003: 124), például tör. *alma* > m. *almá* > *alma*, tör. *járta* > m. *gyertyá* > *gyertya*, tör. *kečke* > m. *kecské* > *kecske* (BÁRCZI 1967: 108, további példákhoz lásd GOMBOCZ 1909: 394, illetve az átadó török nyelvi alakokhoz WOT.). Ezzel szemben a felső nyelvéllású véghangzóval rendelkező átvételek végéről — betagozódva az ilyen hangszerkezetű szavaink közé — eltűntek a magánhangzók, pl. tör. *ayači* > m. *ács*, tör. **jīnjū* > m. *gyöngy*, tör. **berü* > m. *bér* (E. ABAFFY 2003: 125, az átadó török nyelvi alakokhoz lásd WOT.). Az ómagyar kor

¹⁰ A γερματου-ként lejegyzett forma hibás alak lehet, ez a törzsnév nemigen hangozhatott a korabeli magyar nyelvben [gyermātu] alakban, csakis [gyärmātu]-ként.

folyamán aztán ezek a felső nyelvválásúvá lett véghangzók eltűntek a szavak végéről (E. ABAFFY 2003: 321).

A tövéghangzók eltűnése alaktani-tótani szempontból, azaz a tövek történetében is gyökeres fordulatot hozott. A tövégi magánhangzó ugyanis másként viselkedett a szavak végén, mint a toldalék előtt, azaz ugyanannak a tőnek két vagy több változata is kialakult, megjelent a töváltakozás mint jelenség s vele együtt a többalakú tövek típusa (SÁROSI 2003: 130, BÁRCZI 1958b: 20); vö. pl. *szem-* ~ *szeme-*, *hal-* ~ *hala-*, *fél-* ~ *fele-*.

3. A tövégi magánhangzó eltűnésének idejét a hangtörténeti szakirodalomban többen is próbálták meghatározni. SZINNYEI JÓZSEF például azt állapította meg, hogy az „Árpádok kora utáni időkből az egykori szóvégi eredeti rövid magánhangzóknek egyetlenegy kétségtelen maradványa sincsen kimutatva” (1903: 138). GOMBOCZ ZOLTÁN a tövégi *u*, *ü* és *i* eltűnését a 13. századra tette (1922/1997: 97). BÁRCZI GÉZA azt hangsúlyozta, hogy az eltűnés már az ősmagyar korban megkezdődött, ám nem minden helyzetben egyformán és nem egyöntetűen zajlott le (1958a: 22). A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak tanulása alapján például arra mutatott rá, hogy az oklevél adatai közül mintegy 60 esetben hiányzik a véghangzó, például a *ziget*, *kut*, *keuris*, *aruk*, *humuc* szavakban, és csak 34 esetben található meg, például a *hodu utu*, *nogu*, *zadu*, *eri*, *kerekv* elemekben (1967: 146). D. BARTHA KATALIN pedig egy másik korai nyelvemlékünk, Konstantinos császár *Dē administrando imperio* című munkájának (DAI) szórványaira támaszkodva véli úgy, hogy bizonyos fonetikai helyzetekben már az ősmagyarban megtörténhetett a véghangzó eltűnése (1964: 4).

Ugyancsak BÁRCZI GÉZÁNál olvashatunk arról, hogy általában a tatárjárás időszakát szokták megjelölni olyan dátumként, amely a véghangzók eltűnésének záró pontjaként feltehető. BÁRCZI ugyanakkor attól is óva int minket, hogy ezt az időhatárt szigorúan vegyük. Tudniillik a véghangzók eltűnése valószínűleg még nagyobb mérvű volt, és gyorsabban véget érhetett, mint ahogyan azt a források feltűntetik. Ennek okát az oklevelek által tükröztetett nyelvi formák archaizmusában látta. Mindez pedig azt jelenti, hogy a 13. század elejére akár a tövéghangzók teljes eltűnését is gyaníthatjuk már, s azok az okleveles adatok, amelyek még őrzik akkor ezt a hangelemet, inkább a helyesírási hagyomány hatását és archaizálást, mintsem valós ejtést mutathatnak (1958a: 23–24, 1967: 146).

Amellett, hogy a helyesírás konzervativizmusa is minden bizonnyal ott állhat ezen adatok lejegyzése mögött, más körülményeket is fontos mérlegelnünk. NYÍRKOS ISTVÁN például arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a változási folyamat tág időhatárok között

ment végbe, s a változás alaptermészete az, hogy ingadozásokkal jár együtt, egy-egy időben itt is különböző változatok élhettek egymás mellett. A tövégi magánhangzók eltűnése véleménye szerint is már az ősmagyar korban megindult, s nagyjából a 13. század elejéig vagy közepéig fejeződött be (1980: 621). A szakirodalomban olvasható különböző érvek és támpontok e tekintetben tehát többé-kevésbé azonos irányba mutatnak, s azonos végeredményhez is vezetnek.

4. A tövégi magánhangzók eltűnésével kapcsolatosan több kérdés is felmerült a szakirodalomban, amelyekre e helyütt is érdemes kitérnünk. Ezek között szerepelt például a szó végén *u* betűvel lejegyzett elem hangértéke, illetőleg a tövégi vokálisok eltűnésének lehetséges fázisai, vagyis a változás lefolyási üteme. Az alábbiakban ezeket a pontokat érintem.

4.1. A szavak végén álló *u*-val jelölt magánhangzó tényleges hangértékét jó néhányan megkérdőjelezték, s igen sokáig foglalkoztatta a kutatókat az a kérdés, hogy valóban ejtett hangot rögzített-e. „Hat évtized óta sokunknak okozott fejtörést az a kérdés, hogy a régiek miféle hangot jelöltek azzal a rejtelmes betűvel” (SZINNYEI 1910: 12). SZINNYEI egy korábbi munkájában pedig azt hangsúlyozta, hogy a tövek végén álló magánhangzók eltűnése „fokozatos tökéletlenedés” útján ment végbe, s így „mormolt magánhangzók” jöhettek létre. Az *u* betűk tehát nem lehettek teljes magánhangzók jelei, hanem a „tökéletlenedés valamelyik fokán álló magánhangzókat kellett jelölniük” (1904: 8). Később pedig arra a következtetésre jutott, hogy ezzel a betűvel ún. „határozatlan magánhangzót” jelöltek, az eltűnés fokozatait pedig úgy képzelte el, hogy a „teljeshangú” magánhangzók „megfelelő mormolt” magánhangzókká váltak, majd „határozatlanná” lettek, s végül eltűntek (1910: 13).

Jó évszázad múltán, napjainkban azonban a hangtörténetírás jórészt egyöntetűen azt vallja, hogy az ősmagyar kor első századaiban minden bizonnyal valódi, teljes értékű kiejtett hangok álltak a szavak végén. Ezt pedig a nyelvemlékekben található jövevényszavak hangalakja bizonyítja. Arról van tudniillik szó, hogy amennyiben az átadó nyelvben mássalhangzóra végződő szó került be a nyelvünkbe, az új elem analogikusan felvette az ez idő tájt a magyar szavak végén még ott álló tövégi vokálist. Konkrét példával megvilágítva a jelenséget: az ősmagyar kor végén a magyar szóvégeken már hiányzó alsó nyelvállású rövid magánhangzókat — ha a török szavak erre végződtek — a beszélők hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették (lásd előbb); a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig analogikus tövégi vokális került. Konstantinos munkájában így

kap tövégi magánhangzót (mégpedig felső nyelvvállású *u*-t) a vélhetően török eredetű *Tarján* és a *Gyarmat* törzsnév: *ταριάνου, γερμάτου* (E. ABÁFFY 2003: 321, 126), amely alakokat a bizánci császár a nála követségben járó magyar főemberektől hallhatta.

4.2. A tövégi magánhangzók hangzósságának kérdése átvezet bennünket egy másik fontos és szintén sokat vitatott problémakörhöz. GOMBOCZ ZOLTÁN úgy vélte, hogy a tövéghangzó teljes eltűnését minden esetben redukció előzte meg, amely kétféleképpen realizálódhatott: vagy az ajkak artikulációja lazul meg, s ezáltal tökéletlenül képzett vokálisok jönnek létre, vagy pedig a magánhangzó elveszti zöngésségét. Azt feltételezte, hogy a magyarban a tövéghangzók előbb zöngétlenek lettek, majd a képzés redukciója is bekövetkezett. Véleményét saját bevallása szerint ugyanakkor nyelvtörténeti adatokkal nem, pusztán egy fonetikai analógiával, a modern francia nyelv példájával tudta megtámogatni (1909: 395).

GOMBOCZ felvetését követően elterjedt a magyar hangtörténeti szakirodalomban egy olyan elképzelés, amely a véghangzók hosszan elhúzódó sorvadásával és végül azok eltűnésével számol. SZINNYEI JÓZSEF is ezen az állásponton volt, s arra is rámutatott, hogy a felső nyelvvállású véghangzók a török hatás kezdetekor még biztosan teljes hangúak voltak, tehát a sorvadásuk csak ezután kezdődött meg (1910: 13). Ez a teória még a 20. század második felében is igen élénken élt a hangtörténeti szakirodalomban. Hangtörténeti monográfiájában BÁRCZI GÉZA egyértelműnek véli a sorvadó hangok egykori meglétét, s véleményét a véghangzók írásának ingadozására alapozza, amely főként a „franciás helyesírású” oklevelekre jellemző. A sorvadás okát pedig főképpen az intenzitás csökkenésben, a rövidülésben és a tökéletlen képzésben látta (1958a: 20). Közel egy évtizeddel később, *A magyar nyelv története* című tankönyv hangtörténeti fejezetében úgy foglalt a folyamattal kapcsolatban állást, hogy a felső nyelvvállásúvá vált szóvégi rövid magánhangzók a záródás után tovább gyöngültek, egyre többet veszítettek intenzitásukból, s ennek következtében ejtésük mormolt és elnagyolt lett. Így váltak végül sorvadó vagy más néven redukált magánhangzókká. A változás elkezdődhetett már az ősmagyar korban, és egyes esetekben még ebben az időszakban eljuthatott a teljes eltűnésig is (BÁRCZI 1967: 108).

Felvetődött továbbá az a lehetőség is, hogy a sorvadó hangok eltűnését megelőzhette egy labializációs folyamat is, amely már a honfoglalás előtt megindulhatott (BÁRCZI 1958a: 19, 21). D. BARTHA KATALIN szerint a labializáció az ősmagyar korban ugyanakkor még csak szórványos jelenség lehetett, s csupán az ómagyar korban teljesedett ki. A

labializáció az ő értelmezésében a sorvadási folyamat velejárója volt, amely más nyelvekben — például a franciában — is gyakran jár együtt bizonyos magánhangzók sorvadásával. A zárttá válást a sorvadás felé vezető első lépcsőfoknak s a sorvadás előfeltételének tekinti. A labializáció pedig ebben az értelemben egyfajta továbblépés a sorvadás felé, s már a redukció egyik mozzanatának látszik (1964: 4). A szóvégi magánhangzók sorvadását és lekopását nem elszigetelt nyelvtörténeti jelenségként képzelte el, hanem más hangtörténeti változásokkal összefüggő tendenciaként, amely a már említett labializáció mellett a szóvégek általános gyengülésével, vagyis a hosszú magánhangzók megrövidülésével, a kettőshangzók egyszerűsödésével, továbbá a szó belseji rövid magánhangzók kiesésével is kapcsolatba hozható (1964: 5).

A sorvadó szóvégi magánhangzók elméletével szemben elsőként PAPP ISTVÁN lépett fel, amikor is 1963-ban megjelent írásában megkérdőjelezte az elmélet nyelvi bizonyítékait, vagyis a szórványosan nyelvjárási adatokból kimutatható sorvadás¹¹ és a főként francia nyelvű analógiák igazoló erejét. A francia párhuzamokat mindössze távoli analógiáknak tekinti, amelyek csak azt igazolják, hogy a véghangzók sorvadás útján is eltűnhettek, azonban azt egyáltalán nem támasztják alá, hogy a folyamat a magyar nyelvben is ilyen módon ment volna végbe. A nyelvjárási adatokat pedig, amelyeknek a szakirodalom bizonyító szerepet tulajdonít, túlságosan szórványosnak és egyedi jellegűnek ítéli ahhoz, hogy ilyesfajta nyelvtörténeti következtetéseket építhessünk rájuk (1963a: 290).

PAPP ISTVÁN azt is megkísérelte, hogy a sorvadó magánhangzók elmélete mellett, illetve ellen nyelvtörténeti bizonyítékokat keressen, s ebben nyelvtörténeti adatokra igyekezett építeni, melyek kiejtését azonban csupán az írott forrásokban való előfordulásuk alapján rekonstruálhatjuk. A helyesírás sajátágaiban igyekszik ezért fogódzót találni arra, hogy a 11. század táján valóban ejthették-e sorvadó hangként a szóvégi magánhangzót. Ennek során figyelembe vette az ún. franciás hangjelölésű oklevelek szórványait, azaz a Zobori oklevelek (1111, 1113) adatait (1963a: 291). Elsőként BÁRCZI GÉZA utalt arra, hogy a Zobori oklevelek franciás hangjelölési szokásai a szóvégi redukált magánhangzókat jelölhetik (1943). Ezekben az oklevelekben ugyanis a szóvégeken nem *u*, hanem *e* betűvel szerepelnek a szórványok: pl. villa *Copusde*, silva *Cullese*, de *Bache*, *Queletde*. PAPP

¹¹ KÁLMÁN BÉLA a Pest megyei Páty községben, majd a Békés mellett fekvő Dobor községben találkozott szóbelseji redukált magánhangzókkal, s ezekből arra a nyelvtörténeti következtetésre jutott, hogy bizonyos nyelvjárásokban a kétnyíltszótagos tendencia működése során nem egyszerű kiesésről, hanem fokozatos sorvadásról beszélhetünk. S meglátása szerint ez a tővégi magánhangzók redukciójához hasonlóan mehetett végbe (1951).

ISTVÁN azonban nem tartja meggyőzőnek BÁRCZI érvelését, azt tudniillik, hogy a szóban forgó oklevelek francia származású vagy legalábbis franciás műveltségű írói a magyar nevek végén hallott redukált *i*, *ü*, *u* hangokat helyettesítették volna a korabeli francia nyelv redukált *e* hangjával, s ezt a hanghelyettesítést tükrözné a magyar véghangzók *e* betűvel való visszaadása (1963a: 293).

PAPP ISTVÁN arra az állításra is kitért, amely szerint a véghangzók bizonyos esetekben már az ősmagyar korban eltűntek, s ezt az eltűnést sorvadásnak kellett megelőznie (ehhez lásd bővebben BÁRCZI 1958a: 20). Úgy vélte, hogy ha Konstantinos magyar nyelvű szórványai között akadnak véghangzós és véghangzó nélküli formák is, akkor az ez idő tájt véghangzóval rendelkező szavaknak már el kellett indulniuk a sorvadás útján. A görög betűkkel írt szórványokat és a hangsúlyjeleket megvizsgálva pedig azt látta, hogy ahol a véghangzó egykori meglétét feltehetjük, ott az illető szót megőrző szórvány rendszerint végső szótagján viseli a görög hangsúlyjelet: pl. *Αρπαδής* (*Árpádi*), *Καρής* (*Käri*), *Φαλής* (*Fali*) stb. Amikor a görögösített vagy pedig eredeti magánhangzón végződő görögösített szórvány utolsó magánhangzója felett áll a görög hangsúlyjel, akkor a hangsúlyjel fontos tanulságot rejt a korabeli magyar kiejtésre. Minthogy a bizánciban a hangsúlyjellel ellátott magánhangzót dinamikus hangsúly és időtartam tekintetében egyaránt erősen ki kellett emelni, magától értetődő, hogy sorvadóban levő, homályosan képzett, mormolt, tehát alig hallható, gyenge akusztikai benyomású hangot semmiképpen sem emeltek volna ki hangsúlyjellel. Ezért szinte teljes biztossággal ki lehet jelenteni azt, hogy a görög hangsúlyjellel megjelölt véghangzóknak teljes értékű magánhangzóknak kellett lenniük (1963a: 294).

Mindezek alapján pedig PAPP ISTVÁN azt is leszögezi, hogy „sorvadó magánhangzók sem az élő köznyelv, sem nyelvjárásaink hangszerkezeiben nem helyezhetők el mint ennek a hangszerkezetnek szerves alkotó elemei” (1963a: 294). Bár a sorvadó véghangzó fonetikailag lehetséges, s a legkülönbözőbb nyelvekben és nyelvjárásokban van, illetőleg volt szerepe, nyelvünk hangszerkezetének alapvető törvényeivel — úgy látszik — nem fér össze a sorvadás jelensége. A görögbetűs szórványok írásmódja pedig azt jelzi, hogy abban a korban, amikor a véghangzók eltűnésének folyamata már megindult, nemcsak hogy semmi nyoma a sorvadásnak, hanem éppen ellenkezőleg: a jelölt véghangzók egészen biztosan mind teljes értékű vokálisok voltak (1963a: 294).

A korábbi kutatások PAPP ISTVÁN szerint elsősorban arra irányultak, hogy a véghangzók eltűnésének hangtani, fiziológiai okait tisztázzák, azaz leginkább fonetikai feltételekben

keresték a jelenség magyarázatát. Ezzel szemben ő azt is megkísérelte, hogy fonológiai szempontok (például a fonetikai alkat és a funkcionális szerkezet egymásrautaltsága) bevonásával vizsgálja meg a véghangzók történetét. E fonológiai szempontokra támaszkodva aztán arra mutatott rá, hogy egy ilyesfajta vizsgálat eredményei között sehol sem találkozunk sorvadással, lassú fokozatos redukálódással, illetőleg sorvadó rövid véghangzókkal, hanem azt találjuk, hogy a teljes értékű véghangzóval bíró szóalak adta át minden esetben a helyét a véghangzó nélküli változatnak. S mindez természetesen nem egyszerre ment végbe, hanem hosszan tartó ingadozás eredményeképpen realizálódott (1963b: 395, 408).

A modern fonetikai szakirodalomban *sorvadó* helyett a *redukált* jelzővel találkozhatunk. BOLLA KÁLMÁN a képzésidő tartama szerint megkülönböztet redukált vagy ultrarövid, rövid, félhosszú és hosszú magánhangzókat (1995: 208). E tekintetben azonban némiképp eltérő vélekedést is láthatunk. GÓSY MÁRIA fonetikai tankönyvében egyértelműen és többszörösen is hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv nem redukálja a magánhangzókat, mint ahogyan az megtörténik például az angol vagy a német nyelvben. Ebben az értelmezésben a redukálás azt jelenti, hogy egy adott hangminőség semleges magánhangzóként, „sváként” jelenik meg a nyelvi szabályoknak megfelelően, rendszerint mint egy hangsúlytalan szótag magánhangzó-fonémájának realizációja. Emellett azonban az is bizonyos, hogy a spontán beszédben a magyarban is előfordulhatnak ilyen semleges magánhangzók, részben a nem pontos artikuláció következtében, részben pedig bizonyos fonetikai helyzetekben (például két mássalhangzó közötti fiziológiai kényszerként) (2004: 68). A spontán beszédben a szükséges hangminőségek helyett GÓSY megfigyelései szerint az esetek 70%-ában semleges magánhangzók találhatók (2004: 169). Számunkra releváns módon a fonetikai mérések pedig azt mutatják, hogy a hangsor hossza és a hangsúly jelentősen meghatározza az időtartam alakulását. Hangsúlyos helyzetben rendszerint hosszabb a magánhangzó, mint a hangsúlytalanban (2004: 109).

A modern fonetikai szakirodalom megfigyelései tehát azt jelezhetik számunkra, hogy hangsúlytalan (szóvégi) helyzetben előfordul a magánhangzók „semleges hang”-ként, redukált elemként jelentkezése. Ez a körülmény pedig a szóvégi magánhangzók eltűnését is természetszerűen befolyásolhatta, s a folyamat mögött — kellő óvatossággal — valóban feltételezhetünk egyfajta redukációs módosulást (lásd erről később is).

5. A teljes értékű véghangzók eltűnése — amint ezt a fenti állásfoglalás is előrevetítette — különböző ütemben történhetett meg, s a fonotaktikai viszonyok erőteljesen

befolyásolták a változás körülményeit (D. BARTHA 1964: 4). Az eltűnés nem egyszerre ment végbe az egyes szavakban, s e helyütt nem is csupán a hangváltozásokkal együtt járó szokásos ingadozásról van szó, hanem arról, hogy a véghangzó bizonyos típusú mássalhangzókat követően igen hamar eltűnt, más esetekben pedig feltűnően sokáig megmaradt (BÁRCZI 1967: 146–147, E. ABAFFY 2003: 321–322).

A magánhangzót megelőző mássalhangzó ugyanis a véghangzó elmaradását elősegíthette vagy hátráltathatta. A nyelvemlékes adatok tükrében úgy tűnik, hogy viszonylag hamar eltűnt a véghangzó a nazális után, például az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben található *tichon*, *bolatin*, *culun*, *lean* szórványok is erről tanúskodnak. Mássalhangzó-kapcsolat után viszont a nazálist követő véghangzó tovább kitarthatott, ezt láthatjuk például az 1217 k. (An.): *zerelmu*, *almu*, 1055 (TA) *harmuhig*, 1197/1337: *Hegesholmu*, 1211 (TÖ): *Hoyouholmu* adatokban. Az egyszótagú szavakban ugyancsak tovább megmaradhatott a véghangzó: erre mutatnak a Dömösi adománylevél adatai is 1138/1329: *Scecu*, *Cosu*, *Sagu*, *Mogu*, *Sebu*, *Degu* stb., de ugyanitt pl. a *Hodus*, *Farkas*, *Maradek*, *Almus*, *Scemet* elnevezések véghangzó nélkül állnak. Azt is kiemeli a szakirodalom végül, hogy a *-di*, *-ti* (kicsinyítő-becéző) képzőben az *i* ugyancsak sokáig megmaradhatott, BÁRCZI GÉZA szerint valószínűleg azért, mert az *i* hangulatilag hozzájárult a becéző árnyalat kifejezéséhez. A 12. század második felétől azonban e képzők véghangzós alakja is mind ritkábbá válik (BÁRCZI 1958a: 23, 1967: 146–147, D. BARTHA 1964: 4).

A *Dē administrando imperio* (DAI, 950–51) adatai alapján az is valószínűnek látszik, hogy a felső nyelvállású tövégi magánhangzók legkorábban a bilabiális és a veláris zöngés spiránsok, vagyis a β és a γ után tűntek el: e hangok ugyanis már ebben a korai nyelvemlékben is abszolút szóvégi helyzetben, véghangzó nélkül állnak: pl. $\gamma\epsilon\nu\acute{\alpha}\chi$ [jënëγ ~ jenäγ], $\acute{\epsilon}\zeta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi$ [ézeleγ] 'ízlelő' (E. ABAFFY 2003: 125), majd lásd még a VA.-ban (1001 e./1109): $\sigma\alpha\mu\tau\alpha\gamma$ [számtäγ], illetve a TA.-ban is (1055): *azah* [ászäγ], *meneh* [menëγ ~ meneyγ]. A véghangzók eltűnésének gyakran feltűnő, fontos kísérő jelenségeként tartja számon a szakirodalom az ún. pótlónyúlást, azaz a tő belseji magánhangzó megnyúlását, ami a szó eredeti, hosszabb időtartamát igyekszik „helyreállítani” (E. ABAFFY 2003: 322).

SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint a tövégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban tűntek el, hanem két szakaszban, vagyis először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyíltabbak. Mindezt azzal magyarázza, hogy ezek az eredetileg nyíltabb alakok később érik el a felső nyelvállást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak,

amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük. Ezek alapján azt feltételezi, hogy van egy olyan időszak, amikor az eredetileg zártabb tövéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltabbak viszont még megvannak. Ez az az időszak, amelynek a végére helyezhetjük a pótlónyúlás korát (1976: 129). A pótlónyúlás ugyanis legkésőbb a második eltűnési szakasszal párhuzamosan mehetett végbe, hiszen miután ezek a magánhangzók is eltűntek, a pusztá tövön immár semmi sem jelezhetette, hogy ezek a szavak eredetileg nyílt tövéghangzóra végződtek, s akkor semmi alapja sem lehetett annak, hogy csak ezekben következzen be a pótlónyúlás (1976: 130).

A tövégi rövid magánhangzók két szakaszban történő eltűnését SZILÁGYI N. szerint a jövevényszavak is igazolhatják. Az ómagyar korban átvett mássalhangzós végű névszók (attól a csekély kivételtől eltekintve, amelyek esetleg utólag kerülhettek át más csoportba) a zárt tövéghangzós szavak csoportjába illeszkedtek be alaktanilag, mivel az ide tartozó szavak azok, amelyek már akkor is mássalhangzós végűek voltak, az eredetileg nyíltabb tövéghangzók ugyanis még nem tűntek el. Ezt valamennyire azoknak a régebbi (honfoglalás előtti) jövevényszavaknak a vizsgálata is alátámasztja, amelyek feltehetőleg akkor kerültek a magyarba, amikor még mindkét csoport tövéghangzói megvoltak. Következtetéseinek igazolására a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait használta fel, amely azért is ideális erre a feladatra, mert pontosan abból a kritikus korszakból származik, amikor SZILÁGYI N. szerint az eredetileg zárt tövéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltak pedig még jelen voltak a szavak végén. Így tehát a hipotézis alapján a tövéghangzók két szakaszban való eltűnésével magyarázható mindaz, hogy a Tihanyi alapítólevélben a véghangzó hiányát tapasztalhatjuk például a *tichon*, *bolatin*, *fuk*, *zakadat*, *aruk*, *kert hel*, *bagat* mezee, *baluuan* szórványokban, ám megtalálhatjuk a tövégi magánhangzót a ziget *zadu*, munorau *kereku*, *harmu* ferteu, *harmuhig*, ruuoz *licu* stb. adatokban (1976: 132).¹²

6. A kétnyíltszótagos tendenciával foglalkozó fejezetben láthattuk, hogy e változási folyamat és a tövéghangzók eltűnése közötti kapcsolat többek figyelmét felkeltette a korábbiakban. KUBÍNYI LÁSZLÓ szerint a nyílt szótagi kiesés gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez, ugyanis a tövégi magánhangzók fonetikai helyzete a szólamfonetikai körülmények miatt bizonyos mértékben megfelel annak a szituációnak,

¹² Ez a körülmény ugyanakkor nemigen ad magyarázatot az ugyanazon szóalakon megmutatkozó ingadozásra: pl. *hodu utu*, de *ohut cutarea*.

amelybe a *malina*, *szereda*, *szuluga* szavak kieső magánhangzója került (1958a: 219). A két hangtörténeti változás kapcsolatát a rokon nyelvek vallomása is valószínűvé teszi, hiszen a nyílt szótagi kiesés — mint jeleztem — éppen azokban az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben jelentékeny, amelyekben a véghangzók eltűnése is előre haladt (KUBÍNYI 1958: 222). A két változás közötti párhuzamot hangsúlyozta PAPP ISTVÁN (1963b: 400), BALÁZS JÁNOS (1967b: 38), NYÍRKOS ISTVÁN (1993: 117–118) is.

D. BARTHA KATALIN is azt tartja, hogy a szólamfonetikai helyzetnek fontos szerepe lehet hangváltozásaink előidőzésében. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy a szavak önálló létezők, s gyakran olyan hangalaki módosulásokat szenvedhetnek el, amelyek függetlenek mindenféle szólamfonetikai helyzettől. Ennek ellenére néhány megfelelő helyzetben, például a Tihanyi alapítólevélbeli *zilu kut*-féle kétrészes helynévben a nyílt szótagi kiesés is előidézhetette a véghangzók eltűnését (1964: 9–10): *szilukút* > *szilkút*. De emellett kiemeli a hangsúly szerepét is, azt tudniillik, hogy az első szótagi hangsúly kedvező feltételeket teremtett a szóvégi s a második vagy harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó-kiesések számára, minthogy azok hangsúlytalan helyzetben álltak (1964: 8).

Akadnak olyan vélekedések is, amelyek szerint az őś- és ómagyar korszak egy egész sor hangváltozása lényegében egyetlen tendenciába tömörül, amit egy közös tényező, a kérdéses hangok szóvégi pozíciója indukál. Ez a tendencia a szóvégek általános redukálódása. Az e körbe tartozó változások pedig az ősmagyar kori szóvégi vokálisok felső nyelvallásúvá válásával kezdődtek, majd azok eltűnésével folytatódtak. Ide tartozik az ősmagyar korban meglevő (vagy akkor keletkező) *i* utótagú kettőshangzók (*oi*, *ai*, *ei*) hosszú *i*, *é*, (illetve másodlagosan) *á* hanggá való egyszerűsödése (monoftongizációja) s a véghangzók korai eltűnése következtében igen korán szóvégre került egyes mássalhangzók (*β*, *γ*) vokalizációja. Végül az így keletkezett labiális utótagú kettőshangzóknak (*ou*, *öü*, *eü* stb.) az ómagyar kor folyamán bekövetkező monoftongizálódása és a szóvégi hosszú *i*, *é*, *á* magánhangzóknak, továbbá néhány labiális utótagú diftongusból korán keletkezett *ú*-nak és *ű*-nek a rövidülése zárja le a folyamatot (E. ABÁFFY 1974: 431). E. ABÁFFY ERZSÉBET ezzel az elmélettel tehát a tövégi magánhangzók eltűnését tágabb összefüggésbe ágyazza, s a fent említett változásokkal együtt a szóvégek általános redukálódásának tendenciája alá rendeli. Ezzel az elmélettel kapcsolatosan merült fel NYÍRKOS ISTVÁNban az a kérdés, hogy vajon nem tekinthetjük-e ezeket a folyamatokat olyan jelenségeknek, amelyek az „időegymásutániség síkján”, ok-okozati viszony következményeképpen állnak összefüggésben egymással? Ily módon ugyanis ezek a hangsúly és az intenzitás elindította

olyan hangváltozások lehetnének, amelyek a szavak morfológiai szerkezetének teljes vagy részleges megőrzése jegyében zajlanak, s láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz (1980: 620).

Végül pedig arra a körülményre is utalnunk kell, hogy a jövevényelemek végén analogikusan megjelenő tövéghangzó egyszersmind szóvégi inetimologikus magánhangzó is, ezért itt ezt a problémakört sem kerülhetjük meg. Az inetimologikus magánhangzók szerteágazó problematikájából azonban e helyütt csak azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek a tövégi magánhangzók eltűnése kapcsán is relevánsak lehetnek. NYIRKOS ISTVÁN azt a jelenséget, hogy a jövevénytörzsek analogikusan tövéghangzót vesznek fel, egy olyan zárt rendszer hatásának tekinti, amely a mássalhangzós végződésű kölcsönszavakra analógiás hatást gyakorolt, s azok ennek folytán éppen olyan, etimológiailag nem hozzájuk tartozó szervetlen tövégi magánhangzókat kaptak, mint amelyek ősi szavainkon etimologikusan is szerepeltek. Ezt a rendszert a finnugor (uráli) eredetű és belső keletkezésű törzseink „szóalakrendszeri sajátossága” irányította, vagyis az a fonotaktikai jelleg, hogy a szavaink eredetileg rövid felső nyelvállású magánhangzókra végződtek (1994: 131). Az analógia tehát megpróbálta visszaállítani az egykori tövéghangzós alakoknak megfelelő formákat abszolút szóvégen olyan szavakban is, amelyek az átvételkor mássalhangzóra végződtek. Az ősmagyar korban a nyelvünkbe bekerült mássalhangzóra végződő ótörök jövevénytörzsek az átvételüket követően a hozzájuk kapcsolódó magyar végzések előtt történetileg nézve álvéghangzót, azaz inetimologikus rövid végmagánhangzót fejlesztettek ki, amelynek nyilván fiziológiai-fonetikai oka volt (NYIRKOS 2005: 228). Feltűnő azonban egyrészt az, hogy az analogikus tövéghangzó jelenségére idézhető példák kizárólag névszói természetűek (hiszen a szórványemlékeink magyar nyelvű adatai között nincsenek igealakok), másrészt pedig az is szembeötlő, hogy a számuk meglehetősen csekély, mindössze tucatnyi, ha csak egyes személynévi adatok rövidült, sajátos rövidítések révén létrejött, s egyben felső nyelvállású magánhangzóval ellátott alakjait nem számítjuk. Mivel egyetlen olyan igealakot sem tudunk a nyelvemlékeinkből idézni, amelyen abszolút szóvégi helyzetben inetimologikus magánhangzót találunk (tehát például **bulcsātu* ’ő bocsát’ típusú igealakot nem tudunk a forrásainkban adatolni), ezért NYIRKOS azt feltételezi, hogy a szótörzsek morfológiai viselkedésében a névszó- és az igealakok között lényeges különbség lehetett (2009: 113).

7. A tövéghangzók eltűnésének okaként legtöbbször a szótag- és hangsúlyviszonyokat jelölik meg (vö. például KOROMPAY 2006: 346). LAZICZIUS GYULA intenzitás-

különbségekkel próbálta megvilágítani az ómagyar szóvégi rövid magánhangzók kérdését, meglátása szerint a maximális intenzitású első szótaggal szemben az ómagyarban, sőt már az ősmagyarban is az utolsó szótagra esett a szóintenzitás minimuma (1930: 27). A finnugor alapnyelvből örökölt szavaink eredetileg egy- vagy kétszótagúak voltak, s rövid magánhangzóra végződtek. Ha elismerjük, hogy ez a sajátság valóban alapvetően határozta meg a finnugor nyelvek, így az ősmagyar nyelv hangtani, pontosabban szóalakszerkezeti és ritmikai jellegét, akkor ennek a kétszótagúságnak, illetőleg a magánhangzós szóvégeknek az elvesztését nem csupán a hangváltozások egyik, hanem minden bizonnyal legjelentősebb esetének kell tartanunk (NYÍRKOS 1980: 620). A magyarra jellemző hangsúlyviszonyok, vagyis az, hogy a hangsúly az első szótagra esik, a szóvégen álló magánhangzó pedig hangsúlytalan, indokolják a szóvégi rövid magánhangzó teljes eltűnését. Ha azonban a szóalakot ősmagyar kori formáns zárta le, a tövégi vokális a toldalék előtt nemcsak, hogy nem tűnt el, hanem eredeti alsó vagy középső nyelvvállású jellegét is megőrizhette. Azt a körülményt is figyelembe véve ugyanakkor, hogy beszédünk nemcsak szavakra, hanem szólamokra is oszlik, a hangsúlyos szótag utáni hangsúlycsökkenés a szólamokon belül is érvényesül, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia például ilyen okok folytán szintén hozzájárulhatott a tövégi vokálisok eltűnéséhez (ZELLIGER 1991: 47, E. ABAFFY 2003: 321–322).

E. ABAFFY ERZSÉBET szerint a tövéghangzó nélküli alak létrejöhet ún. elvonással is. Az E/3. személyű birtokos személyjel s az igei személyrag is igen korán (akár már az ősmagyar kor legvégén) -i alakú (is) lehetett. Ez idő tájt ugyanakkor már a tövégi vokálisok is felső nyelvvállásúak voltak. Így a *szemi, *kéri típusú alakok két funkcióban is élhettek egymás mellett: 'szem' és 'szeme', 'kér' és 'kéri' jelentésben. Ezt a zavart a nyelvhasználat természetes módon megoldhatta úgy, hogy a személyjeles, személyragos formákból új alapalakot vont el. Nagyon valószínű, hogy éppen e több irányból induló, de egyformán a tövégi magánhangzót „pusztító” együttes hatás magyarázza, hogy a tövégi vokálisok eltűnése az adott fonetikai-fonológiai körülmények között kivétel nélkül érvényesülő tendencia volt — véli a hangtörténeti szakirodalom (E. ABAFFY 2003: 323).

A tövéghangzó eltűnését egyes feltevések szerint a művelődési viszonyok és a közlési folyamatok gyorsulása is befolyásolhatta. D. BARTHA KATALIN különösen olyan típusú nyelvek esetében tartotta ezt lehetségesnek, mint amilyen a magyar volt „abban a szakaszban, amikor a tövégi, ragvégi, jelvégi stb. magánhangzók létezésével hosszadalmas, nehezen ejthető szóalakok jártak együtt” (1964: 8). Az egyszótagú szavakban pedig azért

tarthatott ki mégis tovább a véghangzó, mint a többtagúakban, mert a hosszabb hangtestű szavak megrövidítése a beszédíram fokozásának szempontjából sürgetőbb volt, mint a rövidebbeké (i. h.). GOMBOCZ ZOLTÁN is részben hasonló indukáló tényezőkre mutat rá akkor, amikor az olyan változások mögött, mint a tövégi magánhangzók eltűnése és a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése, az artikulációs bázis lazulását és a kiejtés alapsajátosságainak megváltozását véli meghúzódni (1922/1997: 97–98).

8. A tövéghangzók eltűnésének kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek tehát a nyelvtörténészek. A tő végén álló magánhangzó hangértékétől kezdve a sorvadó hangok elméletén át egészen a kronológiai jellemzőkig számos probléma merült fel már az eddigiekben is. Jó néhány szakmunkában foglalkoztak a kutatók emellett a változást indukáló és befolyásoló tényezőkkel is, és más hangtörténeti változásokkal ugyancsak kapcsolatba hozták a tövéghangzók eltűnésének folyamatát.

3.2.2. A tövéghangzók eltűnése az ómagyar kor helyneveiben

A következőkben a szakirodalom által felvetett kérdésköröket, megfigyeléseket kívánom szembesíteni az ómagyar kori helynevekből összeállított korpusz tanulságaival. Vizsgálataimat ugyan e helyütt is a korábban ismertetett nyelvi anyagra alapozom, itt azonban kizárólag az ómagyar korból származó helynévi adatokat használok fel (azok állományát viszont további korai források névadataival kiegészítve), hiszen a jelenség kronológiai jellemzőiből adódóan a modern kori tájnyelvi adatok mint forrásanyag e problematikába közvetlenül és szisztematikusan nem, legfeljebb csak áttételesen vonhatók be. A tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát a helynévi adatok körében közel 100 névformában regisztrálhatjuk.

1. A tövégi magánhangzók eltűnését a kiinduló szóalakok hangszerkezete bizonyára nem kis mértékben befolyásolhatta, ezért ezt a jelenséget is az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint kategorizálva mutathatjuk be legkézenfekvőbb módon. A következőkben ennek megfelelően tipizálom a változási folyamatot, s — ahol lehetséges — az etimológiai szempontokra is tekintettel tárgyalom a változás hatósugarába bekerült adatokat. Az alábbi táblázatban az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági viszonyait ismertetem, természetesen a változás megindulása előtti szótagszerkezetet alapul véve.

Szótagszerkezeti típusok	Névadatok aránya
két szótagos nevek	
nyílt + nyílt (pl. <i>Nyúlu</i>)	46%
zárt + nyílt (pl. <i>Borsu</i>)	28%
három szótagos nevek	
nyílt + nyílt + nyílt (pl. <i>Beregü</i>)	15%
nyílt + zárt + nyílt (pl. <i>Ekülsü</i>)	2%
zárt + nyílt + nyílt (pl. <i>Bulhadu</i>)	2%
összetételek, névszerkezetek (pl. <i>Nogyu utu</i>)	6%

10. ábra A tövéghangzók eltűnése által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága

A tövéghangzók eltűnése legnagyobb mértékben a két szótagos névformákat érintette, az ilyen névstruktúrák teszik ki az adatok 74%-át¹³, s körükben is különösen gyakorinak mutatkoznak a két nyílt szótagból álló névformák (46%).

A három szótagos formák közül a csupa nyílt szótagból felépülő alakok jelentkeznek elsősorban a folyamat által befolyásolt struktúrák között (15%-os gyakorisággal), a többi három szótagos szerkezet ellenben csak szórványos (2-2%-os) gyakorisággal bír. Harmadik nagyobb kategóriaként különítem el azokat az összetett helynévstruktúrákat, amelyekben mindkét tag végén állt, majd eltűnt a tövégi magánhangzó (6%). A továbbiakban a szerkezettípusokat egyenként tárgyalom.

1.1. A két szótagból álló nevek között megkülönböztethetünk nyílt + nyílt és zárt + nyílt szótagból álló eseteket.

a) A kizárólag nyílt szótagokból felépülő alakok között legnagyobb számban a CVCV > CVC változást tükröztető formákkal találkozhatunk, a változás hatókörébe tartozó adatok mintegy 37%-a ide sorolható. A módosulást az ómagyar kori helynevek körében belső keletkezésű és jövevényelemeket érintően egyaránt kimutathatjuk.

¹³ Emögött az arányszám mögött természetesen az a körülmény is meghúzódik, hogy a tövéghangzók időleges konzerválódása legnagyobb mértékben a kétszótagos névformákat érintette.

Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynévekből egyaránt létrejöhetnek, a tövégi magánhangzó eltűnése mindegyik helynévtípusban megfigyelhető. A közsői előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a tő végén álló magánhangzó eltűnését többek között a Csanád vármegyei *Hódu* (1237: *Houdu*, Gy. 1: 858–859) névben regisztrálhatjuk, amely a FNEsz. szerint a *hód* állatnévre vezethető vissza. Az így kialakult *Hód* (1289/1291/1327: *Houd*, uo., Csanád vm.) alakot a mai *Hódmezővásárhely* település neve őrzi, amely két Árpád-kori falunak, *Hód*-nak és *Vásárhely*-nek az összeolvadásából keletkezett (FNEsz. *Hódmezővásárhely*). Ugyancsak állatnévből, illetve esetleg állatnévi eredetű személynévből (vö. pl. 1312: *Nycolaus dictus Nyul de Burkuzlou* szn., FEHÉRTÓI 1969: 118, FNEsz. *Nyúl*) magyarázható a Bakonybéli összeírásból fennmaradt *Nyúlu* (1086: *Nulu*, Gy. 2: 613) helynév is, amely tövéghangzójának elvesztése után *Nyúl* ([1315 k.]: *Nul*, uo., Győr vm.) formában élt tovább. A feltehetően 'domb, erdős magaslat' (FKnT. 280, FNEsz. *Ság*¹, *Karancsság*) jelentésű *ság* közszóból alakult Hont megyei *Ságu* (1231: *Sagv*, Gy. 3: 240) helység nevében is a véghangzó eltűnését regisztrálhatjuk a másodlagos variánsként jelentkező *Ság* (1237: *Sag*, uo., Hont vm.) formában. E helyütt említhetjük meg továbbá a Pécsváradi bencés kolostor többszörösen átírt hamis alapítóleveléből ránk maradt *Szerü* (+1015/+1158//XV.: *Zerew*, Gy. 1: 392) adatot is, amely — ha a *szerü* olvasata helyes, és benne nem hosszú magánhangzó olvasandó — minden bizonnyal a *szer* 'rend, sor, házsor, falurész, összetartozó házcsoport' jelentésű földrajzi köznévből jött létre (vö. FNEsz. *Szer*, *Pusztaszer*), s tövéghangzója elvesztése után vált *Szer* ([+1235]/1350/1404: *Sceer*, uo., Baranya vm.) alakúvá.

Helynevek közsői utótagjában is regisztrálhatjuk az egykori tövégi magánhangzó eltűnését, amint erre a Nyitra megyében fekvő *Berekszegü* (1211: *Beruczegu*, Gy. 4: 353) helynév példája idézhető. A névben a 'település valamely része, folyókanyarulat' (FKnT. 293) jelentésű *szeg* földrajzi köznév elsődleges *szegü* alakjában láthatjuk a változást (1214: *Berugscug*, uo., Nyitra vm.).

Személynévi eredetű helynevekben következett be a tövégi vokális eltűnése a következő példákban: *Bácsu* (1214/1550: *Bachu*, Gy. 1: 210, vö. 1236: *Bach* szn., ÁSz. 79–80, FNEsz. *Bács*) > *Bács* (1226/1550: *Bach*, uo., Bács vm.), *Csonyu* (1075: *Chonu*, DHA. 212, vö. 1228/1491: *Chon* szn., ÁSz. 208., FNEsz. *Csány*) > *Csany* (1209: *Chon*, Gy. 1: 893, Csongrád vm.), *Dágu* (*1222: *Dagu*, Gy. 2: 233, vö. m. *Dag* szn., FNEsz. *Dág*, *Ágfalva*) > *Dág* (1262: *Dag*, uo., Esztergom vm.), *Gegü* (1075/+1124/+1217: *Gegu*, DHA.

212, vö. 1138/1329: *Gegu* szn., ÁSz. 327, SZÖKE 2015: 171, FNESz. *Martos, Gyöngyfa*) > *Gég* ([1247 u.]: *Gueg*, Gy 3: 418, Komárom vm.), *Puku* (1220: *Puku*, Gy. 2: 619, vö. 1138/1329: *Pucu* szn., ÁSz. 657) > *Pok* (1222 [o: 1224]: [*P*]ok, uo., Győr vm.), *Tátu* (1193: *Tatu*, Gy. 2: 314, vö. 1086: *Thati*, +1086: *Thatu* szn., ÁSz. 749, FNESz. *Tát*) > *Tát* (1269/1294: *Tath*, uo., Esztergom vm.).

A két nyílt szótagból álló helynevek között kell tárgyalnunk a VCV > VC változást tükröztető névformákat is. Gyakoriságukat tekintve a jelentősebb típusok közé tartoznak az ide sorolható nevek, ugyanis a teljes itteni névállomány 8%-a tartozik e szótagszerkezeti kategóriába. A tövéghangzó elvesztését regisztrálhatjuk a következő, személynévekből alakult helynevekben: pl. *Ěcsü* (1172: *Esu*, Gy. 2: 584–585, vö. 1213/1550: *Echy*, 1138/1329: *Esu* szn., ÁSz. 266, 292, FNESz. *Ěcs*) > *Ěcs* (1279: *Ech*, uo., Győr vm.), *Ipü* (1208/1550: *Ypu*, Gy. 3: 514, vö. 1138/1329: *Ipuh* szn., ÁSz. 405, FNESz. *Ipp*) > *Ip* (1213/1550: *Ip*, uo., Kraszna vm.).

A kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjai közül kizárólag az *utu* > *út* változásra említhetünk e helyütt példákat: *Dúr utu* ([1077–1095]/+1158//XV.: *Duwruthu*, Gy. 3: 115) > *Dúr út* ([1077–1095]/+1158//PR.: *Duurvt*, uo., Heves vm.), *Ó utu* (+1015/+1158//XV.: *Ouutu*, DHA. 74) > *Ó út* (+1015/+1158//XVII.: *Owt*, uo., Baranya vm.).

b) A két szótagból álló nevek között a másik nagy kategóriába azokat a neveket sorolhatjuk, amelyek zárt + nyílt szótagból épülnek fel (28%). Ebből 20%-ot tesznek ki azok a helynevek, amelyekben CVCCV > CVCC változást regisztrálhatunk.

A változást kimutathatjuk egyrészt a közsői eredetű helynevek körében. A *kürt* törzsnévből (vö. 950–951 (DAI): *κουργιον*) keletkezett Pilis megyei *Kürtü* (1138/1329: *Kurtu*, Gy. 4: 643, vö. FNESz. *Kürt*) településnév a véghangzó elvesztése után *Kürt* ([1274]: *Kurth*, uo.) formában állandósult. De ide sorolhatjuk a *láz* 'erdei tisztás, kaszáló' (FKnT. 226) jelentésű földrajzi köznéből *-d(u)* képzővel alakult *Lazdu* (1217/1550: *Lazdu*, Gy. 1: 639, vö. RÁCZ A. 2007: 172–173) nevet is, amely a változás lefolyása után *Lázd* (1214/1550: *Lazd*, uo., Bihar vm.) alakban maradt fenn.

Kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjában érvényesült a változás a Macskaszarmu (1251: *Machkazormv*, Gy. 1: 459, vö. FNESz. *Zaranypuszta*) név esetében, amelynek *szarm* utótagja 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' jelentésű (FNESz. *Zaranypuszta*). A tövégi vokális eltűnése után a településnevet már a 13. századtól kezdődően Macskaszarm ([1249–1260]: *Machkazorm*, uo., Bars vm.) alakban találjuk meg. A Szatmár megyei Magasmart településnévnek a 13. század elején még Magasmartu

(1215/1550: *Mogos Mortu*, NÉMETH P. 2008: 171) formája adatolható. A név *mart* 'part' jelentésű utótagjáról (vö. FNESz. *Magasmart*, FKnt. 239) maradt el a tövégi magánhangzó, s jött létre ezáltal a 13. század végétől adatolható *Magasmart* (1271>1409: *Magasmorth*, uo., Szatmár vm.) hangalak.

Pusztaszemélynévi névadás következtében alakult ki a Bihar megyei *Bojt* településnév (vö. 1237: *Boht* szn., ÁSz. 136, FNESz. *Bojt*, RÁCZ A. 2007: 58), amelynek elsődleges *Boxtu* (1208/1550: *Boctu*, Gy. 1: 604) alakjából a tövégi vokális eltűnése *Boxt* (1213–1221: *Boct* uo.) formát eredményezett. Hasonló alakulásmódot figyelhetünk meg a török *bors* főnévből kialakult magyar *Bors* személynévre (1071: *Bors* szn., ÁSz. 144, FNESz. *Bors*) visszavezethető *Borsu* (+1075/+1124/+1217: *Borsu*, KMHsz. 47) > *Bars* (1316: *Burs*, uo., *Bars* vm.) esetében is. További személynévből alakult példákhoz lásd még: *Forku* (1266: *Forcu*, KMHsz. 96, Csongrád vm., vö. 1202–1203/1500: *Forc* szn., ÁSz. 315, FNESz. *Farkirét*) > *Fork* (1327: *Fork*, uo., Csongrád vm.), *Kücskü* (1237: *Kuscku*, Cs. 2: 767, vö. 1262: *Kuchk* szn., ÁSz. 470, FNESz. *Köcsk*) > *Kücsk* (1300: *Kuchk*, uo., Vas vm.).

A kölcsönzött nevek csoportjában mindösszesen egyetlen adatot találunk, mégpedig a mai Gyöngy település 13. századi *Perlü* (1215/1550: *Perlu*, NÉMETH P. 2008: 225) alakban való említését. A FNESz. szerint a név a német *Perle* 'gyöngy' szóval, illetőleg esetleg a német *Perll* személynévvel hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Gyöngy*). A nem pontosan meghatározható etimológia ellenére is valószínűsíthetjük, hogy a név végén analogikus tövégi vokális állhatott, amelynek eltűnése aztán utóbb *Perl* (1220/1550: *Perl*, uo., Szatmár vm.) névformát eredményezett.

1.2. A tövéghangzók eltűnését h á r o m s z ó t a g b ó l á l l ó n e v e k b e n is kimutathatjuk, amelyek között megkülönböztethetünk csupa nyílt szótagos, nyílt + zárt + nyílt, valamint zárt + nyílt + nyílt szótagokból felépülő formákat.

a) A három szótagos alakok között legnagyobb számban a nyílt + nyílt + nyílt szótagból álló nevek állnak, az adatok 15%-a tartozik ebbe a típusba. Ennek felét, az egész állomány 8%-át azok a nevek alkotják, amelyekben CVCVCV > CVCVCV változást figyelhetünk meg.

Ebben az esetben is nyomon követhetjük a módosulást közszei eredetű nevekben. A Bihar megyei mai *Nagykerek*i elsődleges alakja a magyar *kerek* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentésű földrajzi köznév -i képzős származéka (FNESz. *Nagykerek*i, RÁCZ A. 2007: 143), ami azonban a 13. században még helynévképző nélkül, de tövéghangzóval, azaz *Kerekü* (1214/1550: *Kerecu*, Gy. 1: 632) formában volt használatos, s a véghangzó

eltűnése után nyerte el későbbi *Kerek* ([1291–1294]: *Kerek*, uo., Bihar vm.) alakját. A *kerek* lexéma földrajzi köznévi utótagként is megtalálható kétrészes helynevek második névrészeként, erről tanúskodik a Pécsváradi bencés kolostor alapítólevelében fennmaradt *Kökénykerekü* (+1015/+1158//XV.: *Kuchinkereku*, Gy. 1: 331) helynév, amely egy másik forrásban birtokos személyjeles *Kökény kereke* (+1015/+1158//1403/PR.: *Kuchinkereby* [ɔ: -kereký], uo., Baranya vm.) alakban jelentkezik. E névadatok megbízhatóságát azonban jelentősen csökkenti az oklevél hamis volta és többszörös átírat jellege. További közszókból alakult példákhoz lásd még a *Beregü* (1214/1550: *Beregu*, KMHsz. 52, vö. m. *berek* ~ *berek* 'liget', FNESz. *Bereg vármegye*) > *Bereg* (1233: *Bereg*, uo., Bereg vm.) névváltozást is.

A puszta személynévi névadással keletkezett Zemplén megyei *Berzék* (vö. 1273: *Bezeg* szn., ÁSz. 122, FNESz. *Berzék*) helynevet a 13. század elején még *Bezegü* (1219: *Bezegu*, ComZemp. 18) alakban említik, a század közepén viszont a tövégi magánhangzó eltűnéséről tanúskodó *Bezeg* (1257: *Bezegh*, uo., Zemplén vm.) alakban találjuk a forrásokban. Hasonló alakulásmódot regisztrálhatunk a 11. században *Himüdi* (1005 k./+1001 [XII.]: *Chimudi*, Gy. 2: 611) formában említett Győr megyei név esetében is. A puszta személynévből keletkezett helynév (vö. 1138/1329: *Heimudi* szn., ÁSz. 373., FNESz. *Himod*) a 13. században már *Himüd* ([1237–1240]: *Hymud*, Gy. 2: 611) alakban látható.

Végezetül pedig a nyílt + nyílt + nyílt szótagokból álló helynevek között azokat a neveket kell tárgyalnunk, amelyek — már ha ténylegesen létező hangalakok voltak — CVVCV kiinduló alakúak, és hiátust tartalmaznak. A *lovász* foglalkozásnévből, illetőleg az abból alakult személynévből (vö. PÓCZOS 2001: 103, FNESz. *Lovászi*, 1138/1329: *Luas* szn., ÁSz. 498, 1289/1353: *Jacobi Luaz* szn. ÁSz. 498) jöhetett létre a Bodrog megyei *Luászu* településnév (1198 P./PR.: *Luascu*, Gy. 1: 723). Hasonló véghangzós formát láthatunk a Tihanyi alapítólevelben említett *Luászu* holma jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes helynév előtagjában is (1055: *Luazu holma*, DHA. 150, vö. HOFFMANN 2010: 151). E nevek foglalkozásnévi lexémája utóbb aztán tövéghangzó nélküli *luász*, majd *lovász* alakban adatolható (vö. például 1292–1297: *Luazhetyn*, FNESz. *Lovászhetény*; 1302/1419: *louazberen*, FNESz. *Lovasberény*).

b) A három szótagból álló nevek további típusaiból igen kevés példát említhetünk, hiszen a nyílt + zárt + nyílt és a zárt + nyílt + nyílt szótagszerkezetű nevek összesen csak 2-2%-os előfordulást mutatnak. Ide sorolhatjuk a Nyíregyháza határába olvadt Szabolcs

megyei *Ekülsü* (1217 k.: *Eculsu*, NÉMETH P. 1997: 69) névadatot, amely Anonymusnál fordul elő először. Nevét Ekölcs vezérről kaphatta (vö. 1284: *Ekeuch* szn., ÁSz. 267, NÉMETH P. 1997: 69), s a pár évtizeddel későbbi *Eküls* (1219/1550: *Ekulch*, uo.) formában történő említése pedig a véghangzó eltűnését mutatja. A *lovász* lexémából lett *Luászi*-hoz hasonló változási folyamat mehetett végbe a Győr megyei *Ravazd* település egykori *Ruoszti* elnevezésében ([1093]: *Ruoшти*, Gy. 2: 621), amely a 'róka' jelentésű *ravasz* állatnévből vagy az abból lett személynévből (vö. 1138/1329: *Rouosti* szn., ÁSz. 681) magyarázható (vö. FNESz. *Ravazd*), s benne a *-t(i) ~ -d(i)* képzőelem (helynévképző vagy személynévképző) található meg. A településnév későbbi *Ruozd* (1222: *Rvozd*, Gy. 2: 621) alakja már a 13. század elején a véghangzó eltűnéséről tanúskodik.

c) Zárt + nyílt + nyílt szótagi felépítést figyelhetünk meg a Cserhát közepén emelkedő *Szanda-hegy* egykori *Bolhád-hegy* névváltozatának 13. századból fennmaradt alakjában. A FNESz. szerint az elsőként Anonymus gesztájában feltűnő *Bulhadu* (1217 k.: *Bulhadu*, Gy. 4: 209, Nógrád vm.) helynév a *bolha* főnévből alakulhatott (FNESz. *Cserhát*). A 13. század közepén immáron véghangzó nélkül, *Bolhád* (1254/XVIII.: *Bulhad*, Gy. 4: 229) formában említik.

1.3. Olyan névformákra is fel kell még hívnom a figyelmet, amelyek összetett helynévstruktúrák (vagy szerkezetek), s egykor mindkét tagjuk végén állt, majd eltűnt a tövégi magánhangzó. Ezek az alakok a tövéghangzó eltűnését illusztráló névadatok 6%-át teszik ki. Az e körbe tartozó nevek kivétel nélkül közsői elemekből felépülő összetételek.

Többek között ide sorolhatjuk a Békés megyében található *Szeghalom* település nevét is, amely a FNESz. szerint a m. *szeg* 'sarok, szeglet, zug' és a *halom* főnevek összetétele. A településnév a 13. század elején, Anonymusnál *Szëgüholmu* (1217 k.: *Zeguholmu*, KMHsz. 252; 13–16), majd két évtizeddel később *Szëgholm* (1222/1550: *Zigholm*, uo.) alakban adatolható. Ugyancsak a *halom* földrajzi köznév szerepel utótagként a mai *Szihalom* település nevében. A név előtagja a FNESz. szerint a m. *szín ~ szén* 'egyfajta (gazdasági) épület' lexéma, illetve talán (véleményem szerint valószínűbben) a *szén* 'faszén, parázs' közszóval is kapcsolatba hozható (vö. EWUng., TESz. *szén*, KOVÁCS É. 2016: 291). A név elsődleges formája feltehetően még véghangzóval, azaz *Szënuholmu* (1217 k.: *Zenuholmu*, Gy. 1: 807) alakban adatolható ugyancsak Anonymus gesztájában, más forrásokban viszont véghangzó nélkül, *Szénholm*-ként ([1067 k.]/1267: *Scenholm*, uo., Borsod vm.) található meg.

Az *út* földrajzi köznevet ebben a kategóriában, azaz az összetett névformák között is megtalálhatjuk. A Kövesdi határában említett Baranya megyei *Nagy út* mindkét tagján véghangzóval, vagyis *Nogyu utu* alakban (+1015/+1158//XV.: *Nogw wtw*, DHA. 74) szerepel, de egy ezzel egyidejű s ugyanolyan bizonytalan kronológiai státusú forrásban már *Nagy út* (+1015/+1158//1403/PR.: *Nogut*, uo.) formában találjuk meg. Hasonló változást figyelhetünk meg a Tihanyi alapítólevélben szereplő 1055: *hodu utu* szórvány esetében is. A Fehérvárt Keszötlccel összekötő út nevét a 15. században már *Hadi út* (1472: *Hadyuth*, HOFFMANN 2010: 132, Fejér vm.) alakban, az előtagján -i melléknévképzővel, illetve mindkét részén véghangzó nélkül láthatjuk.

1.4. Az előző típusoktól elkülönítve szólok végül az olyan helynevekről, amelyekben a tövégi magánhangzó eltűnésével párhuzamosan egy másik hangváltozási folyamatot is feltételezhetünk.

A Tihanyi alapítólevélben fennmaradt, és vélhetően a *török* népnév előzményéből vagy a belőle lett *Török* személynévből (vö. 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* szn., ÁSz. 770) származó *Türkü* (1055: *Turku*, DHA. 150, vö. *törk* ~ *török* népnév, HOFFMANN 2010: 73, FNESz. *Törekluszta*) névforma a későbbi forrásokban *Törek* alakban (1458: *Thewrek*, Cs. 2: 653) jelentkezik. A magyarba feltehetően *türk* formában bekerült török eredetű lexéma analogikusan tövégi magánhangzóval adaptálódott a lexémarendszerbe. E tövéghangzó azonban utóbb bekerült az eltűnési folyamat hatókörébe, s egyidejűleg a szó végi torlódó magánhangzókat egy betoldódó inetimologikus magánhangzó szüntette meg (*türk* > *türkü* > *türük*).

A *halom* lexémát tartalmazó nevek hasonló változási folyamatokat jelezhetnek. A Százárhalmu ([1077–1095]>XV.: *Zachar halmw*, Gy. 3: 306, Keve vm.); Hajóholmu (1211: *Hoyouholmu*, Gy. 1: 864, Csanád vm.); Nagyútholmu (1015: *Noghutholmu*, DHA. 73, Baranya vm.) nevek utótagjaként álló *halom* földrajzi köznév a TESz. szerint szláv eredetű (vö. összsl. **chъlmъ*, 'kis domb', TESz. *halom*, RESZEGI 2011: 83–84), s a magyarba bekerülve a szó ugyancsak analogikus tövéghangzót kapott. Az egykori *χolm* szóból így a *χolmu*, majd a véghangzó eltűnésével és a mássalhangzó-kapcsolat feloldásával *χalom* alakult (ez utóbbi hangalakot találjuk meg például a 1394/1446: *Hewhalom*, FNESz. *Héhalom*; 1489: *Chegehalom*, FNESz. *Csege halom*; 1425: *Pohalum*, FNESz. *Póhalom* helynévi adatokban).

A nevek előtagjaként megtalálható *három* lexéma alakulásmódja a fentiektől abban különbözik, hogy ez a lexéma finnugor eredetű, s az ősmagyar kori hangalakja feltehetően

**χárumu* lehetett. Ezt a szóalakot érintette aztán egyrészt a kétnyíltszótagos tendencia, amit a következő helynévi adatok jeleznek: *χármu* higy (1055: *harmu hig*, DHA. 151); *χármu* fertēü (1055: *harmu ferteu*, DHA. 151); hatott rá másrészt a tövéghangzók eltűnési folyamata, ami pedig *χárom* hangalakot eredményezett (ezt látjuk például a 1377: *Harumfa*, FNESz. *Háromfa*; 1439: *Harumwdwar*, FNESz. *Háromudvar* ugyancsak korai helynévi adatokban).

Ezeket az adatokat azért tárgyaltam külön egységben, mert bennük a tövégi magánhangzó eltűnését feltétlenül regisztrálhatjuk, de az előzőekben részletezett szótagszerkezeti típusokkal a módosulásukat — az összetettebb változástörténetük miatt — nem tudtuk leírni.

3.2.3. A változás kronológiai jellemzői

A tövégi magánhangzók eltűnésének lezárulását — ahogyan ezt a szakirodalmi áttekintésben bemutatam — legtöbbször a 13. századra teszik, itt jelezve egyfajta kronológiai sorompót, azt is kiemelve azonban, hogy — mint a nyelvi változásoknál általában — itt sem számolhatunk túl merev időhatárokkal.

Az olyan helynevekben, amelyeknek tövéghangzóval és anélkül álló adatai egyaránt vannak, a véghangzó eltűnési idejére vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. Már 11. századi forrásban feltűnik a véghangzó nélküli forma a Dúr *utu* ([1077–1095]/+1158//XV.: *Duwruthu*, Gy. 3: 115) > Dúr *út* ([1077–1095]/+1158//PR.: *Duurvt*, uo.), a *Halmu* ([1077–1095]>XV.: *Halmw*, Gy. 3: 315) > *Holm* ([1077–1095]>+1015//PR.: *Holm*, uo., Keve vm.), *Zaharhalmu* ([1077–1095]>XV.: *Zachar halmw*, Gy. 3: 306) > *Szár-holm* ([1077–1095]>+015//PR.: *Zaarholm*, uo., Keve vm.) elnevezésekben. Megjegyzem azonban, hogy ezeknek az adatoknak a hangtörténeti forrásértéke az őket megőrző forrás kronológiai bizonytalanságai miatt erősen kérdéses. A tövégi magánhangzó 11. századi eltűnéséről azok az adatok árulkodnak egyértelműen, amelyek etimológiailag tartalmaztak véghangzót, de már a 11. századi forrásokban is e magánhangzó nélkül állnak; lásd pl. a Tihanyi alapítólevél alábbi adatait: 1055: *fuk* (HOFFMANN 2010: 56–60), *ruuoz liku* (HOFFMANN 2010: 185–186) stb.

A véghangzóknak a 13. századra bekövetkező eltűnését illusztrálhatják a meglehetősen nagy számban jelentkező ezen időszakból származó helynévi adatok, mint például a *Magasmartu* (1215/1550: *Mogos Mortu*, NÉMETH P. 2008: 171) > *Magasmart* (1271>1409: *Magasmorth*, uo., Szatmár vm.), *Ésü* (1172: *Esu*, Gy. 2: 584–585) > *Écs* (1279: *Ech*, uo.,

Győr vm.), *Hódu* (1237: *Houdu*, Gy. 1: 858–859) > *Hód* (1289/1291/1327: *Houd*, uo., Csanád vm.), *Solyu* ([1067 k.]/1267: *Solu*, NÉMETH P. 1997: 167) > *Sóly* (1270: *Sol*, uo., Szabolcs vm.), *Vizslyu* (1215/ 550: *Vislu*, Gy. 1: 156) > *Vizsoly* (1256: *Wysul*, uo., Abaúj vm.), *Bracsu* (1238: *Brachu*, Gy. 3: 184) > *Brecs* (1244: *Brech*, uo., Hont vm.) stb. A viszonylag nagyszámú 13. századból származó helynévi adat mindenképpen megerősítheti azt a szakirodalomban általánosan elterjedt vélekedést, hogy tudniillik a tövégi magánhangzók jellemzően a 13. század végére tűntek el. Ezek a párhuzamosan adatolható formák arról árulkodnak, hogy a változás éppen ekkor van az említett névalakokban folyamatban. A hangváltozás 13. századi lezárultáról viszont az olyan adatok tanúskodnak egyértelműen, amelyeknek ez idő tájt már nincsenek tövéghangzós alakjai; vö. pl. *Szerü* (+1015/+1158//XV.: *Zerew*, Gy. 1: 392) > *Szer* ([+1235]/1350/1404: *Sceer*, uo., Baranya vm.), *Csonyu* (1075: *Chonu*, DHA. 212) > *Csany* (1209: *Chon*, Gy. 1: 893, Csongrád vm.), *Ěcsü* (1172: *Esu*, Gy. 2: 584–585) > *Ěcs* (1279: *Ech*, uo., Győr vm.), *Tātu* (1193: *Tatu*, Gy. 2: 314) > *Tát* (1269/1294: *Tath*, uo., Esztergom vm.).

Néhány adat véghangzó nélküli első említése ugyanakkor majd csupán a 14. század első harmadából dokumentálható, mint például a *Forku* (1266: *Forcu*, KMHsz. 96) > *Fork* (1327: *Fork*, uo., Csongrád vm.), *Kücskü* (1237: *Kuscku*, Cs. 2: 767) > *Kücsk* (1300: *Kuchk*, uo., Vas vm.), *Borsu* (+1075/+1124/+1217: *Borsu*, KMHsz. 47, még Anonymusnál is így szerepel a név: 1217 k.: *Borsu*) > *Bars* (1316: *Burs*, uo., Bars vm.) helynevekben. Ebből azonban nem vonhatunk le érdemi következtetést, hiszen tudjuk, hogy az adatok fennmaradása igencsak esetleges. Ez azt jelenti, hogy a tövéghangzó eltűnése már korábban is bekövetkezhetett, csak az adott helynévről nem maradt fenn korábbi oklevélből ezt az alakot dokumentáló adat.

3.2.4. A változás okai

A tövéghangzók eltűnésének okát kutatva a szótag- és hangsúlyviszonyok szerepéről többen is említést tettek a szakirodalomban. A kutatók ennek kapcsán főleg azt emelték ki, hogy az első szótagi nyomaték következtében kevésbé hangsúlyossá vált a szavak és nevek végén lévő elem, s ez vezethetett aztán az adott magánhangzó eltűnéséhez. Ennek jelentőségét nem vonva kétségbe úgy vélem, hogy emellett még egy lehetséges befolyásoló tényezőt felvethetünk (kellő óvatosság mellett) a módosulás mögött: a szonoritási hierarchiát. Mindazok alapján ugyanis, hogy a szonoritás — amint erre a bevezető fejezetek egyikében részletesen is kitértem, amennyiben a szótagon belül értelmezzük — a

szótagmag felé nő, s onnan kifelé haladva csökken, illetve mivel a szótagmagban a magánhangzók állnak (TÖRKENCZY 1994: 377–378), azt feltételezhetjük, hogy a magánhangzóra végződő lexémák idővel hátrányos szerkezetűnek bizonyultak. Azt is tudjuk továbbá, hogy az egyes nyelvtörténeti korszakokban nemcsak a fonotaktikai szerkezet változhat, hanem a jólformáltsági korlátok is módosulhatnak (SINKOVICS–ZSIGRI 2006: 141). Az a körülmény pedig, hogy a szonoritási hierarchia mint egyik fontos optimalitási elv éppen ebben az időszakban nyerte el ma is jellemző formáját, esetleg magyarázatot adhat arra is (amit a szakirodalom külön hangsúlyoz), hogy tudniillik a változás kivétel nélkül végbement a magyar nyelvben. Ezt a gondolatot ugyanakkor e helyütt csupán mint felvetést kívántam (a korábbi és következő fejezetek megfigyeléseivel is összhangban) megfogalmazni, aminek indokoltságát (főként mivel a magyarban ma is vannak magánhangzóra végződő alakok) a későbbiekben további vizsgálatok igazolhatják vagy cáfolhatják.

3.3. A hangátvetés

3.3.1. A hangátvetés a szakirodalomban

Hangátvetésen (másképpen metatézisen) két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét értjük (BÁRCZI 1953: 68). A 19. század végétől kezdődően a magyar nyelvtörténészek közül többen is foglalkoztak ezzel a változással, sőt azt is mondhatjuk, hogy egy időben kifejezetten kedvelt kutatási témaként jelentkezett, az utóbbi időben azonban a nyelvészeti kutatások perifériájára szorult.

A magyar hangtörténeti szakirodalomban ismereteim szerint elsőként SIMONYI ZSIGMOND figyelmét keltette fel a hangátvetés problematikája, s az 1878-ban megjelent tanulmányában kísérletet tett a jelenség tipizálására. Megvizsgálta, hogy a hangátvetés mely mássalhangzó-kapcsolatokat érinti, illetve kitért arra is, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok más nyelvekben is gyakran beleesnek a hangátvetés hatósugarába.

Meglátása szerint a hangátvetésnek két fő típusa különíthető el: vagy két mássalhangzó cserél helyet egymással, mint pl. az *erszény* > *eszrény* változás alkalmával, vagy pedig mássalhangzó és magánhangzó sorrendjében történik változás: pl. *paprika* > *papirka*. Harmadik lehetőségként felvethetnénk továbbá a két magánhangzó felcserélődését is, de ez a magyarban nem fordul elő (1878: 341). A második típussal, vagyis a *paprika* > *papirka* változással kapcsolatban azonban SIMONYI is beleesik abba a hibába, hogy az e körbe tartozó példái egy része alapján a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülését is hangátvetésként értelmezi: pl. ide sorolja a szl. *brakyně* > m. *berkenye* (de lásd 1259: *berekune*, OklSz.), szl. *čreda* > m. *csorda* (de lásd 1282/1325: *Charadajaras*, OklSz.) szavakat és a szl. *Bistrica* > m. *Beszterce* helynevet is. Arra, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok feloldását és az ezzel összefüggésben jelentkező kétnyíltszótagos tendenciát gyakran tévesen a hangátvetéssel azonosították, NYÍRKOS ISTVÁN (1993: 78) és TÓTH VALÉRIA (2003: 631) is felhívja a figyelmet. Szembeötlő továbbá az is, hogy SIMONYI a *Klára* > *Krála* (1878: 348), *Garibaldi* > *Galibardi* (1878: 354) személyneveken és a *Beszterce*, *Csanáros* helyneveken (1878: 348) kívül csak közszoói példákat említett a változás leírásakor.

SIMONYI nyomdokain járva FEST SÁNDOR szintén közszavakkal illusztrálta a hangátvetést, és aszerint tipizálta a folyamatot, hogy milyen pozíciójú mássalhangzók cseréltek helyet egymással, továbbá vizsgálta a kérdéses mássalhangzók fonológiai jellemzőit is. SIMONYIHOZ hasonlóan ő is hangátvetésként értelmezte a szl. *sluga* > m. *szologa* (vö. pl. 1222: *Zuluga*

szn.) > *szolga*, szl. *sreda* > m. *szereda* (vö. pl. 1372 u./1448 k.: *zeredara*) > *szerda* stb. változást (1907).

A hangátvetést egy időben az asszociációs változások között volt szokás tárgyalni. HORGER ANTAL és LOSONCZI ZOLTÁN a WILHELM WUNDT által megalkotott elméleti keretbe kísérelte meg belehelyezni a hangátvetést, s okát a két hasonló képzésű hang kapcsolatában és egymásra irányuló hatásában látta (HORGER 1909: 416–417, LOSONCZI 1918: 154). HORGER ennek illusztrálására a székely **húzzak* > *hujza*-féle igealakokat említette, amelyekben a szóbelseji *z* és *j* helycseréje mutatható ki. A hangátvetést esetükben elősegítette a két hang képzésében fellelhető hasonlóság — tudniillik mindkét hang zöngés spiráns —, s az is szerepet játszott a változási folyamatban, hogy a két hang cseréje nem változtatta meg a szó általános szóképét. HORGER szerint ugyanis az általános szókép észrevehetőbb változása rendre megakadályozhatja a hangok helycseréjét (1909: 416–417).

A hangátvetést GOMBOCZ ZOLTÁN is asszociatív változásnak tekintette. Úgy vélte, hogy a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra: hangkép hat hangképre, a hangok artikulációs mozgásképe pedig hat a mozgásképre. E hatást az teszi lehetővé, hogy már a szó kimondása pillanatában az egész hangsor tudati tartalomként szerepel. Azt a hangot, amelyből a képzettársítási hatás kiindul, indukáló hangnak, azt a hangot, amelyre a hatás irányul, indukált hangnak nevezte. A hatás eredményét tekintve három típust különböztetett meg: hasonulást (asszimilációt), elhasonulást (disszimilációt) és hangátvetést (metatézist) (1922/1997: 95). A hangátvetés folyamatát leginkább a hátraható hasonuláshoz hasonlította. Különbséget tett a változás egyes típusai között, ily módon meghatározta az egymás mellett álló hangok cseréjét: pl. szl. *gliva* 'gomba' > m. *gilva*, *privata* > *perváta*, *szökcse* > *szöcske*; és a távolabb álló hangok cseréjét: *kanál* > *kalán*, *geleb* > *kebel*, *pipacs* > *papics*. Harmadik típusként a részleges hangátvetést is számba vette: pl. *térdepél* > dunántúli *térbetül*, amely alakban alveoláris (*d*) és labiális (*p*) helyett labiális (*b*) és alveoláris (*t*) szerepel, de a hangszalagok működése nem változott, mindkét változatban a zöngés hang az első, a zöngétlen a második; *egyenes* > népnyelvi *igenyēs*, ahol pedig a palatalizáció mintegy helyet cserélt, de a zárhang-orrhang sorrend változatlan maradt (1922/1997: 96).

GOMBOCZ ZOLTÁNhoz hasonlóan PETZ GEDEON is a hátraható hasonulással rokonságban lévő folyamatként említi a hangátvetést. A változás okát az adott nyelv hangsorépítkezési mintázataiban keresi mondván, hogy „a mássalhangzóknak a metathesis útján keletkezett alakban való egymásutánjára valószínűleg hatással van az, hogy az illető nyelvben a hangoknak milyen sorrendje szokott egyéb alakokban előfordulni” (1927: 149–150).

A hangátvetés első igazán átfogó elemzését, valamint az addigi szakirodalmi előzmények összefoglalását DEME LÁSZLÓ végezte el 1943-ban. Írásában 417 olyan adatot tárgyal, amelyekben kimutatható a változás, és megemlíti további 51 olyan szóalakot, amelyeket a szakemberek korábban tévesen a hangátvetés esetei közé soroltak be. DEME a korábbi szerzőkhöz képest bővíti a hangátvetés fogalmát is, a változások között megemlíti azokat az alakokat, amelyekben népetimológia vagy analógia hatására következett be hangváltozás. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látta. Adatai nagyrészt a nyelvjárásokból kerültek ki, s a tájnyelvi szavak mellett jó néhány tulajdonnév is helyet kapott az általa elemzett forrásanyagban, mint például a *Bednek* > *Bendek* hn., *Moszkva* > *Mokszva* hn., *Rednek* > *Rendek* hn., *Taksony* > *Taskony* hn.; *Mikcs* > *Micsk* szn., *Sebestyén* > *Sebestény* szn., *Terestyén* > *Terestény* szn. stb. (1943: 14, 15, 18, 20).

DEME LÁSZLÓ írását is felhasználva a *Bevezetés a nyelvtudományba* című munkájában BÁRCZI GÉZA röviden szintén szól a hangátvetésről, amelyen — mint az előzőekben is jeleztem — két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét érti. A változást annak feltételezett működése alapján ő is az asszociációs változások közé sorolta. Megkülönböztette egymástól a teljes hangátvetést, vagyis azt a folyamatot, amely során teljes hang cserél helyet teljes hanggal: például *lekce* (< lat. *lectio*) > *lecke*, *szökcse* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó*, *pipacs* > nyj. *papics*, *lohma* > *lomha*, ném. *mortel* > m. *malter*, *malozsa* (< ol. *malvagia*) > *mazsola* stb.; illetőleg a részleges hangátvetést, amelyet akkor érzékelhetünk, ha csak egy-egy képzési mozzanat cserél helyet egymással: például nyj. *térgepül* 'térdepel' > *térbetyül*, *cízsio* > *csízio* stb. (1953: 68).

A néhány évvel később megjelenő *Magyar hangtörténet* című munkájában BÁRCZI — szintén az asszociációs változások között tárgyalva — a történetiségben fellelhető adatokkal illusztrálta a hangátvetést, s megállapította, hogy a folyamat a középmagyar korban mutatkozik gyakorinak, s szinte szabályossá válik a még megmaradt *h* + mássalhangzó kapcsolat esetében: pl. *duhna* > *donyha*, *lohma* > *lomha* stb. Ugyancsak gyakran hangátvetés küszöböli ki a *kcs* kapcsolatot: pl. *szökcso* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó* stb. További példaként pedig a *fekete* > *feteke*, *comb* > *bonc*, *szárcsa* > *sárca*, *csízio* > *cízio*, *Sabác* > *Szabács* változásokat idézi (1958a: 167).

Mivel a BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN által szerkesztett *A magyar nyelv története* című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezete szintén BÁRCZI GÉZÁTÓL való, aligha meglepő, hogy a fenti munkájában írottakat találjuk meg itt is összefoglalva. A korábban

idézett példák mellett e helyütt BÁRCZI utal az *ihlet* szó sajátos helyzetére is, amely mai alakjában a 17. századi forrásokban tűnik fel. Ez pedig azt is igazolja, hogy a 17. században nyelvünk már valamelyest megtúrta az addig következetesen kiküszöbölt *h* + mássalhangzó kapcsolatot (BÁRCZI 1967: 128). Ezt a kijelentést pedig akár úgy is értelmezhetjük, hogy a palatális zöngétlen spiráns + mássalhangzó kapcsolatban jelentkező hangátvetések oka a fonotaktikai mintázatokban keresendő, akárcsak más hangtörténeti tendenciák — például a KENYHERCZ RÓBERT által vizsgált szó eleji mássalhangzó-torlódások (2013a) — esetében. Erre a gondolatra később még visszatérek.

1984-ben és 1985-ben publikált közleménysorozatukban KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA más szempontokat is figyelembe véve vizsgálta a hangátvetést. DEME LÁSZLÓ munkájához és általában a korábbi szakirodalomhoz képest eltérő adatokkal és a fonetikai-fonológiai, valamint pszicholingvisztikai kutatások eredményeit felhasználva foglalkoztak a folyamattal (1984, 1985). Az elemzéseik közlése előtt azonban fontos kutatástörténeti összefüggésekre hívják fel a figyelmet, arra tudniillik, hogy a nemzetközi szakirodalom a hangátvetést a nyelvbtlások egyik válfajaként tartja számon, ez pedig azzal jár együtt, hogy a változást sokan alkalmi jelenségnek tekintik. KASSAI és B. LŐRINCZY részben ebben látja annak az okát, hogy a hangátvetés időközben a nyelvészeti kutatások perifériájára került. Az általános felfogással szemben ők ugyanakkor úgy vélik, hogy a „különböző beszélők azonos nyelvi elemekben azonosan »tévednek«, tehát a nyelvbtlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre” (1984: 47). Elemzésükben pedig éppen ezeket a szabályszerűségeket kívánják feltárni. Adataik az *Új magyar tájszótár* címszavai közül kerültek ki, ezzel is igazodva ahhoz a például DEME LÁSZLÓ által is képviselt hagyományhoz, amelyben a forrásanyagot tájnyelvi szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben a köznyelvi megfelelőjükhez képest hangátvetés mutatható ki (1984: 48). A korpusz természetéből adódóan ők is mellőzték vizsgálatukból a tulajdonneveket, emellett legtöbbször tájnyelvi szavak tömorfémáit vették figyelembe, s csak igen ritkán hoztak összetett szavakat is példaként a jelenség illusztrálására. Terminológiai-módszertani szempontból fontos megemlítenünk továbbá azt is, hogy kerülendőnek gondolják a *hangátvetés* terminus használatát, s kölcsönzött volta ellenére is a *metatézis* kifejezést tartják megfelelőbbnek. Döntésüket azzal támogatják meg, hogy az adatokban gyakran nem csak két beszédhang (pl. *bögre* > *göbre*), hanem két hangtulajdonság (pl. *sublót* > *suplód*), illetve beszédhangcsoport és beszédhang között is (pl. *dorombol* > *domborol*) kimutatható a helycsere (1984: 50).

A korábban BÁRCZI GÉZA és GOMBOCZ ZOLTÁN által is részleges hangátvetésnek nevezett eseteket is jóval alaposabban tárgyalta KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA. Felfigyeltek többek között arra, hogy időnként a helycsere a hangok minőségi változásával jár együtt: pl. *zsemle* > *zselyme*, *habzsol* > *haspol*, *retesz* > *recet* (1984: 50). Közleményeikben ezért több szempont szerint is tipizálták a jelenséget. Külön típust alkotnak véleményük szerint azok az esetek, ahol a szavakban helycsere történik, és külön kategóriát azok, amelyekben csak elmozdulás érzékelhető; más oldalról pedig az is típusalkotó körülmény, hogy a metatézisben részt vevő hangok szomszédosak vagy távolabb helyezkednek-e el; illetőleg a felcserélődő hangok változnak-e minőségileg vagy sem. Az így kialakult kategóriákon belül aztán az egyes hangok fonetikai-fonológiai tulajdonságai alapján további csoportokat határoztak meg. Összefoglalóan pedig azt a megfigyelésüket rögzítették, hogy a nem szomszédos mássalhangzók közötti metatézisek egyértelműen többségben vannak a többi kategóriához képest, s a jelenség gyakran szemben állhat az érintett komponensek minőségbeli változásával. Egyes fonémák gyakrabban kerülnek a változás hatósugarába: a réshangok, az affrikáták és a likvidák az első helyről a másodikra; a nazálisok és a zárhangok viszont a másodikról az elsőre törekszenek (1984: 57–58, 1985: 101). Leginkább olyan mássalhangzópárok cserélnek helyet, amelyek csak egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A fonológiai komponensek helycseréi és elmozdulásai a nyelvjárási hangsor fonotaktikai felépítését módosítják. A hangátvetés hátterében azonban — az előzetes feltevéseikkel ellentétben — végül KASSAI és B. LŐRINCZY mégsem fonológiai okokat gyanítanak, sokkal inkább az idegen eredettel összefüggő nyelvi igényt, a szemantikailag áttekinthetővé tételre törekvést, azaz az ún. népetimológia hatását vallják meghatározó indukáló tényezőnek (1985: 101).

S bár KASSAI és B. LŐRINCZY megkísérelte bizonyítani, hogy a hangátvetés során is tendenciaszerű változások történnek (ami egyébként némelyest ellentmondásban van azzal, hogy milyen befolyásoló tényezőkre helyezték végül a hangsúlyt), a magyar hangtörténeti szakirodalomban többen továbbra is az asszociációs változások közé sorolták a jelenséget. Így tett többek között NYÍRKOS ISTVÁN is, aki az inetimologikus magánhangzókról 1993-ban megjelentetett monográfiájában a „változás környezetét alkotó szegmentumok minősége által motivált — vagyis »hangok egymásra hatásával« magyarázható — változások” egyik alcsoportjaként említi a hangátvetést (1993: 291).

A legújabb nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezetet író E. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak az asszociációs hangváltozások között tárgyalja a jelenséget, azok ritkább

fajtajaként olyan alakokat sorol ide, amelyekben két egymás mellett lévő hang helyet cserél. Példaként mindösszesen a lat. *lectio* > m. *lekce* > *lecke*, valamint a R. *szökcse* (vö. *szökik*) > *szöcske* közsavakat említi meg (2003: 110, 310).

Más szemléletet képvisel e tekintetben BAKRÓ-NAGY MARIANNE, aki bár az obi-ugor alapnyelvben feltehető hangátvetéseket vizsgálta, de általános érvényű, s a magyar nyelv vonatkozásában is fontos észrevételeket ugyancsak tett fonológiai érveket is előhozó tanulmányában. Meglátása szerint a hangátvetés vizsgálatának mellőzött voltához hozzájárulhatott az is, hogy „a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátos megítélés tárgya volt szinkrón, diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbtlásokban előforduló nyelvi jelenségeként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható” (2006: 8). Írásában amellet igyekezett érvelni, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hangátvetés szisztematikusan történt, ugyanis meghatározhatóak azok a feltételek, amelyeknek fennállása esetén bekövetkezett. BAKRÓ-NAGY úgy véli, hogy „a metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek” (2006: 18).

BAKRÓ-NAGY MARIANNE-hoz hasonlóan CSER ANDRÁS is azon az állásponton van, hogy a hangátvetést sokáig marginális jelenségeként kezelte az újgrammatikus hagyomány. Ennek magyarázatát abban látja, hogy egyrészt nem lehetett „fokozatos artikulációs eltolódásokként leírni”, másrészt pedig abban, hogy „sok akkor ismert példa szórványos, elszigetelt jelenség volt” (2009: 125). Újabban azonban — leginkább az idegennyelvű szakmunkákban (HUME 2001, 2004; BLEVINS–GARRETT 1998, 2004) — a metatézis a fonetika és a fonológia érdeklődésének homlokterébe jutott, és — mutat rá CSER ANDRÁS — „egyre több olyan eset került napvilágra számos nyelvből, amelyben az ilyen típusú változások ugyanolyan rendszerességgel mennek végbe, mint a »klasszikus« értelemben vett hangváltozások” (2009: 125).

A hangátvetés eddigi szakirodalmának összefoglalásaként azt emelhetjük ki, hogy a nyelvészeti felfogás két egymástól különböző álláspontra helyezkedett a hangátvetés megítélésében: a hagyományos nyelvtörténeti megközelítés asszociációs változásként tartja számon a folyamatot, a fonotaktikai-fonológiai aspektust is mérlegelő munkákban viszont a

változás rendszerszerűsége kap nagy hangsúlyt. A vizsgálataim végén ebben a kérdésben is igyekszem állást foglalni.

A konkrét analízist megelőzően egy terminológiai megjegyzést azonban még feltétlenül tennem kell. Noha mint a fenti összefoglalóban ezt láthattuk, a *hangátvetés* terminus alkalmazását nem minden kutató helyesli, és helyette a *metatézis* megnevezés mellett teszi le a voksát, én magam a továbbiakban a két terminust szinonimaként használom. Úgy látom ugyanis, hogy a *hangátvetés* terminust a hangtörténeti hagyomány teljes mértékben elfogadja, és nem hangzottak el a kutatóktól olyan nyomós érvek, amelyek miatt ettől el kellene tekintenünk.

A hangátvetés mint hangtörténeti folyamat bemutatásakor különböző kérdéseket kívánok érinteni. Mindenekelőtt azokat a típusokat vázolom fel, amelyekbe a változásnál figyelembe vehető adatok tartoznak. Ezzel összefüggésben a változást befolyásoló, indukáló tényezőkre is megpróbálom rávilágítani. Igyekszem kitérni a hangátvetés kronológiai és nyelvföldrajzi jellemzőire is, már amennyire az adatok ezt lehetővé teszik. És szólok végül arról is, hogy a vizsgálataim a szakirodalomban olvasható állásfoglalások közül melyiket támogatják inkább: rendszerszerű módosulásnak tekinthető-e a hangátvetés, vagy inkább az ún. asszociációs változások körébe tartozónak minősül.

A témakörben folytatott kutatásaimat a korábban bemutatott korpuszra alapozom. Az adatbázisból összesen mintegy 50 helynévi adatot, valamint 350 tájnyelvi elemet tudtam a változási folyamat vizsgálatához felhasználni. Emellett figyelembe vettem az előzményirodalom példaanyagát is.

3.3.2. A hangátvetés típusai és indítékai

Azt már pusztán az adatok felületes elemzéséből is láthatjuk, hogy a hangátvetés nem egynemű folyamat, vagyis a változáson átesett adatok több típusba sorolhatók be. A részletekre is alapos figyelmet fordító tipizálást elsősorban az alapján végezhetjük el, hogy a hangátvetés milyen hangokat és a lexéma melyik szegmentumát érintve ment végbe.

1. A hangátvetés megvalósulhat egyrészt *m a g á n h a n g z ó é s m á s s a l h a n g z ó* cseréje által, ahogyan ezt a Torda megyei *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) helynév esetében láthatjuk. E helynév román eredetű, s tövében a román *sálcie* 'fűzfa' szó rejlik (vö. FNESz.). Az elnevezésnek ideiglenes alakváltozatként, a hangátvetés következtében szó eleji torlódást mutató *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, Cs. 5: 739) variánsa is létrejött. A példák közé

sorolhatjuk még a Veszprém megyei *Barnag* helynevet (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220), amely a FNESz. szerint a *barlang* szóból származik (s a szó belsejében bekövetkezett *rl* > **rr* > *rn* változás eredményének tartható a *Barnag* forma), és alkalmilag *Barang* (1459: *Barang*, Cs. 3: 220) változata is feltűnik a forrásokban. A *bogár* szóból magyarázható *Bogárd* személynévből (1199: *Bugard* szn., ÁSz. 157) metonimikus névadással jöhetett létre a Somogy megyei *Bogárd* helynév (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594), amelynek a hangátvetés során kialakult *Bográd* (1447: *Bograd*, uo.) alakváltozata is fennmaradt. A Nógrád megyében található mai *Lapásdpuszt*a település egykori *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) formájának (amiben egyébként a *lapász* ~ *lapác* 'lapályos hely, sík vidék' lexéma és a -*d* helynévképző rejlik) alkalmilag szintén feltűnik a hangátvetéses *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad*, uo.) változata. Ezek akár egyedi íráshibák is lehetnek persze, de reális, létező alaknak is tekinthetők, ahogyan azt az alábbi, élőnyelvi példák alapján gondolhatjuk.

Az ómagyar kori helynevek mellett ugyanis a modern kori tájszóállomány is jó néhány példát szolgáltat e jelenség illusztrálására, ha esetükben — a kétnyíltszótagos tendencia tárgyalásánál is alkalmazott módszert követve — a köznyelvi változathoz viszonyítva ragadjuk meg az eltérést (feltéve persze, hogy az adott lexémának egyáltalán van köznyelvi megfelelője). A dialektológiai szakirodalom nemritkán él ezzel a módszertani eljárással, s azt is kiemelik a kutatók, hogy ha az azonos típusba tartozó, a köznyelvtől eltérő hangmegfeleléseket egymás mellé állítjuk, a nyelvjárások jellemző, aktív hangtani tendenciái is kirajzolódhatnak (lásd ehhez pl. FODOR 2001: 336). Jobbára egyébként — s itt most ez a hangsúlyosabb körülmény az eljárás igazolására — az etimológiai előzmények is a köznyelvi formát mutatják az idézett példákban elsődlegesnek. Ahol mást tapasztalhatunk, arra feltétlenül utalok a továbbiakban. A *kombájn* ~ *kobján*, *karimzsál* ~ *karmizsál*, *birsalma* ~ *brissalma*, *kreolin* ~ *kerolin* (ÚMTsz.) szópárokban is jó eséllyel gyaníthatunk efféle folyamatot.¹⁴ A változás vagy váltakozás terén a mássalhangzók érdemelnek kitüntetett figyelmet, az tudniillik, hogy a magánhangzók helyet cserélő mássalhangzó az esetek többségében likvida (*l*, *j*, *r*) vagy réshang (*s*, *h*). E hangok szerepéről a további típusokat tárgyalva még szólok.

A változás következtében előálló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy azok jól illeszkednek ahhoz a mintázathoz, amit a magyar nyelv fonotaktikai jellemzői képviselnek (pl. a *ps*, *gr* stb. mássalhangzó-kapcsolatok, amiket a *Lapsád* és a

¹⁴ Ugyanígyen váltakozást jeleznek a gyermeknyelv *macska* ~ *macsak*, *lovacska* ~ *lovacsak* példái is.

Bográd névformákban láttunk, a magyarban szó belsejében jólformáltnak tekinthetők), s ez a körülmény bizonyára nem mellékes a változás lezajlását illetően. Azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy a hangátvetés gyakran szüntet meg mássalhangzó-torlódásokat, de egyúttal hoz létre újakat is. A magyarban ma is (és feltehetően az ómagyar korban is) ritka lcsv hármas mássalhangzó-kapcsolatot például megszüntette (de lásd pl. *Tolcsva*), s a fonotaktikailag valamelyest kedvezőbb szóeleji *szl* és szó belseji *csv* kombinációkat alakította ki a hangátvetés átmenetileg a *Szolcsva* > *Szlocsva* változás során.

2. Az előbbi típusnál gyakoribb jelenségnek látszik az a folyamat, amely során *k é t s z o m s z é d o s* mássalhangzó név belseji helyzetben való *c s e r é j é t* figyelhetjük meg. Ezzel találkozhatunk a feltehetően *Lég* vagy *Lék* szn. *-csa/-cse* képzős személynévi származékából (1219/1550: *Lec* szn., ÁSz. 487) metonímiával alakult (PÓCZOS 2001: 103) Bodrog megyei egykori *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) településnév esetében, amely későbbi hangalakját *kcs* > *csk* hangátvetés által nyerte el. Hasonló változást mutat az *Elek* személynév (1232: *Elec* szn., ÁSz. 56) *-(c)sa* ~ *-(c)se* képzős személynévi származékából magyarázható Nyitra megyei *Elekcsi* település neve is (1275>1512: *Elekchy*, Gy. 4: 378), amely a mai *Elecske* formáját (uo.) szintén az itt tárgyalt hangátvetésnek köszönheti. További hasonló példákhoz lásd még a következő helyneveket: *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke*, uo., Bács vm.), *Mekcse* (1332: *Mekche*, KMHsz. 183, vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (uo., Baranya vm.).

Az ilyen típusú hangátvetés speciális eseteként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a *h a n g s o r v é g é n á l l ó k é t m á s s a l h a n g z ó* cserél helyet egymással, az előbbi példáktól eltérően *csk* > *kcs* változást mutatva. A Heves megyei *Recsk* településnév (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) pusztai személynévből keletkezett (vö. 1266: *Rech* szn., ÁSz. 671, FNESz. *Recsk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69) formája.

Más típusú mássalhangzó-kapcsolatok cseréjével ugyancsak nem ritkán találkozhatunk az ómagyar kori helynévanyagban. A Nógrád megyei *Rohmány* településnév (1238/1346: *Ruhman*, Gy. 4: 290, személynévi alapszavához lásd 1268: *Ruhman* szn., ÁSz. 684) későbbi-mai *Romhány* alakja is hangátvetés útján alakult ki. De ugyanilyen folyamatot rekonstruálhatunk a Küküllő megyei *Bonyha* esetében is, amely személynévi alapszavából (vö. [1257]: *Buhna* szn., ÁSz. 158) adódóan eredetileg *Bohnya* hangszerkezetű lehetett. Sajátos alakulást mutat az idetartozó nevek közül a Nyitra megyei *Menyhe* település neve, amely elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban

(FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (uo.) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet kedvezett, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Hasonló módosulást láthatunk még a Máramaros megyei *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, uo.) településnévben is.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat kitűnő példát a Kolozs megyei *Berkenyés* esete, amelynek ómagyar kori adatai között a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés több ideiglenes alakváltozatot is életre hívott. A *berkenye* (régén *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, uo.) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez: *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, uo.). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Példaként említhetjük végül a Szatmár megyei *Ráska* helynevet, amelynek elsődleges (és ma is élő) *Ráska* alakja (1418: *Raska*, ComSzat. 137) szláv személynévből alakult metonímiával (a személynévi alapszóhoz lásd cseh *Raška*, vö. FNESz. *Nagyráska*), de a *Ráksa* adata (1519: *Raksa*, ComSzat. 137) azt jelzi, hogy alkalmilag hangátvetésen is áteshetett.

A helynévi példák mellett a következő tájszavak szemléltetik a szomszédos mássalhangzók között megvalósuló helycserét: *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*, *tohonya* (> *tohnya*) ~ *tunya*, *ülkő* ~ *üklő*, *árboc* ~ *ábroca*, *sibrikál* ~ *sirbikál*, *zsébrésös* ~ *zsérbélyes*, *bedróka* ~ *berdóka*, *kápráják* ~ *kárpál*, *cirtos* ~ *citros* és *varjátor* ~ *vajrátor* (ÚMTsz.). A szóvégi pozícióban figyelhetjük meg a metatézist a *viaszk* ~ *viaksz*, *suviksz* ~ *suviszk* és a *maszk* ~ *maksz* (ÚMTsz.) tájszavakban.

A típusba tartozó változási folyamatok és variánsok hátterében ismét csak fonológiai tényezők húzódnak meg. A zárhangok és affrikáták cseréjét (mint amit pl. a *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*; *Lekcse* > *Lecske*, *Elekcsi* > *Elecske*, *Kékcse* > *Kécske*, *Mekcse* > *Mecske* példákban látunk) a jólformáltsági kritériumokhoz való igazodás, konkrétan a szonoritási hierarchia határozhatja meg. A szonoritási sorbarendezés elve alapján az affrikáták némileg magasabb értékkel

bírnak, mint a zárhangok, s talán ez is előidézhette a hangátvetést ezekben az alakokban, hiszen — mint ezt a korábbiakban is hangsúlyoztam — a szótaghatáron is érvényesülő szonoritási hierarchia erősen befolyásolja a szótagok fűzését, de a szonoritási különbség önmagában nem elégséges feltétel, az első mássalhangzónak hangzósabbnak, tehát szonoránsabbnak kell lennie, mint a kapcsolat második tagjának (TÖRKENCZY 1994: 361–366, 373–374), s ennek a feltételnek az affrikáta-zárhang sorrend megfelel.

A szintén jellegzetes *h* + nazális (főleg *ny*) hangkapcsolat sorrendjének megváltozása pedig ugyancsak azzal állhat összefüggésben, hogy az egymással szomszédos hangok a hangátvetés által kialakíthatják az optimális elrendeződést. A magyarban ugyanis a *h* a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatoknak csakis a második eleme lehet. S az újonnan kialakult szóalakok — éppen a bennük végbemenő változásoknak köszönhetően — ennek a jólformáltsági kritériumnak már feltétlenül eleget tesznek.

A fent bemutatott, a hangsor végén látható mássalhangzó-cserét illusztráló példákra érdemes külön is kitérnünk. A *Recsk* > *Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs* + *k* és *k* + *cs* mássalhangzó-kapcsolat szóvégén (pl. *Szakcs*) kizárólag helynevekben fordul elő a mai magyar nyelvben (REBRUS–TRÓN 2002: 34–35, 38–40). A magyar nyelvre jellemző továbbá az is, hogy jó néhány mássalhangzó-kapcsolat fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként is megtalálható (KASSAI 1998: 156): efféle jelenségként értékelhető a *k* + *sz* és a *sz* + *k* mássalhangzó-kapcsolatok cseréje is a *viaszk* ~ *viaksz* típusú tájnyelvi adatokban. Nyelvünkben ezek a szavak egyébiránt fonotaktikailag rendhagyóaknak minősülnek (TÖRKENCZY 1994: 304), ugyanis több jólformáltsági feltételt is megsértenek. De mint azt már a korábbiakban is kiemelttem, minden nyelvben találhatóak kevésbé jólformált szavak is. S bizonyos korlátok áthágása nem jelenti azt, hogy az adott szóalak agrammatikus volna a nyelvünkben.

3. A lexémák belsejében az egymással *n e m s z o m s z é d o s m á s s a l h a n g z ó k* is helyet cserélhetnek a hangátvetés alkalmával. Ezt többek között a Kolozs megyei *Gledény* településnév alakulásmódjával szemléltethetjük. Az elnevezés szláv eredetű személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. cseh **Gladěňъъ* > *Hladěň(ec)* szn., FNESz. *Gledény*), s a korai ómagyar kori forrásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldva *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) formában rögzítették. Ebből az alakváltozatból aztán a hangátvetés következtében ideiglenesen *Gedelény* (1461: *Gedelen*, uo.) alakult. A Szatmár megyei *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) helynév a *csalán* lexémából magyarázható. A másodlagos *Csanáros* változata (1431: *Chanalos*, uo.) a hangátvetésnek

köszönhetően keletkezett. A Szabolcs megyei *Kenézlő* helynév ugyancsak az itt említett példák közé illeszkedik. Az elsődleges *Keléznő* (+1239/1481: *Keleznaw*, NÉMETH P. 1997: 107) névformából (ehhez lásd FNESz. *Kalaznó*, *Kenézlő*) a ma is használatos *Kenézlő* (NÉMETH P. 1997: 107) változat létrejötte mögött ugyancsak a hangátvetés folyamata áll. A Veszprém megyében a 14. században *Vinyola* alakban feltűnő településnév (1481: *Wynyola*, Cs. 3: 260) etimológiája bizonytalan, s aligha hihetünk a FNESz.-nek abban, hogy a latin *vinum* 'bor' kicsinyítő képzős *vinulum* származékának többes számú *vinula* alakjára vezethető vissza (az egykori bortermelés emlékét őrizve, vö. FNESz. *Vanyola*, *Vilonya*). Az etimológia helyességétől függetlenül a névben minden bizonnyal hangátvetés történt, s ennek köszönhetően jött létre a ma is használatos *Vilonya* alak. További ide sorolható ómagyar kori helynévi példák: *Aranyos* (1299: *Aranyas*, Gy. 3: 67, az *Aranyos* patakról vette a nevét a település) > alkalmi használatú *Anyaros* (1295: *Anaras*, uo., Heves vm.), *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253, szláv eredetű személynévből alakult metonímiával; vö. szlk. *Podolinec* szn., FNESz. *Podolin*) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, uo., Szepes vm.), *Peléznek* (1431: *Peleznec*, Cs. 1: 483, esetleg szláv eredetű, a szl. *pleso* 'tó' származéka, vö. FNESz. *Penészlek*, NÉMETH P. 2008: 224) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, uo., Szatmár vm.), *Domold* (1245: *Domold*, Gy. 3: 188, valószínűleg a szláv eredetű *Domald* személynévből származik vö. FNESz. *Domáld*, 1234/1550: *Domald* szn., ÁSz. 233) > *Dolmod* (1245: *Dolmod*, uo., Hont vm.), *Csermene* (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58, feltehetően a szláv *Čermán* személynévből alakult, vö. FNESz. *Csermend*, a személynévi alapszóhoz lásd 1255: *Cherman* szn., ÁSz. 19) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna*, uo., Liptó vm.).

Az ómagyar kori helynévi adatok a következő tanulságokat mutatják. A szó belsejében (és igen gyakran nyílt szótagokban) lévő mássalhangzók cseréje főképpen a nazálisokat és a likvidákat érinti, s itt határozott irányt, tendenciát nemigen tudunk meghatározni. A szavak egy részében ugyanis az első pozícióban álló likvida és a második pozícióban álló nazális cserélődik fel (mint pl. a *Csalános* > *Csanálos*, *Keléznő* > *Kenézlő*, *Peléznek* > *Penészlek*; *Aranyos* > *Anyaros* nevekben), másutt viszont e folyamat fordítottját tapasztalhatjuk (mint a *Vinyola* > *Vilonya* esetében). A két irány között legfeljebb a gyakoriságban mutatkoznak (akár jelentősebb) különbségek, s azt, hogy ennek van-e a folyamat szempontjából jelentősége, vagy sem, majd akkor ítéld meg pontosabban, ha az idevonható tájnyelvi szócsoporthal is foglalkoztunk. A helynévi példák kapcsán ugyanakkor még egy megjegyzést feltétlenül tennünk kell, ez ugyanis a hangátvetés természetének a megvilágításához általában is fontos adalékokkal járulhat hozzá. A *Keléznő* > *Kenézlő*, illetve a *Peléznek* > *Penészlek*

változásokat minden bizonnyal a párhuzamos *kenéz* és *penész* lexémák is befolyásolhatták, azaz a háttérükben gyaníthatóan asszociációs mechanizmusok is meghúzódnak. Ezt az is támogatja, hogy a *Peléznek* > *Penészlek* változást a *l-n* > *n-l* hangátvetés mellett *z* > *sz* változás is kísérte (azaz zöngés mássalhangzót váltott a zöngétlen párja), ami pedig fonológiai-fonetikai szempontból (a *l* előtti pozícióban) a legkevésbé sem indokolt.

A helynevek hangtestében szó belsejében, nem érintkező mássalhangzók között más típusú hangátvetést csak szórványosan figyelhetünk meg: likvida és dentális zárhang cseréjére láthatunk példát a *Geledény* > *Gedelény*, illetve fordított iránnyal a *Podolin* > *Polodin* névformák esetében.

A helynévi adatok kapcsán tapasztalt összefüggéseket a közszói példák tovább erősítik. A *klumpa* ~ *kumpla*, *malinó* ~ *moniló*, *veléznek* ~ *venézlek*,¹⁵ *emelet* ~ *elemet*, *familia* ~ *falamia*, *kompresz* ~ *krompesz*, *kánális* ~ *kalánis*, *pántlika* ~ *pátlinka*, *kanyaró* ~ *karanyó*, *cerimónia* ~ *cenemória*, *klarinéto* ~ *klanirító*, *korona* ~ *konora*, *pérányi* ~ *panyári*, *kosztros* ~ *krosztos*, *szvetter* ~ *szétvēr* (ÚMTsz.) példáknál szintén gyakori a likvida és nazális felcserélődése, amely mindkét irányban jelentkezhet e szócsoporthoz tartozók esetében is. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy a közszói példákban is az a jellegzetesebb, hogy — figyelembe véve az etimológiai relációkat — a likvida-nazális elsődleges sorrendet váltja fel a variánsokban a nazális-likvida sorrend.

Más típusba tartoznak a *gubó* ~ *bugó*, *kocsány* ~ *csokány*, *csutka* ~ *tucska*, *morzsol* ~ *zsurmol*, *nyervákol* ~ *vernyákol*, *skorpió* ~ *korspió*, *skatulya* ~ *kastulya* (ÚMTsz., MNyA.) tájnyelvi elemek, minthogy esetükben szókezdő pozícióbeli mássalhangzót is érintett a jelenség. Jól látható, hogy e folyamatban egészen más típusú hangok vettek részt.¹⁶

A változások irányát, a szó belseji metatézisben részt vevő mássalhangzók sorrendiségét minden bizonnyal nem elsősorban a folyamatban részt vevő mássalhangzók tulajdonságai, hanem sokkal inkább a hangkörnyezet befolyásolhatta, ezért realizálódhat ugyanazon mássalhangzókat érintően más-más irányú folyamat is. KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA is rámutattak arra, hogy a metatézist az azonos magánhangzók környezetében a magánhangzó képzési jegyei, a vegyes magánhangzójú környezetben a mássalhangzó képzési jegyei

¹⁵ Noha ugyanolyan váltakozást találunk a *veléznek* ~ *venézlek* szópárban, mint amit a *Peléznek* > *Penészlek* helynév esetében tapasztalhattunk, itt az *l* előtti *z* változatlanul áll, s nem váltja fel a zöngétlen megfelelője. Ez is azt jelezheti, hogy a *Penészlek* hangalakjának módosulásába minden bizonnyal más tényezők is bejátszottak.

¹⁶ A jelenségre nagy számban idézhetők példák a gyermeknyelvből is: pl. *doboz* ~ *bodoz*, *kacsa* ~ *csaka*, *Gabi* ~ *Bagi*, *lekvár* ~ *veklár*, *ribiszke* ~ *biriszke*, *szem* ~ *mesz*, *kocsi* ~ *csoki*, *béka* ~ *kéba*. Ezeket a párhuzamokat látva úgy vélem, hogy a későbbiekben talán eredményes lehet egy olyasfajta vizsgálat, amelynek középpontjában a gyermeki nyelvfejlődés és a nyelvtörténeti változások hasonlóságai állnak.

határozzák meg. Ez játszik közre abban, hogy a mássalhangzók a második helyről az elsőre, vagy az elsőről a másodikra kerüljenek (1985: 93).

4. A hangátvetés itt következő altípusában is egymással nem szoszédos mássalhangzókat érintett a változás (ezért tulajdonképpen az előző típusnál is tárgyalható), csupán azzal a különbséggel, hogy itt a *l e x é m a b e l s e j é b e n é s a v é g é n* álló mássalhangzók vettek részt a folyamatban. (Már ha hinni lehet az adatok tényleges létezésében, és nem pusztán elírásokkal van csak esetükben olykor dolgunk.) Az *Otrocsok* személynévből (vö. ehhez 1220: *Otrochuc* szn., ÁSz. 608, FNESz. *Otrokocs*) keletkezett a Gömör megyei *Otrocsok* helynév (1291: *Otrochok*, Gy. 2: 531), majd ebből a formából hangátvetés révén lett a későbbi *Otrokocs* (uo.). Amennyiben a Komárom megyéből adatolt *Halász* település nevének (1297: *Halaz*, Gy. 3: 420) egy ízben feltűnő *Haszál* (1297: *Hazal*, uo.) változata valóban élő névforma volt, az ugyancsak hangátvetésként értékelhető. Ugyanez a probléma a Keve vármegyei *Füzege* név (1438: *Fyzygh*, Gy. 3: 316) egyszer feltűnő *Fügye(s)* változatával is (1338: *Fygyz*, uo.): nem tudhatjuk biztosan, hogy nem hibás alakkal van-e dolgunk. (Önmagában az a tény, hogy e helyneveknek van közsői átlátszóságuk, még nem akadályozza meg az efféle hangváltozások realizálódását, vö. *Németi hn.* > *Nemti*, *Besenyő hn.* > *Besnyő*; lásd ehhez TÓTH V. 2004a: 195, 201).

Erre a jelenségre a tájszavak esetében a *kebel* ~ *keleb*, *mecsek* ~ *mekecs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pőcsét* ~ *pētécs*, *ügyvéd* ~ *üdvég*, *tolvaj* ~ *tojval*, *csömör* ~ *cserem*, *tilor* ~ *tirol*, *özvegy* ~ *ögyvez*, *tenyér* ~ *terény* (ÚMTsz.) szópárokat idézhetjük példaként.

Az adatok tükrében láthatjuk, hogy a hangátvetésnek ebbe a típusába általában két szótagú szavak tartoznak, amelyek zárt szótagra végződnek (a fenti példák között egyedül az *Otrocsok* > *Otrokocs* kivétel ez alól). A módosulás során az utolsó szótag szótagkezdő és szótagzáró mássalhangzója cserél helyet egymással. Az affrikáták kiemelkednek ebben a típusban, közülük a *cs* viszonylag gyakran előfordul, *s* — ahogyan a hangátvetés más típusaiban is — jellemzően zárhangokkal cserél helyet (pl. *Otrocsok* > *Otrokocs*; *mecsek* ~ *mekecs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pőcsét* ~ *pētécs*). E példák közé az *Otrocsok* > *Otrokocs* változás tehát jól illeszkedik, a két névváltozat létét nemcsak az adatok, az etimológia és a későbbi továbbélése mutatja, hanem ily módon a mai nyelvbeli analógiák is. Ezeknek a támogató analógiáknak azonban a teljes hiányát tapasztalhatjuk a másik két helynév feltehető változását szemlélve, ami arra utalhat, hogy a *Haszál*, *Fügye(s)* névadatok sokkal inkább elírások, semmint valós használatú névformák lehettek.

A hangátvetés korábbi típusaihoz hasonlóan itt is gyakran vesznek részt a folyamatban a likvidák, olyannyira, hogy likvidák likvidákkal is helyet cserélhetnek (pl. *tilor* ~ *tirol*, *tolvaj* ~ *tojval*). Ezen túl zárhangokat (pl. *ügyvéd* ~ *üdvég*), valamint zárhang és réshang cseréjét (pl. *özvegy* ~ *ögyvez*) is megtalálhatjuk az átvetődő mássalhangzók között. Szembetűnő, hogy míg az eddigi típusokban a nazálisok nagyfokú gyakorisággal szerepeltek, ebben a csoportban csupán néhány példával képviseltetik magukat: *cserem* ~ *csömör*, *tenyér* ~ *terény*.

A nem azonos hangosztályba tartozó egymással helyet cserélő mássalhangzók viselkedése eleget tesz a szonoritási hierarchiának, az újonnan szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó ugyanis kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen lévő mássalhangzó volt (pl. *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özvegy* ~ *ögyvez*, *tenyér* ~ *terény*). Ezekben a példákban tehát a hangátvetést optimalitási feltételek indukálhatták.

5. Az előzőektől némileg elkülönítve kell tárgyalnunk az itt következő eseteket. A hangátvetés ugyanis olykor a *hangok további változását* is maga után vonja. Legtöbb esetben a két elmozduló hang közül csak az egyik változik meg, a mindkét hangot érintő módosulás csupán szórványosan jelentkezik. Ez utóbbit tapasztalhatjuk például a *rekenő* ~ *renyigő* (ÚMTsz.) formában, ahol a hangátvetésen túl a *k* zöngésülés következtében *g*-vé, míg a *n* palatalizáció folytán *ny*-nyé változott. A *naspolya* ~ *lasponya* (ÚMTsz.) variánsok esetében a *ly* depalatalizálódik, míg a *n* a hangátvetés után palatalizált formában szerepel. A *dranka* ~ *tranga*, *göthös* ~ *dökhös* és a *tegnap* ~ *tebnak* (ÚMTsz.) szavakban pedig a helyet cserélő hangok zöngésülést ($t > d$) és zöngétlenedést ($d > t$, $g > k$) mutatnak.

A csupán az egyik mássalhangzó módosulását mutató hangátvetés példáiban leggyakrabban palatális-depalatális alakpárokkal találkozhatunk: pl. *dilinó* ~ *dinyiló*, *kanálol* ~ *kalányol*, *gallér* ~ *garréj*, *gavallér* ~ *galyavér*, *pedig* ~ *pegyíd*, *kultúr* ~ *kurtuj*, *leltár* ~ *lertáj*, *malter* ~ *martej*, *monostor* ~ *morostony*, *duhna* ~ *dunyha*, *zsömle* ~ *zselyme*, *király* ~ *kilár*, *karabélyom* ~ *kalabérom*, *saroglya* ~ *salagra*, *muskotály* ~ *muskolat*, *karaftye* ~ *karatfa*, *lajbi* ~ *lábli* (ÚMTsz.). A helycserén átesett hangok zöngességi jegyük szerint is különbözhetnek: ezt mutatják a *palacsinta* ~ *paladincsa*, *kabóca* ~ *bagóca*, *gantár* ~ *gadnár*, illetve a *faragcsál* ~ *faracskál*, *hágcsó* ~ *hácskó*, *rágcsál* ~ *rácskál*, *obsit* ~ *ospit* és *habzsol* ~ *haspol* (ÚMTsz.) variánsok. A hangátvetésen túl az affrikáció állhat a háttérben továbbá a *masni* ~ *máncsi*, *reszkíroz* ~ *rekciroz*, *eszéreny* ~ *ercin*, *retesz* ~ *recet* (ÚMTsz.) lexémák hangalakját illetően.

6. Összevetve a hangátvetés különféle típusait az egyes alcsoportok közötti gyakorisági különbségeket a következő táblázatban szemléltetem.

	ómagyar kori helynevek	jelenkori tájszavak
1. hangátvetés		
1.1. msh. + mgh. helycseréje	8%	4%
1.2. szomszédos mássalhangzók cseréje	56%	13%
1.3. szó belsejében nem szomszédos hangok cseréje	30%	57%
1.4. szó belsejében és szó végén nem szomszédos hangok cseréje	6%	11%
2. hangátvetés + valamilyen más változás	—	15%
összesen	100%	100%

11. ábra A hangátvetés típusainak gyakorisági eloszlása

A táblázatból kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban más-más gyakorisági arányok mutatkoznak meg. A hangátvetés az ómagyar kori helynevek körében a legnagyobb számban a szó belsejében egymással szomszédos mássalhangzókat érintette, míg a jelenkori tájszavaknál igen nagy dominanciával a szintén szó belsejében található, de egymással nem érintkező mássalhangzókra terjedt ki a metatézis. Szembetűnő továbbá, hogy a hangátvetés után bekövetkező egyéb folyamatra a helynevek köréből nem tudunk példát említeni, de ez véletlen hiánynak is tekinthető, s az adatok fennmaradásának esetlegességével is magyarázható.

3.3.3. A hangátvetés kronológiai jellemzői

Ami a kronológiai sajátosságokat illeti, a hangtörténeti szakirodalomban a hangátvetés kapcsán erről a kérdésről BÁRCZI GÉZA nyilatkozott a korábbiakban (1967: 128). A metatézis kutatástörténetét — mint láthattuk — alapvetően a közszavakra és a nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálat jellemezte, ahol természetesen az adott közszói elemeknek a történeti adatolását is mérlegelte a kutatás. Mivel azonban az igazán korai, zömmel helynévi adatokat jórészt figyelmen kívül hagyták nyelvtörténészeink, a nyelvtörténeti szakirodalom a jelenséget főként a középmagyar kor jellemző változási folyamatának tekintette. Az a gondolat is helyet kapott ugyanakkor az előzményirodalomban, hogy a jelenség ennél bizonyosan tágabb hatókörű, minthogy a jelenkori tájszavak vizsgálata egyértelműen a változás ma is produktív voltát jelzi.

Abban az esetben pedig, ha a nyelvi adatok körét tágabbra vonva a helynevek korai adataira is figyelemmel vagyunk, a változási folyamatok időbeli határai nemcsak a ma irányába, hanem az ómagyar kor felé is kitágíthatók. Az általam vizsgált helynévi adatok ugyanis azt mutatják, hogy a szóban forgó változástípus már a korai ómagyar korban is feltétlenül produktív lehetett. A helynévi szórványokon elvégzett analízissel a hangátvetést a 13. századtól kezdődően regisztrálhatjuk, s az adatok felszaporodását az ómagyar kor második felére, főként a 15. századra tehetjük. Ez a kiszélesedés persze azzal a körülménnyel is bizonyosan kapcsolatban van, hogy idővel maguk a ránk maradt források és egyúttal a bennük lévő magyar nyelvi (közte helynévi) anyag is jelentősen gyarapodott.

A 13. században következett be a hangátvetés például az *Aranyos* (1299: *Aranyas*, Gy. 3: 67) > *Anyaros* (1295: *Anaras*, uo., Heves vm.), *Domold* (1245: *Domold*, Gy. 3: 188) > *Dolmod* (1245: *Dolmod*, uo., Hont vm.), *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) > *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad*, uo., Nógrád vm.), *Rekcse* (1232/1347: *Rekche*, Gy. 2: 458) > *Recske* (1232>1347: *Rechke*, uo., Gömör vm.) névformákban.

A hangátvetés valamikor a 13. és 14. század folyamán mehetett végbe a *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) > *Lecske* (1364: *Lechke*, uo., Bodrog vm.), *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, uo., Szepes vm.), *Csermene* (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna*, uo., Liptó vm.) helynevekben.

A módosulás a hangszerkezetben a 14. századra tehető például a *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) > *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, uo., Kolozs vm.), *Helmek* (1334: *Helmuch*, ComBer. 66) > *Hemlek* (1358: *Hemlech*, uo., Bereg vm.) névformák esetében.

A hangátvetés 14. és 15. századi produktivitását a *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) > *Csanáros* (1431: *Chanalos*, uo., Szatmár vm.), *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) > *Gedelény* (1461: *Gedelen*, uo., Kolozs vm.), *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, uo., Máramaros vm.), *Recsk* (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) > *Rekcs* (1478: *Rekch*, uo., Heves vm.), *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) > *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, uo., Torda vm.) névformák alakulása mutatja.

A *Bogárd* (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594) > *Bográd* (1447: *Bograd*, uo., Somogy vm.), *Csalános* (1460: *Chalanos*, Cs. 1: 344) > *Csanáros* (1440: *Chanalos*, uo., Zemplén vm.), *Barnag* (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220) > *Barang* (1459: *Barang*, uo., Veszprém), *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke*, uo., Szolnok vm.), *Pelésznek* (1431: *Peleznek*, Cs. 1: 483) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, uo., Szatmár vm.), *Bikcse* (1275: *Bikche*, Cs. 1: 25)

> *Bicske* (1426: *Bychke*, uo., Pest vm.) helynevekben a változás feltehetően a 15. században realizálódott.

Jól látható, hogy a 13. és a 14. században adatolt nevek elsődleges és másodlagos névalakja között rendkívül kicsi a kronológiai távolság, ami két dolgot is jelezhet. Egyrészt utalhat arra, hogy a tendencia nagyon gyorsan végighaladt ezeken a névformákon, de másrészt a források felszaporodásával is összefüggésben állhat, vagyis azzal, hogy az írott dokumentumok egyre nagyobb számban őriznek meg magyar helynévi adatokat, s rajtuk keresztül egyre pontosabban tudjuk a hangtörténeti (és persze más nyelvi) folyamatokat is dokumentálni.

A hangátvetés jelenkori produktivásáról meggyőzően tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek — mint a fentiekben részletesen is láthattuk — a hangátvetés valamennyi típusára tekintélyes számban idézhetők. Ez azt jelenti tehát, hogy az itt tárgyalt változásnak valójában nincsenek kronológiai kötöttségei, korlátai, ami alapján feltehető, hogy már a 13. század előtt is érvényesülhetett, de a korból fennmaradt kevés adat nem mutatja a meglétét.

3.3.4. A hangátvetés területi jellemzői

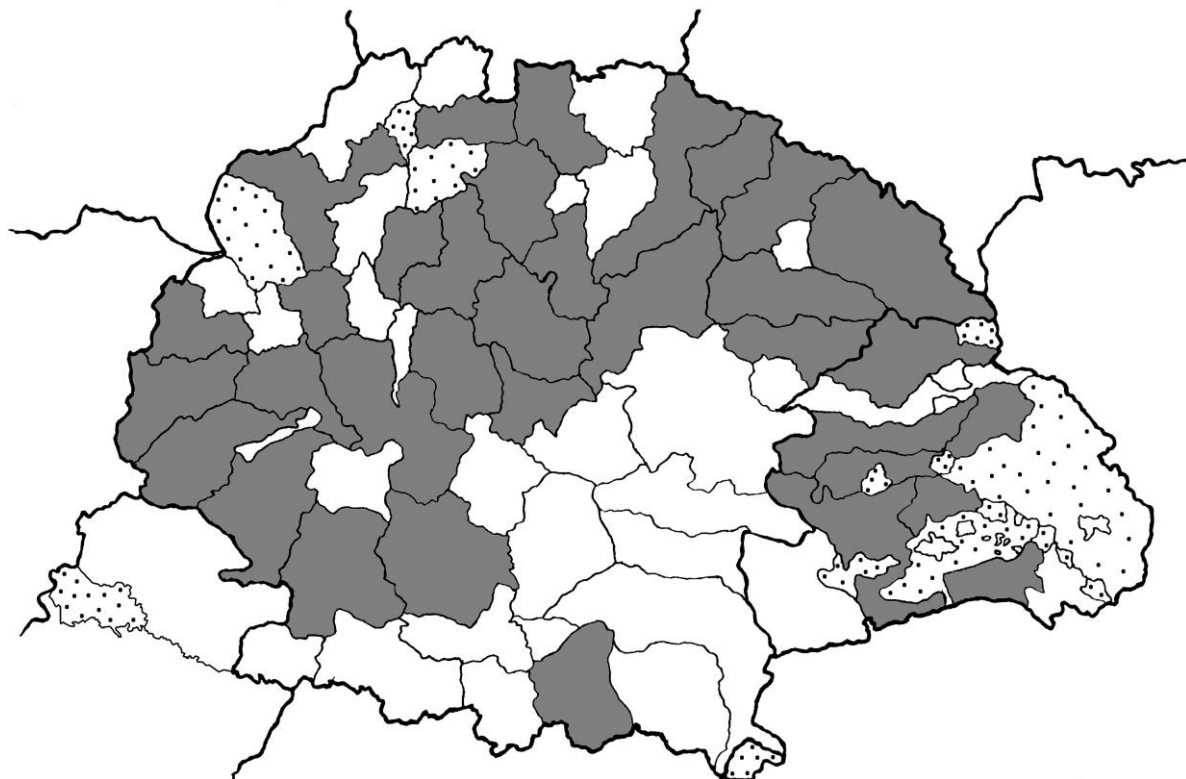
1. A hangátvetést illusztráló jelenkori tájszavak területi elhelyezkedését a következő térkép (12. ábra) szemlélteti. A térképen elhelyezett pontok azokat a nyelvjárási lexémákat jelzik a feldolgozott forrásanyagra vonatkozóan, amelyekben a variációként élő tájnyelvi alak nagy valószínűséggel hangátvetés útján keletkezhetett.

12. ábra A hangátvetést mutató jelenkori tájnyelvi formák területi elhelyezkedése

A szakirodalom úgy tartja, hogy a hangátvetés az egész nyelvterületen produktív folyamatnak mutatkozik, némiképp gyakoribb jelenségnek tűnik azonban a palócok körében és a székelyeknél, illetve Moldvában (FODOR 2001: 340). A viszonylag nagy számú jelenkori nyelvjárási lexémára épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a feltehetően hangátvetést tükrözőtő (örző) lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, s látványos gócpontok — a fenti megítéléstől eltérően — nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Ez azonban — éppúgy, mint a vélt sűrűsödési körzetek is — inkább a források egyenetlenségével magyarázható.

2. A jóval kisebb számú — ám a hangtörténeti vizsgálatok számára a koraiságuknál fogva igen jelentős értékkel bíró — helynévi szórványok is hasonló képet mutatnak, azaz az egész nyelvterületen jelen lehetett a jelenség. Ezt a következő térképen (13. ábra) láthatjuk.

13. ábra A hangátvetést mutató ómagyar kori helynevek területi elhelyezkedése

A térképen a szürkével jelölt területekről származnak olyan ómagyar kori helynévi adatok, amelyekben nagy valószínűséggel hangátvetéssel számolhatunk. A kis adatszám miatt itt nem tettem különbséget a gyakoriság tekintetében, mivel megyénként 1–3 adat áll csupán a rendelkezésemre.

A jelenkori tájszavakat ábrázoló térképhez hasonlóan itt is fehér foltként tűnnek fel Temes, Krassó, Arad, Hunyad, Zaránd, Csanád vármegyék. Az ómagyar korban még hiány mutatkozik Bihar, Csongrád, Békés, valamint Tolna vármegyékben is, azonban a jelenkori térképen láthatjuk, hogy ezekről a területekről ma nagy számban adatolhatók olyan nyelvjárási elemek, amelyek a hangátvetésnek köszönhetik az alakjukat. Az ómagyar kori helynévi adatok területi elhelyezkedését elemezve feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy a térbeli eloszlás hátterében a források esetleges fennmaradása mellett az egyes vármegyék közötti névsűrűségi különbségek is vélhetően szerepet játszanak.

3.3.5. Szabályos változás vagy asszociációs változás-e a hangátvetés?

Végezetül arra a kérdésre kell még kitérnünk, hogy a hangátvetést szabályos hangtörténeti változásnak vagy inkább ún. asszociációs változásnak tekinthetjük-e. Ahhoz, hogy erre viszonylag megnyugtató választ adhassunk, mindenekelőtt azt kell bemutatnunk, miképpen vélekedik a szakirodalom a nyelvi változások típusairól, mikor beszél szabályos hangváltozásról, illetve miként definiálja a — nem túl szerencsés terminussal — asszociációs változásként megjelölt folyamatokat. Erre azért van szükség, mert ezekhez a sajátosságokhoz mérten mérlegelhetjük aztán a hangátvetésnek mint változási folyamatnak a jellemzőit, és kísérrelhetjük meg ennek alapján az elhelyezését a hangváltozások körében.

1. A magyar hangtörténeti hagyomány a nyelvi változásokat két nagy csoportra osztja fel, a tendenciaszerű és az asszociációs változásokra. Az olyan jellegű változásokat, melyek azonos helyzetben lévő azonos hangok jelentékeny részét érintik, hangváltozási tendenciáknak vagy szabályos hangváltozásoknak szokás nevezni (BÁRCZI 1953: 61). A hangtörténetírás főleg az ilyen típusú változási folyamatok leírásával foglalkozik, mert rendszerint ezekben lehet általános, a magyar nyelvre jellemző történeti szabályszerűségeket felfedezni. BÁRCZI GÉZA megállapítása szerint a hangfejlődési tendenciák olyan módon hatnak, hogy bizonyos időbeli és térbeli határokon belül az esetek jelentékeny részében (időnként kivétel nélkül) az azonos fonetikai helyzetben (pl. szó elején, két magánhangzó között, szó végén stb.) levő hang azonos módon változik meg. Példaként erre az uráli **p-* > magyar *f-* szó eleji változást említi, ami még az ősmagyar korban lezajlott, ezt a magyarba később bekerülő *p* kezdetű szavak (pl. *patak*, *polgár*) e tekintetben változatlanul maradt hangteste bizonyítja (1958a: 8, 1967: 97). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a szabályos hangváltozásoknak nemcsak időbeli, de térbeli határai is vannak, pl. a régi *ly* a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén *j*-vé változott, de a palócság jelentékeny részében megmaradt *l*-nek, a Dunántúl területén viszont *l* lett belőle. S végül figyelembe veendő, hogy e folyamatok a maguk hatóterületén sem hatnak egyvonalúan, azaz minden egyes esetre egyszerre s kivétel nélkül kiterjedően (1958a: 9).

A hangváltozások másik típusát a szórványos változások alkotják, melyek nem általánosak, csak néhány, esetleg egyetlen esetre szorítkoznak. Így pl. a Halotti beszéd *milost* alakja *malaszt*-tá alakult át, mégpedig a második szótag *a*-ja miatt; de e jelenség nem következik be pl. a *virraszt* lexémában. Ugyanígy a régi *szolozsma* *szolozsmá*-ra változott a szóban lévő *zs* hatására. E változások esetében egy szó hangképének egyes elemei hatnak módosítólag egymásra. Ide, azaz az asszociációs hangváltozások közé tartoznak az előzményirodalom

vélekedése alapján a hasonulás (asszimiláció), az elhasonulás (disszimiláció), a haplológia (egyszerezítés) és a hangátvetés (hangcsere, metatézis) esetei (BÁRCZI 1953: 66). BÁRCZI GÉZA voltaképpen az asszociációs változások körébe sorolja az analógiát is (1953: 68).

Az asszociációs változásokra a szórványos jellegük mellett az is jellemző továbbá, hogy a tendenciaszerű hangváltozásoktól független vagy velük ellentétes módosulásokat idéznek elő. Egyes asszociációs változások bizonyos fonetikai helyzetekben ugyanakkor olyan gyakran is felléphetnek, hogy ezáltal mintegy a szabályos hangváltozások jellegét öltik fel. Ilyen pl. a magánhangzó-illeszkedés, mely voltaképpen hasonulási folyamatnak tekinthető. BÁRCZI szerint a minket itt most közelebbről érdeklő hangátvetés egyes típusai is lehetnek általános érvényűek: pl. a *h* + nazális mássalhangzó kapcsolatban, azaz a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanya*, *luhma* > *lomha* stb. szavakban éppen ezt tapasztalhatjuk (1958a: 10). Az asszociációs változások (közte a hangátvetés) működését BÁRCZI úgy képzelte el, hogy az egyik hang és mozgásképp sorra kerültek helyette egy olyan hang és mozgásképp asszociálódik, amelyre csak később kerülne sor, viszont az ilyen módon kiesett hang vagy hangelem az idő előtt sorra került hang vagy hangképző-mozzanat helyébe lép (1953: 68).

BÁRCZI GÉZA erre a folyamatra a képzettársulási zavaron alapuló hangváltozás megjelölést is használja, s ez a megnevezés aztán az ő nyomán terjedt el valamelyest a szakirodalomban (vö. BENKŐ 1957, BÁRCZI 1967). Minden bizonnyal a szegmentumok egymásra hatását érthette ezen, amit később E. ABAFFY ERZSÉBET úgy fogalmazott meg, hogy „a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését” (2003: 109).

Az asszociációs változások azonban nemcsak a tendenciaszerű (szabályos) hangváltozásokkal szembeállítva jelennek meg az előzményirodalomban. BENKŐ LORÁND és BÁRCZI GÉZA a hangváltozások típusai között függő vagy más néven kombinatorikus és független vagy más néven spontán változásokat különítettek el, s e tipológiában az asszociációs változásokat a függő változások egyik alkategóriájaként szerepeltették (BENKŐ 1957: 12, BÁRCZI 1967). A független változások „minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek” (BÁRCZI 1967: 98). A függő változások — s közte az asszociációs változások — pedig képzettársítási tények függvényei, s keletkezésüket „a képzettársításban beállott zavarnak köszönhetik (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.)” (BÁRCZI 1967: 99). KISS JENŐ a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyv általános bevezető fejezetében a függő változásokat úgy ítéli meg, hogy azoknak „képzettársítási zavar, tehát így vagy úgy érintkező másik nyelvi elem(ek) az oka(i)” (2003: 55).

E kérdéskörhöz legutóbb FORRÓ ORSOLYA szolt hozzá, új megközelítést alkalmazva. Szerinte az asszociációs változások nem alkotnak oppozíciót a széles hatókörű tendenciákkal, és nem lehetnek azonosak a szórványos változásokkal sem, mert nem állíthatjuk róluk teljesen egyértelműen, hogy mindegyikük teljes mértékben szabályos, vagy teljes mértékben szórványos lenne (2008: 290). Összefüggés viszont kétségtelenül akad az egyes csoportok között, az asszociációs változások például valóban helyzetfüggők, de nem minden helyzetfüggő változás asszociációs. Az asszociációs változásokat FORRÓ úgy tekinti, mint „a hangok egymásra hatásával magyarázható változást”, s ebben az értelemben sorolja ide a hasonulást, az elhasonulást, a hangátvetést és a haplológiát. Az analógiát viszont kizárja ebből a csoportból, ugyanis abban szótári egységek is közrejátszanak (2008: 291).

Röviden összegezve mindez tehát azt jelenti, hogy a szabályos hangváltozások fő kritériumaiként az azonos fonetikai helyzetben való azonos megvalósulást, valamint a térben és időben jól kirajzolódó határokat jelölhetjük meg. Az asszociációs változások ellenben nem jellemezhetők ilyen kritériumokkal (bár néha egy-egy változási folyamat ilyen jegyeket is felmutathat), s keletkezésüket mindig a kérdéses nyelvi elem hangjainak egymásra hatása idézi elő.

Az azonos fonetikai helyzet mint változást előmozdító tényező egyúttal azt is jelentheti, hogy a szabályos változásokra nagy mértékben jellemző a megjósolhatóság. Ezt tapasztalhatjuk például a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával kapcsolatban is: az olyan szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok ugyanis, amelyeknek az első eleme *s*, *sz* vagy *zs* és a második eleme valamilyen zárhang, az ómagyar korban rendre előtét hang beiktatásával oldódtak fel (pl. *skola* > *iskola*, *stálló* > *istálló*, *spán* > *ispán*, *Sztár* > *Esztár* stb.) (KENYHERCZ 2013a: 117, 121, 186).

2. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a hangátvetésre mint változásra a fentieknek megfelelően milyen jegyek, sajátosságok jellemzőek, s ezek alapján van-e lehetőségünk arra, hogy a változások típusai között a helyét megnyugtatóan tisztázzuk. Az kétségtelen, hogy bizonyos „tendenciák” kitapinthatók a hangátvetésen átesett lexémák fonotaktikai mintázataiban.

A hangátvetést gyakran befolyásolhatja a szavak fonológiai jellege. Több esetben is rámutathattunk az előzőekben arra, hogy a változás mögött a szonoritási hierarchia mint fontos jólformáltsági elv, illetve a magyar nyelv fonotaktikai mintázataihoz való igazodás húzódhat meg. A hangátvetés bizonyos típusai igen jellegzetes mintázatokat mutatnak: a *h* + nazális hangok cseréje például — ahogyan azt már korábban is megállapították — gyakorinak

és szabályosnak, mondhatni rendszerszerűnek tűnik (a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanya*, *luhma* > *lomha* szavak és a *Mehnye* > *Menyhe*, *Bohnya* > *Bonyha* helynevek példázzák ezt a folyamatot), még ha nem is túl gyakoriak ezek. A módosulás mögött nagy valószínűséggel a magyar mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző jólformáltsági kritériumok állnak, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban ugyanis a *h* csak a második helyen engedélyezett. A hangátvetés következtében kialakult szóalakok így mindenképpen jólformáltabbnak tekinthetők, mint amilyenek a kiinduló alakok voltak.

A zárhangok és az affrikáták cseréjét a *lapocka* ~ *lapokca*, *pakcsa* ~ *pacska*, *fickiózik* ~ *fickiőzik*; *Lekcse* > *Lecske*, *Kékcse* > *Kécske* stb. szavakban és nevekben minden bizonnyal a szonoritási hierarchia befolyásolhatta csakúgy, mint a szó végét érintő metatézisben részt vevő lexémák hangtestét. A *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özveg* ~ *ögyvez* stb. tájszavakban ugyanis a hangátvetés után szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen szereplő hang volt.

Az, hogy az optimalitási feltételek és a fonotaktikai mintázatok ilyen nagy szerephez jutnak a hangátvetés működésében, éppenséggel ellene szól annak, hogy a metatézist az ún. asszociációs változások közé soroljuk. Az optimalitási feltételek és fonotaktikai mintázatok befolyásoló, indukáló szerepét ugyanis sokkal inkább az olyan szabályos változásokra nézve tarthatjuk jellemzőnek, mint például a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása.

Mindazonáltal olyan jegyeket is felmutat a hangátvetés, amelyek pedig inkább az asszociációs változásokra emlékeztetnek bennünket. Néhány esetben például azt láthattuk, hogy a mássalhangzók helycseréje fordított irányban is megtörténik. A likvidák és nazálisok cseréjét mintegy tükörkombinációként figyelhetjük meg például a *Geledény* > *Gedelény*, *Csalános* > *Csanáros*; de *Podolin* > *Polodin*, *Vinyola* > *Vilonya* helynevekben. Az ilyen esetek mögött pedig az egyes fonológiai tényezők helyett sokkal inkább a komplex hangkörnyezet hatására gyanakodhatunk. Máskor pedig más lexémák hangalakjának hatását is észlelhetjük a hangátvetést előmozdító tényezők között, amint azt a *Keléznő* > *Kenézlő* és a *Peléznek* > *Penészlek* helynevek esetében láthattuk. Ezek a befolyásoló tényezők pedig több más hasonló jelenséggel együtt sokkal inkább az ún. asszociációs változásokra jellemzőek.

Mindezek a körülmények pedig összességében azt jelzik, hogy a metatézis meglehetősen kétarcú folyamatnak mutatkozik: kétségtávol magán viseli a szabályos, tendenciaszerű hangváltozások bizonyos jegyeit; ugyanakkor jó néhány sajátossága pedig inkább az ún. asszociációs változásokra emlékeztet bennünket.

A fejezet végén ehhez a problémakörhöz is kapcsolódóan még egy általánosabb érvényű megjegyzést tennem kell. Úgy látom ugyanis (s a fenti bizonytalan, óvatos megfogalmazásaim, illetve a korábbi utalásaim is ezt jelezték), hogy a hangváltozási folyamatok újraértékelését nem végezhetjük el anélkül, hogy azok terminológiai problémáit is újratárgyalnánk. A hangátvetés problematikáját részletezve tovább erősödött bennem az a gondolat, hogy a változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata kell, hogy legyen.

3.4. Inetimologikus hangok a szavak szótagszerkezetében

A szavak és nevek szótagszerkezeti változásai között kell szólnunk azokról a folyamatokról is, amelyek során a lexémák hangsora, s ezzel együtt szótagszerkezete egy hangelemmel bővül. A fejezet gondolatmenetét alapvetően az inetimologikus hangok bemutatása irányítja (ezt tekinthetjük tehát a fejezet vezérfonalának, ezt jelzi a címadás is), de egyúttal arra is törekszem, hogy az egyes jelenségeknél a folyamat ellenkező irányát, azaz a kieső hangok problematikáját is érintsem. Ez a kettősség persze elsősorban a mássalhangzók tárgyalását jellemzi, hiszen a kieső magánhangzókra a kétnyíltszótagos tendencia és a tövégi magánhangzók kérdését vizsgálva már szóltam.

Az itt következő egységben (a magánhangzók és a mássalhangzók esetében is) a korábbiaktól eltérő megközelítést alkalmazok, s a saját feldolgozó-elemző munkám során térek ki a szakirodalom bemutatására is. A tudománytörténeti előzményeknek azért nem szánok itt önálló egységet, mert e folyamatok kapcsán modernebb szemléletű, friss szakirodalmi munkák is a rendelkezésünkre állnak, amelyek jórészt azt a szempontrendszert alkalmazzák, mint amit a dolgozatomban én magam is követek. Ezek az írások ráadásul többnyire átfogó igényűek, s a szerzőik nemegyszer helynévi adatokat ugyancsak bevontak az elemzéseikbe. E helyütt ezért a témakör rövid felvezetése után a szakirodalom fontosabb megállapításait a saját vizsgálati eredményeimmel együttesen mutatom be. A bevezető gondolatok között célszerű viszont a folyamatot definíciószerűen is meghatározunk, illetve néhány terminológiai kérdést érintenünk.

NYIRKOS ISTVÁN az inetimologikus hangokat a következő módon definiálta: azok a hangok tekinthetők ilyeneknek, amelyek az adott lexémában „a szó eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként jelentkeznek” (1987: 11).

Az inetimologikus hangok első rendszerszerű tárgyalása KASSAI JÓZSEF nevéhez fűződik (1817), aki terminusként a *prothesis* és *epenthesis* kifejezéseket használta a szó eleji és szó belseji hangbetoldások megnevezésére. Ez a korai munka arra is ráirányítja a figyelmet, hogy azokat a hangokat, amelyek ilyen tulajdonsággal bírnak, a nyelvészeti szakmunkákban többféle terminussal illették az eddigiekben. A legáltalánosabbnak a megnevezésére az *inetimologikus hang* kifejezés mutatkozik (vö. NYIRKOS 1987, 1993), de használták rá emellett az *anorganikus hang*, *szervetlen hang* és *járulékhang* terminusokat is (lásd erről pl. BÁRCZI 1967: 132, NYIRKOS 1987, 1993). E terminusok első használata az újgrammatikus nyelvészeti irányzat képviselőihez kötődik, s a hangoknak azt a jegyét emelik ki a

megnevezésükkel, hogy azok nem vezethetők le a szóalak etimológiai előzményeiből, vagyis nem részei a szavak eredeti hangszerkezetének (vö. FEHÉR 2004: 15, NÉMETH M. 2013: 319).

A magyar hangtörténetírás terminushasználatára nagy hatással volt a 19. század utolsó harmadában német nyelven művelt nyelvészet. A korban népszerű elméleteket, felfogásokat és kifejezés használatot Magyarországon az első generációs újgrammatikusok, többek között SIMONYI ZSIGMOND, GOMBOCZ ZOLTÁN, majd HORGER ANTAL honosították meg, beleértve a terminusok fordítását is (lásd ehhez összefoglalóan MÁTÉ 1997: 87–93). Ebből adódóan ha szeretnénk felderíteni az itt tárgyalandó hangok megjelölésére használt különféle fogalmakat, mindenekelőtt az újgrammatikus nyelvészek terminushasználatát és a mögötte rejlő szemléletmódot célszerű megvizsgálnunk.

SIMONYI ZSIGMOND a terminusok megválasztásának okáról bővebben nemigen szól, azonban néhány esetben, pl. a *n* betoldódásának vizsgálatakor a *n*-t „eredetileg ott nem volt orrhang”-nak nevezi (1921: 133), ezzel is hangsúlyozva azt, hogy az újonnan bekerülő hang nem tartozik a szó eredeti hangalakjához. Azoknak a hangoknak a megnevezésére, amelyek nem részei a lexémák eredeti szerkezetének, a *járulékhang*, *anorganikus hang*, illetve *parasitikus hang* fogalmakat alkalmazza (1877).

A betoldódó hangok vizsgálata a szakirodalmi előzményekben rendre a jövevényszavak kutatásakor került előtérbe. A török eredetű *ács* (vö. tör. *ayači*, TESz. 94, **ayačči*, WOT. 54) > *ács*, *bucsú* (vö. tör. *boşuy*, TESz. 376, *boşu*, WOT. 180) > *bulcsú*, *gyümölcs* (vö. tör. *jimiş*, TESz. 1140, de lásd **jemilč*, WOT. 417, ilyen török nyelvi előzmény esetén a *l* etimologikus a szóban) szavak *l* hangját többen is járulék-mássalhangzónak, illetve anorganikus járulékhangzónak tekintették (MUNKÁCSI 1902: 272, GOMBOCZ 1908: 6, 1914: 27, PETZ 1927: 145–149), s bennük tör. *ş*, *ç* > m. *lcs* megfelelést láttak. Előfordul azonban, hogy az ilyesféle eseteket nem illették konkrét terminusokkal, ekkor viszont hangsúlyozták — többek között E. ABAFFY ERZSÉBET is —, hogy a *l* gyakran bekerül olyan helyekre, ahol eredetileg nem szerepelt, azaz a szóban nem etimologikus hangelem (E. ABAFFY 1955: 215).

A jövevényszavak kutatása hozta részben előtérbe a szókezdő torlódások vizsgálatát is. E jelenség kapcsán azonban szívesebben beszélnek a kutatók az inetimologikus elem bekerülésének hátterét, szerepét megvilágítva *ejtéskönnyítő hang*-okról. Így járt el MELICH JÁNOS is, a szláv jövevényszavakba betoldódó, a szó eleji torlódást megszüntető magánhangzók bemutatásakor: pl. a szl. **mrětva* > m. *morotva* > *mortva*, szl. **krěcsma* > m. *korcsoma* > *korcsma* szavak esetében. MELICH ezzel az elnevezéssel elsősorban a bekerülő

hangok egyfajta funkcióját hangsúlyozta, s nem az etimológiai sajátosságait (1905: 82, 1906: 55, 1909: 19).

A hangtörténeti szakirodalomban a tárgyalt hangokat gyakran nevezik *szervetlen hangok*-nak is. E megnevezés használatának háttérében pedig az a viszonyulás áll, hogy ezeknek a hangoknak „nincs etimológiai értékük”, s ezért nem szerves részei az adott lexémának (KRÄUTER 1914: 121). A *szervetlen hang* terminus mellett, mintegy annak szinonimájaként használatosak a korábban említett *anorganikus hang* és *járulékhang* megnevezések is.

HORGER ANTAL a tanulmányaiban eleinte a *járulékhang* terminust alkalmazta (1921). A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálata során az így nevezett hangokat szembeállította azokkal a hangokkal, amelyek etimológiailag is részei voltak az adott lexémának, ez utóbbiakat *etimologikus hangok*-nak nevezte. Ezt a szembeállítást látva aligha meglepő, hogy írásaiban rövidesen más terminus szerepel ezekre a másodlagosan betoldódó, nem eredeti hangelemekre: az *inetimologikus hang* megnevezés. Ezzel a lexémák eredeti hangjai és a másodlagosan bekerülő hangok közötti különbséget még nyilvánvalóbban hangsúlyozni kívánta (lásd pl. 1929, 1932, 1933).

Az egyre elterjedtebbé váló *inetimologikus hang* terminus azonban nem váltotta le a korábbi fogalmakat, a jelenségre a szakirodalomban a későbbiekben is többféle megnevezés használatát figyelhetjük meg. KÁLMÁN BÉLA 1953-ban egyaránt alkalmazta az *inetimologikus* és az *ejtéskönnyítő hang* terminusokat a szókezdő torlódások feloldásának vizsgálatakor. A különböző terminusok szinonimaként való használatát tapasztalhatjuk NYÍRKOS ISTVÁN mindkét, az *inetimologikus hangok* tárgyaló monográfiájában is, hiszen az *anorganikus hang*, *járulékhang*, *szervetlen hang*, *inetimologikus hang*, *ejtéskönnyítő hang* terminusok e munkákban váltakozva fordulnak elő (1987, 1993), bár a kötetek címében az *inetimologikus hang* fogalma kap kiemelt státust.

Dolgozatomban én magam az *inetimologikus hang* kifejezést alkalmazom. Ez a megnevezés tükrözi megítélésem szerint a leginkább e hangok alapvetően másodlagos jellegét, a lexémákba történő utólagos bekerülésüket.

3.4.1. Az *inetimologikus* magánhangzók

Inetimologikus magánhangzókkal a lexémák különböző pozícióiban találkozhatunk: bekerülhetnek magánhangzók másodlagosan a szavak első szótagjába, a szavak belsejébe, illetve a szavak végére egyaránt. Ezek a változási folyamatok — mint rövidesen látni fogjuk — különböző okokkal magyarázhatók, ezért a továbbiakban pozíció szerint haladva

tárgyalom a jelenséget. Ezáltal van ugyanis a leginkább lehetőségünk arra, hogy a háttérben rejlő okokra rávilágíthassunk. A változási folyamat az általam feldolgozott korpuszban 605 helynévi adatot és 426 tájnyelvi lexémát érintett.

3.4.1.1. Inetimologikus magánhangzók a szavak elején

Inetimologikus magánhangzókkal leggyakrabban a szavak elején, mégpedig az ott jelentkező mássalhangzó-torlódások kapcsán, azok feloldásakor találkozhatunk. Nem véletlen, hogy a hangtörténeti szakirodalom is leginkább ebben a fonotaktikai helyzetben érintette a betoldódó magánhangzók kérdését.

A hangtörténeti szakirodalom közismert megállapítása az, hogy a magyar nyelv — finnugor alapnyelvi örökségként — a szó elején a torlódó mássalhangzókat elkerülni, illetve jövevényelemekben megszüntetni igyekszik (KESZLER 1969: 4–5, NYÍRKOS 1993: 34, 39, TÓTH V. 2003: 628, KOROMPAY 2006: 343, KENYHERCZ 2013a: 7). A szó eleji mássalhangzókapcsolatok többféle módon is kiküszöbölhetők. Megtörténhet a torlódás feloldása ún. előtét- vagy bontóhang beiktatásával, a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével (elízióval), vagy β + mássalhangzó kapcsolat esetében a β vokalizálódásával (KESZLER 1969: 1, BODNÁR 1991: 47, NYÍRKOS 1993: 93, BERECKI 1996: 40, E. ABÁFFY 2003: 111, 115, 309). E feloldási módok közül az inetimologikus magánhangzók ügyével az előtét- vagy bontóhang bekerülése áll kapcsolatban: e helyütt ezért csak erről kell szólnunk.

1. A szó elején i n e t i m o l o g i k u s b o n t ó h a n g g a l bővült helynévi adatok között kölcsönzött, döntően szláv jövevényhelyneveket vagy pedig döntően szláv személynévi előzményből alakult (magyar névadóktól származó) helyneveket találunk.

Magyar névadás eredményeként szláv személynévből magyarítható *Boronika* település neve, amelynek elsődleges *Bronika* (1454: *Bronyka*, Cs. 1: 447) alakját a FNEsz. szláv eredetű női névre vezeti vissza (vö. le. *Bronka* személynév, FNEsz. *Boronka*). A *Boronika*, majd *Boronka* névalak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása révén inetimologikus magánhangzó bekerülésével jött létre (1454: *Boronica*, Cs. 1: 447, Máramaros vm.).

Hasonló változást mutató, szintén szláv személynévi eredetre visszavezethető helyneveket szép számmal találunk a vizsgált névállományban: a *Drázs* (+1135/1262/1566: *Dras*, Gy. 3: 190, vö. szb.-hv. *Draž* szn., FNEsz. *Darázsi*, *Zobordarázs*) > *Darázs* (1286: *Daras*, uo., Hont vm.), *Glop* (1258: *Glup*, KMHsz. 113, vö. cs. *Glúp* 'ostoba' szn., le. *Glupi* csn., FNEsz. *Golop*) > *Golop* (1323: *Gulup*, uo., Abaúj vm.), *Kleti* (1082: *Clety*, Cs. 2: 620, vö. lat. *Cletus* szn., FNEsz. *Balatonkiliti*) > *Keleti* (1265: *Kelety*, uo., Somogy vm.), *Klu(z)s* (1230: *Clus*,

Gy. 4: 410, vö. ném. *Klaus* szn. vagy szl. *Klušić* szn., FNESz. *Kolozsvár*) > *Kolo(z)s* (1295: *Kolos*, uo., Nyitra vm.), *Szlók* (1275: *Zluok*, Gy. 3: 132, vö. cseh *Slávek* szn., FNESz. *Abádszalók*, *Egerszalók*) > *Szalók* (1325/1326: *Zalowk*, uo., Heves vm.), *Zbugya* (1317: *Sbuga*, ComZemp. 222, vö. cseh *Zbud* szn., FNESz. *Zubogy*) > *Zubugya* (1301: *Zubugya*, uo., Zemplén vm.) elnevezések képviselik például ezt a változási folyamatot.

Szláv eredetű helynév átvételeként jelentkezik a magyar helynévrendszerben többek között a szláv *brana* 'kapu' jelentésű szóból kialakult (lásd ehhez részletesen BENKŐ 1998b: 80–82, más magyarázatához pedig FNESz. *Baranya megye*) *Baranya(vár)* helynév, amelynek későbbi-mai hangalakját az elsődleges formába (1227/1443: *Brana*, KMHsz. 45) inetimologikusan betoldódó magánhangzó alakította ki: *Baranya* (1296/1324: *Barana*, uo., *Baranya* vm.). Szláv eredetű jövevénynyelvekben történt meg a változás még a következő helynévi példákban is: *Glod* (1418: *Glod*, Cs. 5: 93, vö. rom. *Glod* 'sár', FNESz. *Glod*) > *Galod* (1511: *Galod*, uo., Hunyad vm.), *Grébücs* ([1237–1240]: *Grebuch*, Gy. 3: 419, vö. összl. **grabъ* 'gyertyánfa', FNESz. *Grébicspuszta*) > *Gerébücs* (1284: *Guerebuch*, uo., Komárom vm.), *Greca* (1337: *Grecha*, Cs. 1: 390, vö. sln. *grič* 'sziklás hegy, domb', FNESz. *Gercse*) > *Algerecsa* (1337: *Olgerecha*, uo., Ung vm.), *Szlatina* (1421: *Zlatina*, Cs. 1: 398, vö. szb.-hvv. *slatina* 'savanyúforrás', FNESz. *Szalatnak*) > *Szalatina* (1421: *Zalathwynna*, uo., Ung vm.), *Trebes* (1409: *Trebes*, Cs. 1: 73, vö. szb.-hvv. *Trebež* 'irtvány', FNESz. *Terpesz*) > *Terpes* (1466: *Therpes*, uo., Heves vm.). A *Drauc* (1327: *Drauch*, KMHsz. 80, vö. szl. *dravec* 'ragadozó állat, madár' > m. *daróc* 'vadász', FNESz. *Daróc*) > *Daróc* (1349: *Daroch*, uo., Bereg vm.) alakulásmódot csak abban az esetben vonhatjuk ide, ha a helynév a szláv nyelvben keletkezett. Az sem zárható ki azonban, hogy a *daróc* lexéma közszóként átkerülve a magyarban szolgált a helynévhez alapul. Ez ellen szól ugyanakkor némileg a helynév elsődleges hangszerkezete, ami szlávosságot jelleget mutat. (Mindettől függetlenül azonban az adott lexéma hangtani változására a bontóhanggal történő feloldási mód jellemző.)

A helynévi vizsgálatok összességében tehát azt jelzik, hogy az inetimologikus hangok mint bontóhangok bekerülése alapvetően két etimológiai csoportot érint: a szláv eredetű jövevényszerkezetek körét, illetve a személynévből (döntően szláv személynévből) alakult, magyar névadás eredményeként keletkezett helynevek körét. Ez a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatások intenzitására is rámutat: a magyar nyelv a nagyszámú szláv jövevényszó mellett igen tekintélyes mennyiségben vett át személy- és főképpen helyneveket a szó eleji mássalhangzó-torlódást kedvelő szláv nyelvekből. Az ilyen, a magyartól alapjában eltérő

alakszerkezetű nevek aztán többségükben alaki módosulásokon mentek keresztül igazodva a magyar nyelv fonotaktikai sajátosságaihoz (TÓTH V. 2003: 635).

Annak érzékeltetésére, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat a jövevénytörzsekben a magyar nyelvhasználók inetimologikus magánhangzó beiktatásával igyekeznek megszüntetni, a mai nyelvből, a nyelvjárásokból nagyszámú közszói példát is idézhetünk. Itt abban is különbséget láthatunk, hogy az inetimologikus magánhangzót tartalmazó variáns a nyelvhasználat mely szintjén jelentkezik: a köznyelvben-e, s a nyelvjárásokban találjuk meg a torlódásos (történetileg elsődleges) változatot; vagy fordítva: a nyelvjárásokban lelhető fel a neológ forma a köznyelvi archaikus (torlódásos) változattal szemben.

A *drága* ~ *darága*, *drukk* ~ *durukk*, *drusza* ~ *durusza*, *flegma* ~ *felegma*, *frakk* ~ *farakk*, *gléda* ~ *geléda*, *gróf* ~ *goróf*, *kréta* ~ *keréta*, *plajbász* ~ *palajbász*, *pletyka* ~ *pëlëtyka*, *sróf* ~ *soróf*, *strázsa* ~ *sterázsa* (ÚMTsz.), *krumpli* ~ *kurumpli* (MNYA.) lexémák esetében az inetimologikus magánhangzót a nyelvjárási variánsokban láthatjuk, a köznyelvi alakok pedig őrzik a torlódást tartalmazó struktúrát.

Más példákban épp ellenkezőleg, a nyelvjárási adatokban regisztrálhatjuk a nyelvtörténetileg elsődleges szó eleji mássalhangzó-torlódást, s a köznyelvi alakban szerepel az inetimologikus magánhangzó: a *brána* ~ *borona*, *brázda* ~ *barázda* variánsok első eleme tájnyelvi lexéma.

E fenti példák mellett az sem ritka, hogy köznyelvi variáns nélküli, valódi tájszavak mutatják az efféle váltakozást: a *fris* ~ *firis* 'első gyermekével várandós asszony', *glázli* ~ *galázli* 'üveg pohár', *glics* ~ *gilics* 'korcsolya', *krucsa* ~ *kurucsa* 'kereszt', *strumpándli* ~ *storombándli* 'harisnyakötő' (ÚMTsz.) változatok erre idézhetők példaként.

A helynévi adatokon és a modern kori tájszavakon végzett vizsgálat megerősíti a szakirodalom korábbi megfigyeléseit, amelyek szerint az inetimologikus magánhangzóknak mint bontóhangoknak a használata a *gr*, *pr*, *kr*, *br*, *tr*, *dr*, *pl*, *gl*, *kl*, azaz a zárhang + *r*, *l* hangkapcsolatban a leggyakoribb. A hármas mássalhangzó-torlódásban a bontóhang rendszerint a második és harmadik mássalhangzó közé ékelődik be (vö. NYÍRKOS 1993: 74).

Ezek a megfigyelések összhangban vannak KENYHERCZ RÓBERT vizsgálatainak eredményeivel is. Ő is arra mutat ugyanis rá, hogy a szókezdő kételemű mássalhangzó-kapcsolatokra (különösen azok második elemeként) az ómagyar korban a *r* és a *l* gyakorisága volt jellemző. Megállapítja továbbá azt is, hogy már az ómagyar korban megvoltak azok a fonológiai jellegzetességek, amelyek a mai magyar nyelvben a közszói állományra építő vizsgálatok alapján kimutathatók. Ez pedig azt is jelenti, hogy a két korszak (tudniillik az

ómagyar kori és a mai nyelv) szókezdő mássalhangzó-kapcsolatait összevetve csupán minimális különbségekre bukkanhatunk (2013a: 185, 188). Ezek a mássalhangzó-torlódásos szókezdetek az inetimologikus magánhangzók betoldódása révén többnyire megszűntek, igazodva ezáltal a finnugor fonotaktikai örökséghez. KENYHERCZ RÓBERT számításai a fonotaktikai mintázatok átalakulására is rávilágítanak valamelyest. Eszerint a torlódással kezdődő névalakok 23%-a esik az általa vizsgált korpuszban az Árpád-korra, 77%-a pedig az ómagyar kor második felére. Ennek háttérében az adatok fennmaradásának körülményei mellett az is állhatott, hogy a jövevényelemekben lévő torlódások eleinte nagy számban feloldódtak. Idővel azonban — a magyar nyelv fonotaktikai szabályainak bizonyos mértékű változása miatt — egyre nagyobb számban őrződött meg az elsődleges, torlódásos szókezdet (2013a: 191, 203).

Vizsgálataim és a korábbi szakirodalmi megfigyelések egyaránt azt mutatják, hogy a helynevekben a bontóhangként bekerülő magánhangzó minőségének eloszlása (az tudniillik, hogy a torlódást ilyen módon megszüntető magánhangzó egyrészt a torlódást követő magánhangzóval lehet azonos, másrésztől pedig *i* vagy *ě* hang is állhat ebben a pozícióban) igen egyenetlenül alakul. A bontóhangként a szótagszerkezetbe belépő inetimologikus magánhangzó az esetek többségében a következő szótag magánhangzójával, illetőleg hosszú magánhangzó esetében annak rövid párjával azonos. Természetesen ennek a kritériumnak a megítélését több bizonytalansági tényező is megnehezíti. Számolnunk kell a helyesírás következetlensége és konzervatív jellege mellett az ómagyar korban zajló nyíltabbá válási tendencia következményeivel is, amelyek miatt bizonyos betűk hangértékét sokszor nehéz pontosan meghatározni. Arra emellett, hogy az ún. neutrális szabály érvényesülését egyértelműen igazolhassuk, csak a legritkább esetben van lehetőségünk: azokban a helynevekben, amelyekben az *i* ~ *ě* mély hangrendű szavakban, nevekben jelentkezik másodlagos hangelemként. Ezt láthatjuk például a szláv *Trska* helynév esetében, ahol a szókezdő hármas mássalhangzó-torlódást *i* hang oldotta fel, amint ezt a mai *Tereske* helynév régi *Triska* (1219/1550: *Triskai* sz., FNEsz. *Tereske*) változata mutatja (TÓTH V. 2003: 630–631). Adataim tükrében megerősíthetem NYÍRKOS ISTVÁN korábbi megállapítását, amely szerint a bontóhang funkciójában a magyarban bármelyik rövid magánhangzó előfordulhat (amiben a következő szótagbeli magánhangzónak van fontos szerepe), s a felső nyelvállás felé haladva csökken a gyakoriságuk (1993: 69, 71).

2. A torlódások előttehanggal történő feloldását az ómagyar kor helyneveiben szintén a fenti két etimológiai típussal tudjuk szemléltetni. Az inetimologikus magánhangzó

megjelenhet egyrészt szláv személynévből metonimikus (magyar) névadással alakult helynevekben, ahogyan ezt pl. a *Szkáros* (1427: *Skarus*, Cs. 1: 218, vö. cs. *Skareš* szn., FNESz. *Szkáros*) > *Iszkáros* (1468: *Izkaros*, uo., Abaúj vm.), *Sztár* (1322/1324: *Staar*, NÉMETH P. 1997: 73, vö. cs. *Starý* szn., FNESz. *Esztár*) > *Esztár* (1408: *Ezthar*, uo., Szabolcs vm.) településnevekben láthatjuk. Emellett pedig szláv jövevényhelynevekkel is illusztrálhatjuk a változást, ezt többek között a *Zdenc* (1464: *Zdencz*, Cs. 2: 433, vö. szb.-hv. *zdenec* 'kút', FNESz. *Zdenci*) > *Izdenc* (1483: *Izdenc*, uo., Pozsega vm.), *Sztró* (1113: *Strov*, Gy. 4: 440, vö. szlk. *ostrov* 'sziget', FNESz. *Osztró*) > *Osztró* (1349: *Oztrow*, uo., Nyitra vm.) helynevek adatai jelzik.

A változás újabb kori produktivitásáról tanúskodhatnak az olyan tájnyelvi elemek, amelyeknek a nyelvjárási használatban a köznyelvben élő torlódásos forma mellett előtétanggal álló változatát (is) ismerjük: ilyenek például a *skatulya* ~ *iskatulya*, *skarlát* > *iskarlát*, *spanyol* ~ *espanyol*, *spárga* ~ *espárga*, *spékulál* ~ *ëspëkulál*, *spion* ~ *ispion*, *spongya* > *ëspongya*, *spiritusz* > *ispiritusz*, *stájer* ~ *estájer* (ÚMTsz.) variánsok, valamint ilyen típusú váltakozásról tanúskodnak dialektális variációkként a valódi tájszóként élő *skarablya* 'skorpió' ~ *ëskaraplya*, *spór* 'tűzhely' ~ *ëspór*, *szpora* ~ *ëszpora* 'egyházi adó', *sterc* ~ *isterc*, *sztát* ~ *ësztát*, *szténa* ~ *eszténa*, *sztováta* ~ *esztováta* változatok (ÚMTsz., vö. ehhez még TÓTH V. 2007: 323).

Mínthogy ezt a szótagszerkezeti változást a fonológiai szabályok véleményem szerint igen erősen meghatározzák, az előtétangok mint inetimologikus hangok által feloldott mássalhangzó-kapcsolatok jellegét és típusait érdemes alaposan is szemügyre vennünk.

Ómagyar kori helynevek		Jelenkori tájszavak	
<i>szt</i>	17%	<i>sp</i>	26%
<i>szk</i>	17%	<i>st</i>	17%
<i>st</i>	11%	<i>szp</i>	11%
<i>sp</i>	9%	<i>szt</i>	11%
<i>sk</i>	6%	<i>sk</i>	9%
<i>szr</i>	6%	<i>szk</i>	6%
<i>zd</i>	3%	<i>szr</i>	—
<i>szp</i>	—	<i>zd</i>	—
<i>sztr</i>	25%	<i>str</i>	11%
<i>str</i>	6%	<i>sztr</i>	6%
<i>spr</i>	—	<i>spr</i>	3%

14. ábra Az előtét hangok által feloldott mássalhangzó-kapcsolatok

Az ómagyar kori helyneveket és a mai nyelvjárási adatokat vizsgálva a korábbi közszói vizsgálatok tanulságait e nyelvi elemcsoportokra vonatkozóan is érvényesnek fogadhatjuk el. Inetimologikus magánhangzók előtét hangként többnyire *s*, *sz* + zöngétlen zárhang (pl. *sp*, *st*, *sk*, *szp*, *szt*, *szk*) mássalhangzó-kapcsolatok elé kerülnek be, s ezt a jelenséget hármas torlódás esetén is ugyanúgy megfigyelhetjük (*str*, *sztr*, *spr* mássalhangzó-kapcsolatokat mutatva ki).

A táblázatbeli értékeket szemlélve joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi lehet a fonológiai magyarázata annak, hogy ezekben a szavakban és nevekben előtét hanggal és nem bontóhanggal történt meg a mássalhangzó-kapcsolat megszűnése. Ennek okát véleményem szerint talán az ómagyar kori szláv–magyar nyelvi kölcsönzésekben és a szótagokon belüli kormányzásviszonyokban találhatjuk meg.

A szótag eleji *s*, *sz* + mássalhangzó kapcsolatot nem lehet szótagkezdetként, vagy más néven nyitányként értelmezni, mert ebben az esetben megsértenék a szonoritási sorbarendezés elvét, hiszen a réshangok hangzósabbak a zárhangoknál. Éppen ezért a modern fonológiai irányzatok rendhagyó szerkezetnek minősítik az efféle formákat, s vagy egy önálló összetevőbe, a szótagelőbe helyezik azokat, amit egészen más szabályok szerveznek, mint a szótagkezdetet (TÖRKENCZY 1994: 288), vagy pedig az egész alakzatot ún. kóda–nyitány kapcsolatként értelmezik (SZIGETVÁRI 1998: 203), aminek következtében a *s*, illetve *sz* szintén nem lesz a nyitány része. Az ilyen kapcsolatok rendhagyó elemzését más nyelvi példákkal is

illusztrálhatjuk, hiszen az olyan nyelvek, mint a portugál — amelyben volt elágazó nyitány (lat. *primo* > port. *primo* 'első'), tehát a mássalhangzó-torlódások nem oldódtak fel benne —, a szó eleji *s*, *sz* + *C* kapcsolatot nem engedték meg (lat. *status* > port. *estado* 'állapot'). A magyar nyelvre vonatkoztatva és némiképp leegyszerűsítve hasonló mintázatokat láthatunk, s a kezdetben tiltott mássalhangzó-torlódások bontóhang beiktatásával rendre feloldódtak, pl. szl. *brat* > m. *barát*, azaz az addig kitöltetlen szótagmagba egy inetimologikus magánhangzó került. Ezzel szemben a *s*, *sz* + *C* típusú kapcsolatok esetében nem a két mássalhangzó között érezték a nyelvhasználók a szótagmagot, hanem a kóda–nyitány kapcsolatként értelmezett hangkapcsolatban a kóda előtt. Így lett a lat. *schola* a magyarban *iskola*, és nem **sokola*. Mivel ezek a szerkezetek ebben az értelmezésben nem tartoznak a szótag kezdetéhez, természetesen másként viselkednek, mint az egyéb elágazó szótagkezdetek. KENYHERCZ RÓBERT szerint ez lehet az egyetlen oka annak, hogy a magyarban a korabeli fonotaktikai körülmények között előtét hangok egyáltalán kifejlődhettek, s hogy csakis a *s*, *sz* + *C* kapcsolatok előtt (KENYHERCZ 2006: 204).¹⁷

Ebben a fonológiai helyzetben inetimologikus hangként szinte kizárólagosan az *i* és az *e* hangok jelentkeznek a korpuszom adatai között (de lásd ellenpéldaként a *Sztró* > *Osztro* névalakot), ami szintén egybeesik az előzményirodalom megállapításaival (vö. HORGER 1921: 78, KESZLER 1969: 15, NYIRKOS 1993: 23–25, 34–35).

3. A bontóhanggal történő feloldás és az előtét hangok használatának gyakoriságát érdemes egymáshoz viszonyítva is meghatároznunk. A vizsgált helynévi adatok között az inetimologikus magánhangzó az esetek 80%-ában bontóhangként, 20%-ában pedig előtét hangként jelentkezett. A jelenkori tájnyelvi lexémáknál pedig ez az arány a bontóhangot, illetőleg az előtét hangot tartalmazó változatok körében 83% : 17%.

A bontóhang és előtét hang betoldódásának gyakorisági vizsgálata korábban is előkerült a szakirodalomban. NYIRKOS ISTVÁN e téren végzett vizsgálatai például azt mutatják, hogy a bontóhangokkal történő feloldás hatszor gyakoribb a közszavak körében, mint az előtét hanggal való feloldás (1996: 205). Ezt a kimagasló fölényt korábban már KESZLER BORBÁLA is tapasztalta a jövevénynevek körében végzett vizsgálatai során (1969: 23–38). TÓTH VALÉRIA ómagyar kori helynevek elemzésekor mutatott rá arra, hogy a bontóhang alkalmazása 7,5-szer meghaladja az előtét hanggal történő feloldás számarányát (2003: 629). A helynevek általam elemzett korpuszában ez az arány csupán ötszörösnek mutatkozik. Ez a

¹⁷ A szó eleji mássalhangzó-torlódások előtét hang általi megszűnésére mindazonáltal akad néhány más példa is: pl. szl. *dvor* > m. *udvar*, szl. *trqba* > m. *otromba* (NYIRKOS 1993: 30, 31), ezek az alakok azonban nem tekinthetők a torlódások feloldása szempontjából tipikusnak.

jelenség persze nem önmagában értékelhető igazán, hiszen a mássalhangzó-kapcsolatok jellegével — mint fentebb jeleztük — alapvetően összefügg.

4. A szavak elején inetimologikus hangok nemcsak a mássalhangzó-torlódásokkal kapcsolatban fordulhatnak elő. Szórványosan ettől a jelenségtől függetlenül is megfigyelhetünk ilyen másodlagosan bekerülő magánhangzókat, pl. a *jég* > *ijég*, *kadét* > *akadét*, *szinte* > *iszinte* közszavakban, illetőleg a *Radvány* (1424: *Radwan*, NÉMETH P. 1997: 160) > *Aradvány* (uo.), *Radó* kútja > *Aradó* kútja helynevekben (NYÍRKOS 1993: 37, TÓTH V. 2007: 323). Ide sorolhatjuk továbbá a *Ruszka* (1391: *Ruska*, ComUng. 97, vö. le. *Ruska* 'orosz falu' hn., FNESz. *Russ*) > *Oroszka* (1389: *Orozka*, uo., Ung vm.) településnevet is.

3.4.1.2. Inetimologikus magánhangzók a szavak belsejében

Inetimologikus magánhangzók a szó belsejében is előfordulnak, bár kisebb számban, mint szó eleji helyzetben. Hasonlóan a szó eleji helyzethez, ebben a pozícióban is megjelenhet bármely magyar rövid magánhangzó (NYÍRKOS 1993: 95): pl. 1329: *Palagar* 'polgár', szl. *almazia* > m. *alamazia*, lat. *tectoria* > m. *teketória* stb. (BÁRCZI 1958a: 141).

Az ómagyar kori helynévi korpusz e körbe vonható adatai között belső keletkezésű névformák és jövevénynevek egyaránt feltűnnek. Magyar közszói párhuzamot vélhetünk meghúzódni többek között az *Aknaj* (1322: *Aknay*, Cs. 5: 326, vö. m. *akna* 'sóbánya' fn. + -j képző, FNESz. *Mezőakna*) > *Akanaj* (1339: *Akanay*, uo., Kolozs vm.), *Ásvány* (1418: *Aswan*, ComJaur. 11, vö. m. *ásvány* 'ásott tó, kút', *Ásványráró*) > *Ásovány* (1443: *Assowan*, uo., Győr vm.), *Komlód* ~ *Komlós* (1322/1428: *Comlos*, Gy 3: 360, vö. m. *komló* növénynév + -s képző, FNESz. *Komlós*) > *Komolód* (1335: *Comolod*, uo., Kolozs vm.), *Sármás* (1329: *Sarmas*, Gy 3: 369, vö. m. *sárma* 'kígyóvirág' + -s képző, FNESz. *Kissármás*) > *Sáramás* (1329: *Saramas*, uo., Kolozs vm.) helynévi adatokban. E változási folyamatot az adott közszavak etimológiája és elsődleges hangszerkezete alapján is igazolhatjuk.

Pusztai személynévi eredetű nevekben is megfigyelhetjük a szó belseji inetimologikus magánhangzó betoldódását. Erre hozhatjuk példaként az *Adrián* (1284: *Adrian*, Cs. 1: 601, vö. 1138/1329: *Adrian* szn., ÁSz. 47, FNESz. *Adorján*) > *Adorján* (1284: *Adorján*, uo., Bihar vm.), *Csaknya* (1324: *Chakna*, Cs. 2: 598, vö. 1263/1347: *Choch* szn., ÁSz. 200, FNESz. *Csokonyavisonta*) > *Csokonya* (1450–1453: *Czokona*, uo., Somogy vm.), *Filke* (1462: *Fylke*, Cs. 2: 605, vö. 1216: *Filke* szn., ÁSz. 309, FNESz. *Filkeháza*) > *Fileke* (1502: *Fyleke*, uo., Somogy vm.), *Vajta* (1324: *Vayta*, Cs. 3: 355, 1293: *Vajta* szn., ÁSz. 825, FNESz. *Vajta*) > *Vojata* (1350: *Woyata*, uo., Fejér vm.) személynévi eredetű településneveket. A fenti

példákban a változás ilyen irányát a helynevek személynévi előzményének szótagszerkezetét látva gyaníthatjuk.

Jövevénynevekben is megfigyelhetünk a szó belsejében inetimologikus magánhangzókat. Ezt a jelenséget például a *Csesztreg* (1334: *Cheztreg*, Cs 3: 19, vö. szl. **Čistъ strugъ* 'tisztapatak' hn., FNEsz. *Csesztreg*) > *Alsócsesztereg* (1381: *Alsochesteregh*, uo., Zala vm.), *Lucsmán* (1156: *Lusman*, Cs. 3: 593, vö. ném. *Luzman* szn., FNEsz. *Locsmánd*) > *Lucsemán* (1206–1218: *Luceman*, uo., Sopron vm.), *Osztró* (1360: *Oztro*, Cs. 5: 120, vö. szlk. *Ostrov* hn., szlk. *ostrov* 'sziget' fn., FNEsz. *Osztró*) > *Osztoró* (1481: *Ozthoro*, uo., Hunyad vm.) és *Zsemlár* (1075: *Semlar*, ComBars. 125, vö. szlk. *Žemliare* 'zsemlesütők', FNEsz. *Zsemlér*) > *Zsemelár* (1209: *Semellar*, uo., Bars vm.) nevekkal illusztrálhatjuk.

Szó belseji inetimologikus magánhangzókkal jelenkori tájszavainkban is találkozhatunk, mégpedig jobbra olyan módon, hogy a többlethangként jelentkező magánhangzó a köznyelvi variánshoz viszonyítva látható a nyelvjárási formában: *bögre* ~ *bögöre*, *akna* ~ *akona*, *szikra* ~ *szikora*, *cinke* ~ *cinike*, *kínpor* ~ *kínapor*, *harkály* ~ *harakály*, *harmónia* ~ *hárēmónia*, *sóska* ~ *sósika*, *posvány* ~ *pasovány*, *csutka* ~ *csutika*, *botlás* ~ *botolás*, *pótlék* ~ *pótalék*; *oltvány* ~ *oltovány*, *templom* ~ *tempolom*, *kontra* ~ *kontora*, *gardrób* ~ *garderob*, *irtvány* ~ *irtavány* (ÚMTsz.), *kamra* ~ *kamara* (MNYA.). Olykor a két változat mindegyike nyelvjárási lexémaként használatos: pl. a *bagdány* ~ *bogadány* 'esőt hozó szél', *eplény* ~ *epelíny* 'a szán két talpát egymáshoz kötő keresztfa', *pongrác* ~ *pongorác* 'cseresznyefajta' (ÚMTsz.) lexémákban.

A helynévi adatokat elemezve az is feltűnik, hogy az inetimologikus magánhangzók helyzete és további viselkedése lényeges eltéréseket mutat aszerint, hogy bekerülésük kettős vagy hármas mássalhangzó-kapcsolatot érintett-e, illetve név belseji és nyílt vagy nevet lezáró és zárt szótagot eredményezett-e. Nyílt szótagok keletkeztek a betoldódás után például a *Bisztrec* (1287: *Byztruch*, FNEsz. *Beszterec*) > *Beszterec* (FNEsz. *Beszterec*, TÓTH V. 2003: 635) és az *Esztrány* (1427: *Eztran*, Cs. 1: 134, FNEsz. *Eszterény*) > *Eszterény* (FNEsz. *Eszterény*, TÓTH V. 2003: 635) helynevekben. A név belsejében mássalhangzó-kapcsolatot megszüntető és nyílt szótagot teremtő inetimologikus magánhangzó csak ritkán őrződik meg a későbbiekben is a helynévstruktúrában, inkább csak átmeneti jelleggel tűnnek fel az ilyen variánsok. A változás következtében módosult alak megmaradását tanúsítják ugyanakkor az *Inse* (1630: *Inse*, FNEsz. *Enese*) > *Enese* (uo., TÓTH V. 2003: 636, Győr vm.), *Ladmóc* (vö. szl. R. **Ladmovci* hn., FNEsz. *Ladamóc*, TÓTH V. 2003: 636) > *Ladamóc* (1298: *Ladamach*, FNEsz. *Ladamóc*, TÓTH V. 2003: 636, Bodrog vm.), *Patlon* (1275: *Pothlon*, Cs. 2: 635, vö.

ném. *Botlin* szn.) > *Patalom* (FNESz. *Patalom*, TÓTH V. 2003: 636, Somogy vm.) helynévi adatok, valamint a mai *Nagykapornak* helynév, amely szláv eredetű (vö. szl. *Koprnik* hn., FNESz. *Nagykapornak*) utótagjának nemcsak a régiségben (1237: *Copurnuch*, FNESz. *Nagykapornak*, TÓTH V. 2003: 636, Zala vm.), hanem ma is az inetimologikus magánhangzóval bővült hangalakját találjuk. Ez utóbbi helynévi forma megmaradásának háttérében bizonyára az a két körülmény is szerepet játszott, hogy egyrészt az inetimologikus magánhangzó hármas torlódást szüntetett meg, másrészt pedig zárt szótagot hozott létre, bekerülése ezért véglegesnek bizonyult (TÓTH V. 2003: 635–6). Úgy tűnik, a szótagszerkezet ilyen módon is hatással van a keletkező hangalakok stabilitásának, illetve változási hajlandóságának mértékére.

Összhangban a korábbi vizsgálatok eredményeivel, a vizsgált névadatokban legtöbbször az *o* és az *e* (*ě*) figyelhető meg szó belseji inetimologikus hangként (vö. NYIRKOS 1993: 100, 106). Azt, hogy milyen típusú magánhangzó kerül a szó belsejébe, részben bizonyos szabályszerűségek határozzák meg. A megelőző szótagbeli magánhangzó — ha nem is kizárólagosan, de — határozottan megszabja a bekerülő inetimologikus magánhangzó minőségét pl. *barbora* ~ *barabora* 'nagybögő', *kalpag* ~ *kalapag* 'kalap', *polgár* ~ *pologár*, *istráng* ~ *istiráng*, *bögre* ~ *bögöre* (NYIRKOS 1993: 81, 82, 85, 91, 92, 102).

A szó belseji inetimologikus magánhangzók kevés kivétellel a második szótag magánhangzójává váltak. Az erős nyomatékú első szótag utáni hangsúlytalan második szótag kedvez nemcsak a nyílt szótagbeli kiesésnek, hanem a betoldódásnak is. Ez a körülmény keltette fel NYIRKOS ISTVÁN figyelmét, aki felvetette azt a lehetőséget, hogy vajon nem a kétnyíltszótagos tendencia úgynevezett ellentett, reciprok érvényesüléséről van-e szó az *akna* ~ *akana*, *almázia* ~ *alamázia*, *bolgár* ~ *bologár*, *dalmát* ~ *dalamát*, *kalpag* ~ *kalapag*, *polgár* ~ *pologár*, *sármenta* ~ *seremonta*, *bocskor* ~ *bocsokor*, *buzgán* ~ *buzogány*, *komló* ~ *komoló*, *burján* ~ *buruján* variánsok létrejöttének háttérében (1993: 81–86). Megfigyelései szerint korábban HORGER ANTAL a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán olyan alakokat sorol fel, amelyekben *bl*, *br*, *ck*, *csk*, *kn*, *kt*, *lb*, *lm*, *ml*, *rb*, *rk*, *rm*, *tk*, *tr*, *zsr* és (a harmadik szótagban) *bly* (*bj*) és *rj* mássalhangzók közül esett ki a második nyílt szótag magánhangzója (vö. HORGER 1911: 35–39). Ezek a mássalhangzó-kapcsolatok figyelhetők meg NYIRKOS vizsgálati anyagában is olyan, főképpen közszói példákban, amelyekben inetimologikus magánhangzó toldódott be, ahogyan ezt a fent említett variánsokban is láthattuk. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy HORGERNél nem találunk adatokat *dz*, *gny*, *gr*, *jn*, *lk*, *lp*, *pk*, *pr*, *rs*, *sn* és *zg* mássalhangzó-kapcsolat közül történő kiesésre, amelyek között viszont

inetimologikus magánhangzók betoldódását szintén észleli NYIRKOS a saját anyagában. Ez alapján pedig azt is feltételezi, hogy a második szótagi magánhangzó bekerülése talán egykorú jelenség lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett (reciprok) fejleményeként jelentkezett (1993: 100–101).

Annak érdekében, hogy az említett két változás egymáshoz való viszonyát tisztábban lássuk, érdemes megvizsgálnunk, hogy a szó belsejébe bekerülő inetimologikus magánhangzók mely mássalhangzók közé ékelődtek be. Többnyire az általam elemzett korpusz adataira is igaz NYIRKOS ISTVÁN azon megfigyelése, amely szerint az inetimologikus magánhangzók a leggyakrabban azokat a hangkapcsolatokat szüntetik meg, amelyek valamelyik tagja nazális vagy likvida (1993: 107).

Azokat a mássalhangzó-kombinációkat, amelyek közé az inetimologikus magánhangzó a vizsgált állományban bekerült, az alábbi táblázatban szemléltetem (a két lexikális elemcsoportot, azaz a helynévi és a tájnyelvi lexémákat ezúttal együtt kezelve). A táblázatban — a korábbi fejezetek gyakorlatát itt is követve — a vízszintes sor a mássalhangzó-kapcsolat első tagját jelzi, míg a függőleges oszlopban a második mássalhangzót láthatjuk. Az adataim között megtalálható kombinációkat + jellel jelöltem.

	b	n	d	t	k	g	g	t	f	v	s	z	s	z	c	c	m	n	n	h	i	l	l	r
b													+				+							+
n																		+					+	+
d						+								+				+						+
t																		+			+		+	+
k				+							+					+		+	+				+	+
g													+					+			+		+	+
gv																								
tv																								
f																								
v			+	+							+												+	+
s																		+					+	+
zs																								
sz																								
z																								
c		+								+													+	+
cs		+			+					+													+	+
m					+		+				+												+	+
n					+		+				+			+						+			+	+
n					+															+				+
h																								
i																								+
lv																								
l		+		+	+	+							+				+				+			
r	+	+	+	+	+	+						+				+								

15. ábra Az inetimologikus magánhangzók által megszüntetett szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok típusai

Korábban, a kétnyíltszótagos tendenciával foglalkozó fejezetben már említettem, hogy nazálisok és likvidák zengőhangként a mai magyar nyelvben gyakran fordulnak elő szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként (vö. ehhez KASSAI 1998: 148–149, B. LŐRINCZY 1979: 470). A kétnyíltszótagos tendencia is több esetben eredményezett olyan szó belseji hangkapcsolatokat, amelyek valamelyik tagja a nazálisok vagy a likvidák közül kerül ki.

Minthogy pedig a likvidák és a nazálisok mindkét hangtörténeti változás esetében — a többi mássalhangzóhoz képest — magasabb kapcsolati gyakoriságot mutatnak, úgy gondolom, érdemes lehet a két változás között feltételezett összefüggést ezen elindulva megvizsgálni.

Ha a likvidák és a nazálisok felől közelítjük meg NYÍRKOS ISTVÁN korábban idézett felvetését, akkor tehát láthatjuk, hogy a szó belsejébe betoldódó inetimologikus magánhangzók hasonló kapcsolatokat oldanak fel, mint amilyeneket a kétnyíltszótagos tendencia létrehoz. Ilyen értelemben tehát valóban feltűnhet némi összefüggés a két hangtörténeti változás között. KENYHERCZ RÓBERT többször hivatkozott elméletének mintájára óvatosan feltehetjük annak a lehetőségét, hogy az ómagyar korban átalakulóban lévő fonotaktikai mintázatokat erősen befolyásolta ez a két változás. Az a tendencia, hogy az ómagyar korban az inetimologikus magánhangzók szó belsejében legtöbbször nazálisok és/vagy likvidák által alkotott mássalhangzó-kapcsolatok közé kerültek be, arra enged következtetni, hogy ezek a kapcsolatok kezdetben feltehetően nem voltak jólformáltak. Tudjuk ugyanis, hogy a hangok betoldódása a legtöbb esetben az optimalitási szabályoknak megfelelően a rosszulformált alaktól a jólformált szerkezet irányába módosítja a lexémák fonotaktikai szerkezetét (TÖRKENCZY 1994: 364). Így tehát a nem jólformált likvida és nazális kapcsolat eleinte inetimologikus hangok betoldásával szűnhetett meg. Az optimalitási szabályokra és a szabályok közötti hierarchiára ugyanakkor folyamatos változás jellemző, akárcsak a nyelvi rendszerre általában. A hangtörténeti kutatásokban pedig éppen a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása kapcsán igazolódott be az, hogy a kezdetben nem jólformált szerkezetek idővel elfogadottá és produktívvá váltak a nyelvünkben (vö. ehhez KENYHERCZ 2013a: 191–203). A mássalhangzó-torlódással kezdődő szókezdetre vonatkozó fonotaktikai szabályokhoz hasonlóan a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatokat meghatározó szótagszerkezeti elvek is módosulhattak.

A jólformált struktúrákról tudjuk, hogy a rosszulformált szerkezetekkel szemben sokkal kevésbé fogékonyak a hangtörténeti változásokra (lásd ehhez bővebben VENNEMANN 1988: 2), ebből tehát az is következik, hogy amikor egy szerkezet jólformálttá válik, akkor már nem

— vagy legalábbis jóval kisebb mértékben — kerül a változások hatáskörébe. E tekintetben a likvida és/vagy nazálisok által alkotott szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat tovább vizsgálva azt láthatjuk, hogy a régiségben nem ritka az a jelenség, hogy az ilyen típusú kapcsolatok megőrződtek a helynevek belsejében. Ezt az olyan névformák esetében láthatjuk érvényesülni, amelyek adatai között nem találunk az inetimologikus magánhangzó betoldódására utaló okleveles előfordulásokat, például: *Álmos* (1261: *Almus*, Gy. 1: 593, FNEsz. *Álmosd*), *Alpár* ([1300 k.]: *Alpar*, Gy. 1: 62, FNEsz. *Abaijalpár*), *Benke* ([1291–1294]: *Benke*, Gy. 1: 599, RÁCZ A. 2007: 49), *Sámson* ([1291–1294]: *Samsun*, Gy. 1: 658, FNEsz. *Hajdúsámson*), *Sarkad* (1226/1550: *Surcud*, Gy. 1: 659, FNEsz. *Sarkad*), *Tarpa* (1299: *Turpa*, KMHsz. 273, FNEsz. *Tarpa*), *Harsány* (1220/1550: *Harsan*, Gy. 1: 624, FNEsz. *Körösnagyharsány*) stb. Az efféle szerkezetek — ahogyan már említettem — fonotaktikailag a mai magyar nyelvben is jólformáltak. Az idézett adatok azonban aligha árulkodhatnak kizárólagosságról, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a jólformáltsági szabályok, illetve a közöttük lévő hierarchia változásaképpen a hangsúly némiképp eltolódhatott abba az irányba, amely megengedi a likvida és/vagy nazális kapcsolatokat a szavak belsejében, de ez nem jelenti az addigi változás, illetve váltakozás megszűnését. Hasonló ez a jelenség ahhoz, hogy noha a nyelvünkben a szó eleji elágazó szótagkezdet kevésbé tiltottá vált az idők során, mégis gyakori jelenség, hogy a nyelvjárásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódások megszűnnek.

Összességében tehát úgy vélem, hogy a szó belseji inetimologikus hangok bekerülését és a kétnyíltszótagos tendencia működését egymás mellett vizsgálva, voltaképpen a jólformáltsági feltételek változásának, illetve váltakozásának lehetünk tanúi. Ilyen megfontolásból értelmezve NYÍRKOS ISTVÁN felvetését — mely szerint a két változás egymás reciprok, azaz ellentett érvényesülése —, bizonyos fonotaktikai helyzetekben e két hangtörténeti változási folyamatot valóban kapcsolatba hozhatjuk egymással.

3.4.1.3. Inetimologikus magánhangzók a szavak végén

Inetimologikus magánhangzókkal szóvégi helyzetben (szóalakzáró és utolsó szótagi helyzetben) is találkozhatunk. Ebbe a pozícióba több ok miatt is kerülhet inetimologikus magánhangzó.

1. A szavak végén (abszolút szóvégi, s z ó a l a k z á r ó h e l y z e t b e n) inetimologikus magánhangzók egyrészt mint analogikus tövéghangzók tűnhetnek fel, ahogyan ezt a tövégi magánhangzók problematikáját tárgyaló alfejezetben is láthattuk. Ezek az

inetimologikus hangok kizárólag kölcsönszavakban, nevekben fordulnak elő, s minden esetben felső nyelvválásúak és rövidek. Keletkezésük okaként tulajdonképpen a rövid felső nyelvválású magánhangzókra végződő ősi eredetű és belső keletkezésű tőszavak által alkotott rendszert emelhetjük ki, amely a mássalhangzóra végződő átvételekre analógiás hatást gyakorolt, s etimológiailag hozzájuk nem tartozó (azaz inetimologikus) tővégi magánhangzókat hozott létre, éppen olyanokat, amilyenek az ősi és belső keletkezésű szavainkon is szerepeltek (vö. ehhez NYÍRKOS 1993: 150–152). A jelenségről az említett fejezetben gazdag példaanyagot felvonultatva már szoltam, de néhány példát — más szempontokat előtérbe hozva — itt is megemlítek: *Boχtu* (1208/1550: *Boctu*, Gy. 1: 604, vö. 1237: *Boht* szn., ÁSz. 136, FNEsz. *Bojt*, RÁCZ A. 2007: 58), *Borsu* (+1075/+1124/+1217: *Borsu*, KMHsz. 47, vö. török *bors* főnév > 1071: *Bors* szn., ÁSz. 144, FNEsz. *Bors*), *Perlü* (1215/1550: *Perlu*, NÉMETH P. 2008: 225, vö. német *Perle* 'gyöngy', német *Perll* szn., FNEsz. *Gyöngy*) stb.

Ugyancsak szóalakzáró pozícióba került be az inetimologikus magánhangzó azokban a példákban (közszoói és tulajdonnévi esetekben) is, amelyekben a változást a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat elkerülése váltotta ki. Ez játszott szerepet a baj.-osztr. *máschn* 'szalagcsokor' > *masni*, baj.-osztr. *hockerl* > *hokedli*, baj.-osztr. *nudl* 'henger alakú főtt tészta' > *nudli* (vö. TESz.) lexémák, a *birs* ~ *biris*, *tarack* ~ *torocka* 'növényfajta' (MNYA.) nyelvjárási variánsok és a *Potl* (1342: *Potl*, Cs. 3: 623, vö. ném. *Botlin* szn., FNEsz. *Petőfalva*) > *Potli* (1351: *Pothly*, uo., Sopron m.) helynév kialakulásában (NYÍRKOS 1993: 26).

Az inetimologikus magánhangzók szóalakvégi betoldódásának hátterében a szakirodalom szerint egyértelműen a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatok állhatnak. A szonoritási hierarchiának ez esetben is nagy szerepet tulajdoníthatunk. Ezzel kapcsolatosan KIS TAMÁS mutat rá arra, hogy a szonoritási hierarchia értelmében szonoráns mássalhangzó a magyarban például abszolút szóvégen csak akkor állhat, ha előtte nála szonoránsabb mássalhangzó vagy (egyébként természetesen szintén szonoránsabb) magánhangzó áll. A magánhangzó + szonoráns végű szavakra (-*al*, -*el*, -*om*, -*on*, -*aj* stb.) bőven akad példa, és találunk néhány szonoráns + szonoráns végű szót is (*fájl*, *görl*, *film*, *alarm*, *farm*, *reform*, *sárm*, *kombájn*, *firn*, *konszern*, *modern*, *árny*, *szárny*, *szörny*), ellenben a szonoritási sorbarendezés elve miatt nincs egyetlen obstruens + szonoráns végződésű szó sem a magyarban. Amennyiben ilyen végű szavak kerülnének be a magyar nyelvbe, akkor ezek a magyar fonotaxisnak megfelelően átalakulnak: *kasz(t)ni*, *fecni*, *nudli*, *pemzli* stb.

Megjegyzendő, hogy a szóvégi *i* magánhangzó ezekben a szavakban nem az átadó nyelv miatt tűnik fel, hanem amiatt az előbb említett körülmény miatt, hogy a magyarban szonoráns nem állhat obstruens után a szó(tag) végén. Ezért ejti a magyarul beszélők egy része még az *Ybl*, *Kindl*, *Mádl* családneveket is *Ibli*-nek, *Kindli*-nek, *Mádli*-nak, és ezért lesz az angol *single* [sɪŋɡl] szóból a magyarban *szingli*. Az inetimologikus *i* feltűnése mellett a szóvégi szonoráns kiesése is lehetőséget nyújt a magyaros hangsor létrejöttére, például a *Lidl* bolthálózat országosan elterjedt *Lidli* neve mellett Kisújszálláson a *Lid* formát is használják (KIS 2014: 103). TÖRKENCZY MIKLÓS szerint a magánhangzó-betoldás és a magánhangzó-törlés folyamatai a legtöbb esetben a szótagszerkezet igazítására irányulnak (1994: 364), vagyis arra, hogy a rosszulformált szerkezetek az optimális irányba mozdulhassanak el. A betoldások és kiesések egyébként sem függetlenek sosem a környezetüktől, hiszen az efféle „asszociációs” változásokat minden esetben a lexémát alkotó többi szegmentum minősége motiválja (FORRÓ 2008: 291–292).

Mivel a szonoritási sorbarendezés elve univerzális (TÖRKENCZY 1994: 276), ennek a fonotaktikai mintázatnak a magyar nyelv korábbi korszakaiban is léteznie kellett (KIS 2014: 104). Tehát — a bevezetőben már említett — a finugor alapnyelvből örökölt szótagszerkezet befolyásoló hatásának e folyamatokban általában ugyancsak nagy szerepet kell tulajdonítanunk.

2. Inetimologikus magánhangzók az utolsó szótagba nem szóalakzáró helyzetre szintén kerülhetnek, s a jelenséget helynévi példákkal az ómagyar korból is gazdagon illusztrálhatjuk.

A szó végi helyzetű, zárt szótagi magánhangzó stabilitását támasztja alá az, hogy a névvégi mássalhangzó-kapcsolat megszüntetésének eredményeként létrejövő CVCVCV struktúra lényegesen gyakrabban marad fenn akár napjainkig a variációkat mutató nevekben, mint a CVCC szerkezetű megfelelője (TÓTH V. 2003: 637). A magán- és mássalhangzók kiegyensúlyozott egymásutániságát mutató változat őrződött meg a *Gyürg* szn. (1216/1550: *Gyurg* szn., FNESz. *Gyüreg*) > *Gyüreg* hn. (1371–1372: *Gyrug*, FNESz. *Gyüreg*, TÓTH V. 2003: 637, Temes vm.), *Kátl* (1299: *Katlh*, Gy. 1: 322. vö. 1210: *Katl* szn., FNESz. *Kátoly*) > *Kátoly* (FNESz. *Kátoly*, TÓTH V. 2003: 637, Baranya vm.), *Majsháza* (1337: *Moyshaza*, Cs. 3: 337. vö. 1209: *Moy* szn., FNESz. *Majosháza*) > *Majosháza* (1377: *Moyushaza*, FNESz. *Majosháza*, TÓTH V. 2003: 637, Pest vm.), *Petk* (1478: *Pethk*, vö. 1211: *Petch* szn., FNESz. *Petek*) > *Petek* (FNESz. *Petek*, TÓTH V. 2003: 637, Erdélyi Fehér vm.), *Bark* (1246: *Bork*, KMHsz. 44., vö. 1229: *Bork* szn., FNESz. *Borcsic*) > *Barak* (1322: *Barak*, uo., Bars vm.) és

Szárm (1375: *Zarm*, Cs. 2: 657, vö. m. *szarm* 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' földrajzi kn., FNEsz. *Zaranypuszta*) > *Szárom* (1440: *Zarom*, uo., Somogy vm.) helynevekben.

A fenti példákkal ellentétben a torlódásos alak jutott ugyanakkor fölénybe a *Zsurk* személynévből (1211: *Surc* szn., FNEsz. *Zsurk*, TÓTH V. 2003: 638) alakult *Zsurk* településnév esetében a régiségben adathozható *Zsuruk* (1067 k./1267: *Suruk*, uo. Szabolcs vm.) alakokkal szemben, s ugyanez figyelhető meg a Szatmár megyei *Mérk* (1299: *Merk*, ComSzat. 105, vö. ném. *Merchi* szn. FNEsz. *Mérk*) > *Merek* (1402: *Merek*, uo.) helynév esetében is, ahol a CVCVC struktúrájú forma szintén csak időlegesen tűnik fel. Ezek az alakok azért is lehetnek feltűnőek számunkra, mert ma is vannak olyan helyneveink, amelyek őrzik eredeti (vagy nem ritkán éppen hogy másodlagosan létrejött) CC névvégüket. Az etimológiailag elsődleges utolsó szótagbeli magánhangzó kiesése eredményezett mássalhangzó-kapcsolatot például a puszta személynévi eredetű *Apc* (1246/1383: *Opucz*, vö. 1138/1329: *Opus* szn., 1290–1301: *Opoch* szn., FNEsz. *Apc*, TÓTH V. 2003: 638), *Paks* (1332–1337: *Pakws*, vö. 1224: *Pacus* szn., FNEsz. *Paks*, TÓTH V. 2003: 638) helynevek végén, a *Nagyhind* (1274: *Hymud*, 1234: *Hymd*, FNEsz. *Nagyhind*, TÓTH V. 2003: 638) és *Marosbéd* (1219/1550: *Belud*, FNEsz. *Marosbéd*, TÓTH V. 2003: 638) nevek személynévi eredetű (és a *-d* képzőt tartalmazó) utótagjában (vö. 1138/1329: *Himudi* szn., illetve 1220: *Belud* szn., FNEsz. *Nagyhind*, *Marosbéd*, TÓTH V. 2003: 638), illetőleg a szláv helynévi átvételként magyarázható *Kesztölc* (1290 k.: *Kestelz*, Gy. 2: 295. vö. 1430: *Kostolech*, FN. 138, szl. *Kostelec* hn., FNEsz. *Kesztölc*), *Patvarc* (1335: *Potvorch*, vö. szl. *Potvorice* hn., FNEsz. *Patvarc*, TÓTH V. 2003: 638), *Szelincs* (1243: *Scelench*, vö. szl. *Zeleneč* hn., FNEsz. *Szelincs*, TÓTH V. 2003: 638) vagy *Zsérc* (1248/1326: *Serch*, vö. szl. *Žirec* hn., FNEsz. *Zsérc*, TÓTH V. 2003: 638) településnevekben.

A magyarázatok után kutatva érdemes lehet megvizsgálni az említett CC végű magyar helynevek szonoritási jellemzőit. A fentiekben felsorolt nevek két kivételtől (*Apc*, *Paks*) eltekintve mind eleget tesznek a szonoritási hierarchiának, hiszen a magas szonoritású magánhangzót egymáshoz képest csökkenő szonoritású mássalhangzók követik, azaz *l+c* (*Kesztölc*), *l+d* (*Béd*), *n+cs* (*Szelincs*), *n+d* (*Hind*), *r+c* (*Patvarc*, *Zsérc*). E nevek közös fonológiai sajátossága tehát az, hogy a végükön lévő mássalhangzó-kapcsolat második eleme kisebb szonoritású, mint a kapcsolat első tagja. Ezek a formák tehát a szonoritási hierarchia elvét teljesítve jólformáltnak minősülnek, s feltehetően ezért is őrizhették meg a névvégi mássalhangzó-kapcsolatukat. A magyar nyelv fonotaktikai felépítésére általánosan is az jellemző, hogy a lexéma végén álló mássalhangzó-kapcsolat első eleme gyakran likvida vagy

nazális, pl. *bölcs, férc, görcs, kard, konc, kaland* (KASSAI 1998: 153), s éppen ezt tapasztaljuk az itt idézett helynévi példákban is.

A kivételként jelentkező *Paks* és az *Apc* helynevek esetében viszont azt láthatjuk, hogy ezek a struktúrák megsértik a szonoritási hierarchiát, hiszen a névvégi mássalhangzó-kapcsolat második eleme hangzósabb, mint az első tag. Mivel a fonotaktikai jól- és rosszulformáltság — mint azt már korábban is jeleztem — nem egyenlő a szóalakként előforduló és nem előforduló elemek ellentétével, nem meglepő az ehhez hasonló alakok fennmaradása, hiszen a szonoritási elv nem kivétel nélkül működik (vö. ehhez bővebben REBRUS–TRÓN 2002: 35, TÖRKENCZY 2001: 274–275). A magyar nyelvben más hasonlóan végződő rendhagyó példákat is találhatunk, ilyenek a helynevek köréből a *Szakcs, Detk, Batyk* névformák, a közszavak közül pedig pl. a *taps* és a *voks* lexémák.

3.4.2. Mássalhangzók inetimologikus (és kieső) hangként

A szavak eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangként az előzőekben tárgyalt magánhangzókön kívül mássalhangzók is megjelenhetnek. Ezeket az inetimologikus hangokat egyaránt regisztrálhatjuk a lexémák elején, belsejében és végén, közöttük azonban igen eltérő gyakorisági viszonyokra mutathatunk rá. Hasonlóan a korábbi hangtörténeti vizsgálatok eredményeihez (vö. NYÍRKOS 1987: 167, TÓTH V. 2004b: 322) az általam végzett elemzések is azt igazolják, hogy az inetimologikus mássalhangzók többnyire a szavak és nevek belsejébe kerültek be. Az inetimologikus mássalhangzók tárgyalásakor az előzményirodalom több esetben is felvetette a fonológiai és fonetikai magyarázatok lehetőségét. Ezt én magam is lényegesnek gondolom. A következőkben ezért képzési mód szerint tárgyalom az inetimologikus hangokat (nem pedig a szavakbeli pozíció alapján, mint tettem azt a magánhangzókénál), így látok ugyanis a leginkább esélyt arra, hogy a bekerülésük hátterére, mozgatórugóira rávilágítsak. Az általam egybeállított korpuszban mintegy 500 ómagyar kori helynévi adat, illetve 410 jelenkori tájnyelvi lexéma hozható kapcsolatba az inetimologikus mássalhangzók problematikájával. Azoknál a hangtípusoknál, ahol a mássalhangzók bekerülésével összefüggésben az adott hangok kiesése is feltűnő jelenség, erre is kitérek.

3.4.2.1. Zárhangok inetimologikus hangként

1. Az inetimologikus hangként jelentkező zárhangokat többnyire a helynevek belsejében regisztrálhatjuk, de néhány esetben a nevek végén is megtalálhatjuk őket.

1.1. A *d* és a *t* előfordulása adataim sorában szórványosnak mondható. Emiatt meglehetősen problematikus vállalkozás lenne bármilyen szabályszerűség megállapítása is a hangok betoldódását illetően. Az inetimologikus *d* bekerülését figyelhetjük meg a személynévi eredetű Bars megyei *Szecse* település nevében (vö. 1211: *Zeche* szn., ÁSz. 383, TÓTH V. 2001a: 238), amelynek az elsődleges alakját (1324: *Zeche*, Gy. 1: 474) átmenetileg az inetimologikusan bekerülő *d* *Szedcse* (1310: *Zedche*, uo.) alakúra módosította. A mai *Szilágyperecseny* eredeti *Perecsen(y)* alakja (1460: *Perechen*, Cs. 1: 562, vö, szb.-hv. *Prečani* hn., FNESz. *Perőcsény*) a *t* bekerülése révén alakult átmenetileg *Petrecsen(y)* (1460: *Petreczen*, uo., Közép-Szolnok vm.) formájúvá.

A jelenséget jelenkori tájszavaink is mutatják, mégpedig a szavak többféle pozíciójában is. Szó elején tűnik fel az inetimologikus *t*, *d* például a *rágalmaz* ~ *drágalmaz*, *rönk* ~ *trönk*

(NYIRKOS 1987: 39) szóalakok esetében. Az inetimologikus *t*-t regisztrálhatjuk például a *pohos* ~ *pothos* 'vemhes'; *banán* ~ *banánt*, *tulipán* ~ *tulipánt*, *rubin* ~ *rubint* alakok belsejében és végén. NYIRKOS ISTVÁN az inetimologikus *t* és *d* betoldódásának fő okaként az analógiát (pl. *zsinár* ~ *zsinárd* 'fukar, fösvény'), a népetimológiát (pl. *bálin* ~ *bálint* 'ragadozó', *harasz* ~ *haraszt* 'laza, fésűsfonal') és a ragszilárdulást (pl. *arasz* ~ *araszt*, *csalán* ~ *csilánt*) jelöli meg (1987: 43–50).

1.2. Az inetimologikus *k* megjelenését a helynévi korpusz e körbe vonható adatai között belső keletkezésű névformákban és jövevénynevekben egyaránt megfigyelhetjük.

A magyar *lehota* 'olyan telepesjogú község, amelynek lakossága engedményeket, adókedvezményeket kapott' jelentésű közszóból magyarázható (vö. FNESz. *Felsőlehota*) a Hont megyei *Lehota* település neve (1400: *Lehota*, ComHont. 61), amelyből átmenetileg *Lehotka* (1402: *Lehothka*, uo.) alakult.

Az inetimologikus *k* betoldódása megfigyelhető olyan belső keletkezésű helynevekben is, amelyek személynévből formáns nélkül alakultak. A *Becs* (1211: *Bech* szn., ÁSz. 45) személynévből létrejött *Tiszabecs* település neve *Tiszabekcs* (1476: *Tizabekch*, Cs. 1: 471, Szatmár vm.) formában tűnik fel. Hasonló változás eredményezte a *Babosa* (1138/1329: *Babusa*, Gy. 1: 502, vö. *Bábica* ~ *Bábuca* szn., TÓTH V. 2004b: 467) helynév módosulását is *Bábócka* (1433: *Babochka*, FNESz. *Pusztabábócka*, Békés vm.) formájúvá. Amennyiben valós ejtést tükröznek az adatok — s nem pedig íráshibákkal van dolgunk —, az előbbi helynév átalakulásában feltehetően a *-kcs* ~ *-csk* végű helynevek analógiás hatása játszhatott szerepet: pl. *Szakcs*, *Recsk*, az utóbbiról később, további példák bemutatása után ejtek szót.

Szláv helynév átvételeként került a magyar névrendszerbe az Ung megyében említett *Poruba* (1411: *Paruba*, ComUng. 90, vö. szlk. *Poruba* hn., FNESz. *Poruba*), amelynek *Porubka* (1413: *Porubka*, uo.) alakja is feltűnik a forrásokban. Hasonló változást figyelhetünk meg a mai *Vágsziklás* egykori *Szkála* (1113: *Scala*, FN. 184, vö. szln. *Skala* hn., FNESz. *Vágsziklás*) adatának *Szkálka* (1378: *Skalka*, uo., Trencsén vm.) változatában is.

Az adatokat nézve egy dolog azonnal szembetűnik. A nevek egy jó részében a *k* bekerülése olyan pozícióba történt, hogy az ilyen módon *-ka* végződést eredményezett, ami pedig egybeesik a helynevekben megjelenő *-ka/-ke* képzőelemmel, vö. pl. *Eperjeske*, *Komlóska*, *Mályinka*, *Szenteske*, *Családka* (a *-ka/-ke* képzőhöz és további példákhoz lásd még BÉNYEI 2012: 113). E változásokat tehát a meglévő helynevek modellhatása is bizonyára befolyásolta.

Az inetimologikus *g* hang bekerülését az *Enyed* személynévből (amely feltehetően az *Egyed* mellékalakja, vö. 1138/1329: *Egid* szn., ÁSz. 111) keletkezett *Enyed* (1293–1301:

Enud, Gy. 2: 141, Erdélyi Fehér vm.) helynév (TÓTH V. 2004b: 466) alakulásmódjában figyelhetjük meg. A szóvégi *d* elé inetimologikus hangként került be a *g*, létrehozva az *Enyegd* (1293/1323: *Enugd*, Gy. 2: 141) alakot. Az így kialakult új névforma a településnévből keletkezett *Kis-Enyegd* (1299/XIV.: *Kysenegd*, Gy. 2: 100) és *Nagy-Enyegd-fő* (1299/XIV.: *Nogenugdfeu*, uo.) víznevekben is megfigyelhető (TÓTH V. 2004b: 466). TÓTH VALÉRIA szerint az inetimologikus *g* bekerülése a *-d* helynévképzővel ellátott *k ~ g* végű helynevek mintájára történhetett meg, pl. *Balogd*, *Budagd*, *Homorogd*, *Szunyogd* (2004b: 467).

A tájszavak köréből is említhetünk példákat az inetimologikus *k* és *g* jelentkezésére: szó eleji pozícióban látjuk például ezt a jelenséget az *ácsing ~ kácsing* 'vágyakozik vkire, vmire', *ugorka ~ gugorka* 'uborka' (ÚMTsz.) esetében; a *venicse ~ venyicske* 'szőlővessző, venyige' (ÚMTsz.) példájában a szó belsejét érinti a váltakozás; míg a *csalán ~ csaláng* (ÚMTsz.), *viasz ~ viasz* (MNYA.) példáiban a szóvég az érintett pozíció.

1.3. Az inetimologikus *p* (és egy esetben a *b*) betoldódását a helynévi adatokban kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetben láthatjuk, s ezek közül az első mássalhangzó minden esetben *m*.

Ilyen változást tükröznek egyrészt a közszói etimonra visszavezethető nevek. Ezt láthatjuk a *komló* növénynévből származó *Komlós* (1352: *Komlous*, Cs. 1: 300, vö. FNESz. *Komlós*) név *Komplós* (1427: *Komplos*, uo., Sáros vm.) változatában. A *német* népnév *-i* képzős helynévi származékainak lejegyzése gyakran utal az inetimologikus *p* jelentkezésére számos *Nempti* formájú településnevet eredményezve, ami a *Németi ~ Nemti* formákkal váltakozva jelentkezik az oklevelekben: például megfigyelhetjük ezt a Heves megyei (1493–1496: *Nemethy*, Cs. 1: 68; 1332–1337/Pp. Reg.: *Nempti*, Cs. 1: 68), a Tolna megyei (1430: *Nemethy*, Cs. 3: 443; 1411: *Nempti*, uo.), a Valkó megyei (1473: *Nemethy*, Cs. 2: 273; 1461: *Nempthi*, uo.), a Hont megyei (1256: *Nemety*, Gy. 3: 221; 1297: *Nempty*, uo.), a Zala megyei (1414: *Németi*, Cs. 3: 22; 1343: *Nempty*, uo.), a Bihar megyei (1437: *Nemiti*, Cs. 1: 618; 1410: *Nemphthy*, uo.), az Abaúj megyei (1299>1347: *Nemity*, KMHsz. 200; 1350: *Nempty*, uo.), a Sopron megyei (1351: *Nemithy*, Cs. 3. 621; 1338: *Nimpti*, uo.), a Hunyad megyei (1389: *Nymiti*, Cs. 5: 115; 1330: *Nempty*, uo.), a Nógrád megyei (1227: *Nemti*, Gy. 4: 276; 1297: *Nempty*, uo.), a Borsod megyei (1230/1285: *Nemty*, KMHsz. 200; 1246/1437: *Nemphthy*, uo.), a Bars megyei (1312: *Nimthi*, KMHsz. 200; 1275: *Nempty*, uo.) településnevek *Németi ~ Nempti* variánsaiban. A *Nempti* hangalak létrejötte természetesen csakis a *Nemti* formákban (s nem a *Németi* alakokban) valósulhatott meg, miután a kétnyíltszótagos tendenica

következtében eltűnt a név második szótagbeli magánhangzója. Ugyanezt a változást kétrészes nevek körében is megfigyelhetjük: a Heves megyei *Felnémeti* (1275: *Felnemty*, Gy. 3: 118) ~ *Felnempti* (1261/1271: *Felnempti*, uo.) és a szatmári *Kisnémeti* (1341/XVI: *Kys Nemethy*, NÉMETH P. 2008: 147) ~ *Kisnempti* (1339: *Kysnempty*, uo.) formák váltakozása ezt jelzi.

Szintén belső keletkezésű, de személynévi eredetű helynevekben is feltűnik a források adatai alapján az inetimologikus *p* hang: pl. *Sámsonháza* (1409: *Samsonháza*, Cs. 1: 106, 1138/1329: *Samsun* szn., ÁSz. 690., FNESz. *Sámsonháza*) > *Sámpsonháza* (1409: *Sampsonhaza*, uo., Nógrád vm.), *Szencse* ~ *Szemcse* (1441: *Zenche*, Cs. 3: 451, vö. 1211: *Zemse* szn., FNESz. *Semse*) > *Szempcse* (1446: *Zempche*, uo., Tolna vm.).

Inetimologikus *p* hangot jövevéynyelvekben is regisztrálhatunk. A Bars megyei *Zsemlér* (1314: *Semler*, ComBars. 125, a szlk. R. *Žemlary* > mai szlk. *Žemliare* 'Zsemlér'; vö. szlk. *žemliar* 'zsemlesütő', FNESz. *Zsemlér*, TÓTH V. 2001a: 255) > *Zsemlér* (1411: *Sempler*, uo.) módosulás mellett ilyen jelenségre figyelhetünk fel a *Zemlin* (1332–1337/Pp. Reg.: *Zemlin*, Cs. 1: 340, dél szl. **Zeml'bnъ* 'földből való vár' hn., FNESz. *Zemplén megye*) > *Zemplén* (1426: *Zemplen*, uo., *Zemplén* vm.), *Zomlun* (1215/1550: *Zomlun*, Gy. 1: 691, vö. cseh *Zámlyní* 'malom mögött(i) hely)' hn., FNESz. *Nagyzomlin*) > *Zomplin* (1415: *Zomplyn*, ComBih. 369, Bihar vm.), *Nemcsény* (1284: *Nimchin*, KMHsz. 199, vö. ószrb. **Němčane* hn. < or. R. *němčin* 'német ember', FNESz. *Nemcsény*) > *Nempcsény* (1327: *Nempchen*, uo., Bars vm.), *Jemnik* (1426: *Jemnik*, Cs. 1: 259, vö. összl. **jama* 'gödör, verem' > *Jemnik* víznév, FNESz. *Szepesárki*) > *Jempnik* (1454: *Jempnik*, uo., Szepes vm.) nevekben is.

A *Domorád* (1291: *Domorad*, Cs. 1: 513, vö. szb-hv. *Domorad* szn., FNESz. *Dombrád*) > *Dombrád* (1495: *Dombrad*, uo., Szabolcs vm.) helynévben pedig az inetimologikus *b* bekerülésének egyetlen példáját láthatjuk a vizsgált elemcsoportban.

A hangtörténeti szakirodalom szerint az inetimologikus *p* hang fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett a nevek hangtestébe (NYÍRKOS 1987: 36, TÓTH V. 2004b: 465). Többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a *p* jelentkezése a bilabiális *m* után azzal magyarázható, hogy ezekben a nevekben a *m*-t alkotó zár felpattanása után egyfajta *p* hang érzékelhető. Abban az esetben, ha a *m* után zöngés hang áll, ugyanez a koartikulációs jelenség *b* hangot eredményez (lásd *Dombrád*). Az így keletkező hangot azonban írásban nem jelezzük (HORGER 1933: 263, NYÍRKOS 1987: 35, TÓTH V. 2004b: 465). KASSAI ILONA erről a jelenségről úgy vélekedik, hogy az „uvula idő előtti felzáródása következtében a nazális mássalhangzókat követően egy

azonhelyi (homorgán) zárhang jelenik meg”: pl. a *tromf* szóalak a beszédben [trompf] formában realizálódik (1994: 643–645).

A *Németi* >> *Nempti* és a *Domorád* >> *Dombrád* helynevek változásába a kétnyíltszótagos tendencia is belejátszott, minthogy az így kialakult *Nemti*, valamint *Domrád* formában jelentkezhetett aztán a *p* és a *b* hang másodlagos elemként. A kétnyíltszótagos tendencia következtében a *Németi* helynév elszakadt közszoí alapjától, a *német*, *némete-k* népnévtől (TÓTH V. 2004b: 465), s ennek következtében más változások is érhatték, mint az előzményét (közszőként ugyanis a *németek*, *németet* stb. formákból nem lesz *némtek*, *némtet* stb.).

Érdekes párhuzamként utalhatok arra, hogy hasonló jelenségre a francia nyelvben is akadnak példák. Átmenetet biztosító mássalhangzónak („consonne de transition”) nevezik az így bekerülő hangot, amely jellemző módon *m* hang utáni pozícióban megjelenő *b*; vö. pl. lat. *cam(e)ra* > fr. *chambre*, lat. *num(e)rum* > fr. *nombre* stb. (HERMAN 1967: 113). Ez a fajta párhuzam azt jelezheti számunkra, hogy mindezek mögött a jelenségek mögött esetleg univerzális fonotaktikai folyamatok állhatnak.

A nyelvjárási adatok között szó eleji inetimologikus *b* jelentkezésére is találunk példákat: *ibolya* ~ *bibolya* (ÚMTsz.), *uborka* ~ *buborka* (MNYA.). Ezek létrejöttét HORGER ANTAL korábban ikerítéssel magyarázta (1933: 262). NYÍRKOS ISTVÁN szerint azonban a szó belsejében lévő *b* hang hatására (ahogy ő fogalmaz: hasonító hatására) jelent meg a szó elején a *b* hang. Ez a hatás más hangok esetében is előfordulhat: például *agancs* ~ *gagancs*, *áspis* ~ *sáspis*, *azsag* ~ *zsazsag* (1987: 36).

3.4.2.2. Réshangok inetimologikus (és kieső) hangként

1. Inetimologikus réshangok bekerülését megfigyelhetjük két magánhangzó közötti és mássalhangzós környezetben egyaránt. Tekintettel arra, hogy az előbbi pozícióban, azaz hiátustöltőként likvidák is előfordulnak, az itt következő egységben csak az olyan inetimologikus réshangokat tárgyalom, amelyek nem hiátusos helyzetben jelentkeznek, a hiátustöltés jelenségét pedig külön alfejezetben vizsgálom meg.

A réshangok közül a helynevek körében az inetimologikus *h* és *v* hangok (a korai ómagyar korban még talán inkább χ és β) bekerülését regisztráltam adataimban, a tájszavak között azonban más inetimologikus réshangokat is észlelhetünk.

2. Korábbi, ómagyar kori helyneveken és közszavakon végzett vizsgálataiban TÓTH VALÉRIA kimutatta, hogy a szavak és nevek elejéhez tapadó inetimologikus mássalhangzók 60%-a a *h*, *j* és *v* hangok közül kerül ki, s ezen az egyébként sem csekély gyakorisági mutatón

belül is különösen magas a *h* bekerülésének az aránya: a *h*, *j* és *v* hangokat tartalmazó adatok 70%-ában regisztrálhatjuk a szó eleji inetimologikus *h* hangot (2007: 321).

A történeti adatokban a szó elején jelentkező *h*-k esetében rendre csupán írásváltozatokkal van dolgunk: az *ér*, *eresztvény* lexémák gyakran jelentkezik a szó elején hangérték nélküli *h*-val: *Köves-ér* (1291: *Kuuesher*, Gy. 2: 458, Gömör vm.), *Ér* (*1214/1550: *Her*, Gy. 1: 615, Bihar vm.), *Ér* (1229/1230/XIV.: *Her*, Gy. 2: 323, Fejér vm.), *Ér* (1274: *Her*, Gy. 1: 570, Szatmár vm.), *Hamus-ér* (1224/1291/1389: *Homusher*, Gy. 1: 696, Bodrog vm.); *Feket ere* (1211: *Feket hereh*, Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Kökény ere* (1211: *Cucen Hereh*, Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Ludas ere* (1211: *Ludos Here*, Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere*, Gy. 1: 759, Borsod vm.); *eresztvény* (1316: *herestwyn*, Gy. 1: 87, Abaúj vm.), *Eresztvény* (1324: *Herezteuyn*, Gy. 1: 282, Baranya vm.), *Bűdi-eresztvény* (1316: *Bwdy herestwyn*, Gy. 1: 74, 87, Abaúj vm.).

Bizonyos helynevek írásos dokumentumokban jelentkező változatai azonban valós ejtésbeli különbségre is utalhatnak, erről lehet szó például az orosz népnévből alakult Bihar megyei *Orosztelek* helynév (1421: *Orosztelek*, RÁCZ A. 2007: 211) *Hérosztelek* változatában (1489: *Herosztelek*, RÁCZ A. 2007: 211). Az ugyancsak Bihar megyei *Érpály(i)* ([1291–1294]: *Erpaul*, Gy. 1: 625, vö. 1222: *ecclesiae de Pauli*, A. MOLNÁR 2008: 52) helynév *Herpályi* (1273/1392/1477: *Herpauli*, Gy. 1: 625) alakját is itt említhetjük meg (vö. még FNESz. *Herpály*, RÁCZ A. 2007: 123, A. MOLNÁR 2008: 54).

Természetesen az inetimologikus *h* hang problematikájába csakis azok a helynévi példák tartoznak bele, amelyekben a *h* ejtett hangként s nem csupán írássajátosságként (azaz valójában hangérték nélküli *h* betűként) jelentkezett.

Szláv eredetű neveket is érintett az inetimologikus *h* bekerülése. A Kárpátokban eredő, mai *Holeska* patak elsődlegesen *Oleska* (1113: *Olesca*, vö. szl. **olbcha* 'égerfa', FNESz. *Oleska*) formában (azaz az etimológiai előzményének megfelelő alakban) jelentkezett a forrásokban. A későbbi-mai *Holeska* névváltozatát az inetimologikus *h* eredményezte (1335: *Koluska*, FNESz. *Holeska*). A Krassó megyei *Omor* település nevében viszont (1341: *Vmur*, Gy. 3: 491), amely feltehetően szintén szláv eredetű (vö. szb.-hv. *Ujmir* hn., FNESz. *Omor*), csupán ideiglenesen jelentkezik a szó eleji *h*: *Humur* ([1319]: *Humur*, Gy. 3: 491).

A tájszavak körében is megfigyelhetjük a jelenséget: például az *aranka* ~ *haranka*, *ámbitus* ~ *hámbitus* 'tornác', *éber* ~ *hébör*, *ejnye* ~ *hejnye*, *enyeleg* ~ *henyeleg*, *etyepetye* ~ *helyepetye*, *idegen* ~ *hidegen*, *inda* ~ *hinda*, *őgyeleg* ~ *hőgyölög*, *ős* ~ *hős*, *uszít* ~ *huszít* (ÚMTsz.) variánsok tanúskodhatnak az inetimologikus *h* bekerüléséről. Az a körülmény, hogy a *h*

ezekben a (nem csekély számú) lexémákban tényleges hangalaki változatként jelentkezik, talán azt valószínűsítheti, hogy ugyanezen pozícióban az ómagyar kori (előbb bemutatott) adatokban is jelezhet a *h* jelölés valós, ejtett s ily módon inetimologikus hangot.

TÓTH VALÉRIA szerint e hangok bekerülésére az is hatással lehetett, hogy a magánhangzós szókezdetet a magyar nyelv megszüntetni igyekezett. A magyar nyelvben a mássalhangzós szókezdet mintegy hétszer gyakoribb, mint a magánhangzós, s a ritkább magánhangzós szókezdet jóval gyakrabban szolgál a változási folyamat kiindulásául (2007: 318).

Szó belseji helyzetben is regisztrálhatjuk az inetimologikus *h* hangot, azonban viszonylag csekély számban. Az a három adat ugyanakkor, amit itt illusztrációként megemlíthetünk, fontos tanulságokat hordoz magában. A szláv eredetű személynévből magyar névadás eredményeképpen (metonímiával) létrejövő Bars megyei *Valkász* (1231: *Wolcaz*, Gy. 1: 483, vö. szl. 1226: *Vulcaz* szn., ÁSz. 831) helynév későbbi-mai *Valkház* alakja így keletkezett (FNESz. *Valkház*). De hasonló változást figyelhetünk meg a Veszprém megyében található mai *Mencshely* településnév alakulásmódjában is, amelynek elsődleges (és szintén formáns nélküli személynévből alakult) *Mencsel* (1269: *Menchel*, Cs. 3: 242, vö. ném. *Mentzelin* szn., FNESz. *Mencshely*) alakjából az inetimologikus *h* hang bekerülése eredményezte az új névformát (TÓTH V. 2004b: 468). Idesorolhatjuk végül még a Zala megyei *Keszthely* település nevét is (1409: *Kezthel*, Cs. 3: 21), amely a szláv *Kostel* helynév átvételeként került be a magyar nyelvbe (1247: *Keztel*, uo., TÓTH V. 2004b: 468). Mindhárom idézett helynévben a meglévő helynévstruktúrák lexikális modelljeinek hatását mutathatjuk ki: a *-hely* utótagú településnevek analógiájára alakult — inetimologikus *h* bekerülésével — *Keszthely* és *Mencshely* neve, illetve a *ház* utótagú helynevek modellhatására gondolhatunk a *Valkház* névalak esetében.

3. Az inetimologikus *v* (vagy β) bekerülése a *h* hanghoz hasonlóan főként hiátustöltői funkcióban gyakori, más helyzetekben viszonylag ritkán jelentkezik.

Szó elejére kerülhetett be másodlagosan a $v \sim \beta$ hang az *Émén* (1332–1335: *Emun*, Gy. 1: 300, vö. 1138/1329: *Emun* szn., ÁSZ. 282, FNESz. *Véménd*) > *Véménd* (1715: *Vemen*, FNESz. *Véménd*, Baranya vm.) településnévben. Hasonló változást figyelhetünk meg az *elegyedik* ~ *velegyedik*, *üres* ~ *vüres*, *ívás* ~ *vívás*, *iszalag* ~ *viszalag* 'ebszölő', *oldódik* ~ *vódódik*, *ördögös* ~ *vördögös* (ÚMTsz.) tájszó-variánsokban is. A szó elejére az inetimologikus *v* bekerülésében a *h*-nál említett folyamatok, okok játszhattak szerepet, azaz a magánhangzós szókezdet megszüntetésének igénye (TÓTH V. 2007: 322). Ez a „törekvés”

persze csak arra volt hatással, hogy mássalhangzó került a szavak, nevek elejére, azt azonban, hogy ez a mássalhangzó történetesen éppen a *h* és a *v* volt, fonológiai okok magyarázhatják.

Arra a kérdésre, hogy a szó elejére miért éppen az említett hangok kerülnek be, egyelőre nem tudok pontos választ adni. Azt azonban nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy e hangok szó eleji bekerülése és a fonológiai tulajdonságaik között összefüggések lehetnek. E három hangot „felemás” mássalhangzónak is nevezik a fonológiai szakirodalomban, mert képzésük jelentős különbségeket mutat annak megfelelően, hogy a szótagkezdetben, magánhangzók között vagy a szótagzárlatban találhatóak-e meg (SIPTÁR 2001: 386). Ezek a hangok a szó elejére kerülve a szóalak optimális szonoritási elrendeződését eredményezik, hiszen az így létrejött mássalhangzós szókezdet alacsonyabb szonoritású, mint az azt követő magánhangzó. Ennek következtében a legnagyobb szonoritású elem (azaz a magánhangzó) a szótag közepére kerül, s immáron egy kiegyensúlyozott struktúra jön létre.

Szó belsejében TÓTH VALÉRIA szerint meglehetősen bizonytalan példák említhetők erre a jelenségre, talán idetartozhat a mai (*Temes*)ság régi *Svág* (1332–1337: *Swag*, Temes vm., vö. *ság* ’domb, erdős magaslat’ földrajzi köznév, FNESz. *Temesség*) alakváltozata, amennyiben nem elírásnak tekintjük azt. Továbbá idesorolhatjuk még a *Medes* (1290/1303/1479: *Medus*, Gy. 4: 209, vö. *med* ’száraz’, vö. FNESz. *Medesér*) > *Medves* (1341: *Medues*, uo., Nógrád vm.) helyneveket és azok változatait (TÓTH V. 2004b: 469).

A *v* (β) bekerülése mellett a folyamat fordított irányáról, azaz a *v* (β) kieséséről is érdemes szólnunk. Ez a jelenség elsősorban a szó eleji mássalhangzó-torlódásokkal áll összefüggésben, pontosabban azok elízióval (hangkivetéssel) történő feloldásával. A mássalhangzó-kieséssel történő feloldási mód a régiségben ritkábbnak tekinthető, mint az inetimologikus magánhangzó, vagyis a bontóhang, illetve az előtét hang betoldása (BÁRCZI 1958a: 139), s megfigyelhető kettős és hármas mássalhangzó-torlódások esetén egyaránt. A *v* (β) kiesésének nem túl gyakori volta nem különösebben meglepő, KENYHERCZ RÓBERT szerint a régiségben a kiesés általában sem mutatható ki nagyobb arányban (BÁRCZI 1958a: 139, KESZLER 1969: 41, KENYHERCZ 2013a: 187). A *v* (β) elmaradása kéttagú mássalhangzó-kapcsolatok esetén ritkábban az első mássalhangzót s valamivel gyakrabban a második mássalhangzót érintette.

A *v* szó eleji kiesését tulajdonnevekben és közszavakban egyaránt észlelhetjük. A szláv eredetű *Vladimir* személynév magyar *Ladomér* (1236: *Ladomer* szn., ÁSz. 479, KESZLER 1969: 41) formája a mássalhangzó-kapcsolat első elemeként álló *v* kiesését mutatja. Feltehetően szláv személynévi eredetű a Trencsén megyei *Szverepec* (1369: *Zwerepecz*, FN.

193, vö. óe. szl. *sverěpъ* 'vad, bős, szilaj' > cseh *Sverepa* csn. FNESz. *Szerep*), amelyből a *v* kiesése *Szerepec* (1396: *Zerepecz*, FN. 193, Trencsén vm.) formát eredményezett. A Trencsén megyei mai *Fűrészfalu*-t *Hoznuca* (1250: *Hoznucza*, FN. 127, Trencsén vm., KESZLER 1969: 43) alakban említik a 13. században. A név elsődleges alakja *Hvozdnica* (szl. *hvozď* 'erdő, liget', FNESz. *Fűrészfalu*) lehetett. Ugyancsak szláv eredetű a Bihar megyei *Szeben* település neve (1192/1196: *Scebin*, Gy. 1: 666, KESZLER 1969: 43), amely egy szláv *Svibinj* (szl. *sviba* 'som', FNESz. *Nagyszeben*) helynévre vezethető vissza. Ez utóbbi példákban a mássalhangzó-kapcsolat második elemeként álló *v* (β) esett ki.

Közszavakban is regisztrálhatjuk a *v* kiesését a régiségből például a *szabad* (szl. *svobodъ* > 1195 k.: *zoboducha*, TESz., KESZLER 1969: 42), a *szent* (óe. szl. *svętъ* > 1156: *scentusa*, TESz., KESZLER 1969: 42) és a *cékla* (délszláv *cvekla*, TESz. > 1323: *Checlas*, OklSz., KESZLER 1969: 42) lexémákban.

A jelenkori tájszavak köréből pedig például a *kvalifikál* ~ *kalifikál*, *kvartyog* ~ *kartyog*, *kvartett* ~ *kartett* (ÚMTsz.) variánsokat említhetjük ide vonható példaként. A közszoói esetek mind a második pozícióban lévő *v* elmaradását tanúsítják.

A *v* (β) kiesését ugyanakkor nem csupán a mássalhangzó-torlódások feloldásával összefüggő folyamatként tudjuk tetten érni. A *v* (β) hangzóközi kiesését ugyancsak megfigyelhetjük: ebben az esetben hiátusos helyzet áll elő (erről a hiátustöltőket tárgyaló egységben szólok bővebben). A nyugati nyelvjárásokban a szó belseji *v* mássalhangzó melletti pozícióban is kieshet, ahogyan erre a régi helynévi adatok is szolgáltatnak példákat: *Ásványtő* (1226: *Asuantheu*) > *Ásánytő* (1263: *Asantu*), *Bálványos* (1222: *Baluanus*) > *Bálányos* (1211: *Balanus*). Újabb kori példaként pedig a *pitvar* > *pitar*, *kálvinista* > *káломista* szavakra utalhatunk itt (BÁRCZI 1967: 129–130).

4. A *h* és a *v* mellett a tájszavak között kisebb számban más réshangok is feltűnnek (feltehetően inetimologikus hangként) a variánsokban, s ezek mögött más-más háttérű diakrón folyamatok húzódnak meg.

Az inetimologikus *f*-et tartalmazó variánsok létrejöttében főképp az ikerítés (*enyeleg* ~ *feneleg* a *fanyalog* mintájára; *irogat* ~ *firogat*, *illő* ~ *fillő*, *illeng* ~ *filleng*, *őt* ~ *főt*) játszhatott szerepet (NYIRKOS 1987: 71).

Feltehetően a névelő *z* elemének tapadásával számolhatunk az *áldott* ~ *záldott*, *ámpolna* ~ *zámpolna* 'kis üvegkancsó', *ária* ~ *zárja* 'dallam', *eplény* ~ *zeplény* 'a szán két talpát egymáshoz kötő keresztfa', *avar* ~ *zavar*, *árics* ~ *zárics* 'sündisznó' (ÚMTsz.) variánsok esetében. De TÓTH VALÉRIA rámutat arra is, hogy mindezt azon tendencia újabb

megnyilvánulásaként is értékelhetjük, amely a magánhangzós szókezdet megszüntetésére irányul (2007: 321).

A *s* és a *zs* előfordulása az ilyen variánsok egyik elemében meglehetősen csekély, s ezeknek a hangoknak a bekerülésében leginkább a hasonulás (*azsag* ~ *zsazsag* 'piszkavas', *áspis* ~ *sáspis* 'gonosz nő, mostoha') és más lexémák alaki hatása (pl. *nyárfa* ~ *nyársfa*) játszhatott szerepet (NYÍRKOS 1987: 77).¹⁸

A *s* alkalmi kiesését az egyes lexémákban ugyancsak tetten érhetjük, elsősorban a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokkal összefüggésben. Erre idézhetjük például a *tengelic* madárnevet a régiségből (ném. *Stieglitz*, szlo. *štigloinec* > 1320: *Tengelych*, TESz.). De az elízóval történő feloldásmód e fajtájának jelenkori produktivitásáról tanúskodnak a *spárga* ~ *párga*, *spenót* ~ *penót* (MNYA.), *sparhelt* ~ *pórhelt*, *staférung* ~ *taférung*, *spórol* ~ *pórol*, *spiritusz* ~ *piritusz*, *spekulál* ~ *pekulál*, *stelázsi* ~ *telázsi* 'polc', *slampos* ~ *lampos*, *skorpió* ~ *korpió* (ÚMTsz.) tájnyelvi adatok. A *s* kiesését három mássalhangzóból álló torlódásokban is megfigyelhetjük. A Gömör megyei *Trizs* településnév elsődleges *Strizs* (1295/1315: *Strys*, Cs. 1: 147, vö. cseh *Stříž* szn., FNESz. *Trizs*) alakjából a *s* kiesése eredményezte a későbbi-mai alakot (1496: *Triss*, Gy. 2: 556). A közszói adatok közül pedig a *strucc* lexéma *trucc* alakját említhetjük meg e helyütt (1416: *ftrucoket* > 1533: *Truccz*, személynévi előfordulás 1470: *Trhrucz*, EWUng. *strucc*, TESz., KENYHERCZ 2013a: 134), valamint a *strapáció* ~ *trapáció* 'fárasztó munka', *spricc* ~ *pricc* 'szódavizes ital' (ÚMTsz.) modern kori tájszavakra is itt utalhatunk.

3.4.2.3. Likvidák inetimologikus (és kieső) hangként

Az inetimologikus mássalhangzók között jellegzetesek a likvidák, azaz a *j*, *l* és a *r* hangok. Közülük is kiemelkedik a *l*, amely szó belsejében meglehetősen gyakori. A *j* hanggal hiátustöltői funkcióban találkozhatunk, az ezt illusztráló adatokkal és azok problematikájával ezért a hiátustöltésről szóló alfejezetben foglalkozom.

1. A hangtörténeti szakirodalom jellemzően együtt tárgyalja a *l* bekerülését és kiesését, amelyek mind a közszavakban, mind a helynevekben megfigyelhető változási folyamatok (vö. LOSONCZI 1936: 240–51, NYÍRKOS 1987: 135, TÓTH V. 2004b: 454). E helyütt is érdemes mindkét jelenségre kitérnünk, hiszen azok egymással gyakran szoros kapcsolatban állnak.

¹⁸ Látszólag a *s* kiesését figyelhetjük meg a *Csatár* helynévben (1335: *Chatar*, Cs. 3: 41, Zala vm., vö. szl. *Sčitary* szn., FNESz. *Csatár*), illetve a *csuka* (szl. *ščuka* > 1152: *Cuka*, OklSz., TESz.), *csorba* (szl. **ščvrba* 'foghíj' > 1518 k.: *čorba*, TESz.) közszavakban. Valójában azonban itt a szláv *šč* hang hanghelyettesítéséről van szó, így nem tartozik az itt vizsgált kérdéskörhöz (noha a szakirodalomban találunk erre való utalásokat; vö. KESZLER 1969: 45).

A helynevekből álló korpuszom adatainak körében a *l* betoldódását két kivételtől eltekintve szó belseji pozícióban regisztráltam, s megfigyelhető a változás belső keletkezésű és jövevénynevek körében egyaránt.

Magyar közszói előzményre vezethető vissza többek között az egykor királyi szolgálatban lévő ácsok lakóhelyének nevét őrző *Ács* település neve, amelynek alakulásmódjában a *l* bekerülése átmenetileg *Álcs* (1297: *Alch*, Gy. 3: 402, Komárom vm., FNESz. *Ács*) névformát eredményezett. Hasonlóan ideiglenes formákat hozott létre az inetimologikus *l* a következő nevekben is: pl. *Katona* (1327: *Kathana*, Cs. 5: 366, vö. m. *katona* fn., FNESz. *Katona*) > *Katolna* (1502: *Katholna*, uo., Kolozs vm.), *Nyárad* (1468: *Nyarad*, Cs. 3: 553, vö. m. *nyár* fn., FNESz. *Nyárad*) > *Nyárald* (1485: *Nyarald*, uo., Győr vm.), *Óvár* (+1135/+1262/1566: *Ohwar*, Gy. 3: 224, vö. *ó* 'régi' + *vár* fn., FNESz. *Óvár*) > *Olvár* (1245: *Olwar*, uo., Hont vm.), *Tinód* (1406: *Thynod*, RÁCZ A. 2007: 283, vö. *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' fn., FNESz. *Tinód*) > *Tinold* (1466: *Thynold*, Cs. 1: 626, Bihar vm.). Templomának védőszentjéről kapta nevét a Bihar megyei *Bódogfalva* (1472: *Bodogfalwa*, RÁCZ A. 2007: 60), amelynek elsődleges alakjából — a közszóban tapasztalható változással összefüggésben — az inetimologikus *l* bekerülése után alakult ki a későbbi *Boldogfalva* formája (1598: *Boldoghfalwa*, uo., Bihar vm.).

Ugyancsak belső keletkezésű, de személynévi eredetű névadás eredménye a Szatmár megyei *Csegőd* település neve (1332–1337/Pp. Reg.: *Chegud*, Cs. 1: 472, vö. 1181: *Chega* szn., ÁSz. 170, FNESz. *Csegöld*, *Tiszacsege*), amelynek mai alakját szintén az inetimologikus *l* bekerülése formálta *Csegöld* alakúvá (1463: *Chegewld*, uo.). Hasonlóképpen belső keletkezésű, személynévi névadás eredményei többek között a *Barnád* (1301: *Barnad*, Cs. 5: 869, vö. 1230: *Bernardo* szn., ÁSz. 118, FNESz. *Bernád*) > *Bernáld* (1492: *Bernald*, uo., Küküllő vm.), *Hernádfalva* (1428: *Hernadfalwa*, Cs. 2: 490, vö. ném. *Herrand* szn., FNESz. *Gyöngyfa*) > *Hernáldfalva* (1514: *Hernaldwalwa*, uo., Baranya vm.), *Boróc* (1299: *Borouch*, Gy. 1: 429, vö. 1219/1550: *Boroch* szn., ÁSz. 143) > *Borolc* (1256: *Borolch*, Gy. uo., Bars vm.), *Bozsód* (1333: *Bosoud*, Gy. 1: 606, vö. 1213/1550: *Bosou* szn., ÁSz. 146, FNESz. *Nagybozsód*) > *Bozsold* (1598: *Bosold*, uo., Bihar vm.), *Mikócsa* (1426: *Mykocha*, Cs. 2: 507, vö. 1212: *Mykou* szn., ÁSz. 545, FNESz. *Mikócsa*) > *Mikolcsa* (1477: *Mykolcza*, uo., Baranya vm.), *Miskóc* (1281: *Miskoch*, Cs. 1: 166, vö. 1225: *Myschouch* szn., ÁSz. 555, FNESz. *Miskolc*) > *Miskolc* (1281: *Myskolcz*, uo., Borsod vm.), *Szónok* (1221/1550: *Zunuch*, NÉMETH P. 1997: 183, vö. 1193: *Zounuch* szn., ÁSz. 857, FNESz. *Szolnok*) > *Szolnok* (1327: *Zolnuk*, uo., Szabolcs vm.) helynevek, amelyekben inetimologikus *l*-t regisztrálhatunk.

Az inetimologikus *l* betoldódását olyan kétrészes településnevekben is észlelhetjük, mint például a Bihar megyei Csekehida (1438: *Chekehida*, Cs. 1: 605, vö. 1181: *Chega* szn., ÁSz. 170) > Csekelhida (1438: *Chekelhida*, uo.) és a Küküllő megyéből adatolt Bábahalma (vö. m. *bába* 'szülésznő, vénasszony' fn., FNESz. *Bábahalma*) > *Bábalhalma* (1332–1337/Pp.Reg.: *Babalhalma*, Gy. 3: 547). Ezekben a helynevekben voltaképpen szóvégi pozícióban történt meg a változás, már ha nem hibás alakokról van szó. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék például közismerten hemzseg a hibás lejegyzésű névformáktól.)

Az inetimologikus *l* betoldódása az előbbieknél nagyobb számban figyelhető meg kölcsönzött, különösen szláv eredetű helynevekben, amelyekben magánhangzó és mássalhangzó után is regisztrálhatjuk a változást. Magánhangzó után toldódott be a *l* többek között a Szatmár megyei Kétkámánd (1335>1397: *Keethkamand*, NÉMETH P. 2008: 129) település nevébe, amelyben a szl. *kámen* 'kő' jelentésű szó rejlik, s idővel — feltehetően a *Kálmán* személynév alaki hatására és az inetimologikus *l* bekerülése révén — *Kálmánd* (1413: *Kalmand*, uo.) formát nyert. További szláv előzményű helynevek még a *Bábanya* (1396: *Babana*, Cs. 1: 168, vö. szb.-hv. *Bábina Gréda* hn., FNESz. *Bábolna*) > *Bábolna* (uo., Borsod vm.), *Dabronuk* (1334: *Dabronuk*, Cs. 3: 19, vö. cs. *Debrník* hn.) > *Dobrolnuk* (1405: *Dobrolnuk*, uo., Zala vm.), *Ócsvár* (1330: *Ochuár*, TÓTH V. 2001a: 116, vö. pl. cseh *Ovčáry* [többes sz.] hn., FNESz. *Ócsárd*) > *Olcsvár* (1288/1358: *Olchwar*, Gy. 1: 125, Abaúj vm.), *Szacsva* (1455: *Zachwa*, Cs. 5: 135, vö. le. *Soczewa* hn.) > *Szalcsva* (1468: *Zalchwa*, uo., Hunyad vm.) helynevek. Ezekben az alakokban az inetimologikus *l* bekerülése likvida + nazális (*Kálmánd*, *Bábolna*, *Dobrolnuk*) és likvida + affrikáta + réshang (*Szalcsva*, *Olcsvár*) mássalhangzó-kapcsolatokat hozott létre. A likvida + nazális kapcsolatok feltűnő gyakoriságát más hangszerkezeti változások (pl. a kétnyíltszótagos tendencia) kapcsán is jeleztem a korábbi fejezetekben.

Mássalhangzó utáni pozícióban láthatjuk az inetimologikus *l*-t az ugyancsak szláv etimonra visszavezethető mai *Lekenye* település nevének (1337: *Lekenye*, Gy. 2: 522, vö. szb.-hv. *lokünja* 'tócsa', FNESz. *Lekenye*) ideiglenesen létrejött *Leklenye* (1320/1358: *Leklene*, uo., Gömör vm.) alakjában, valamint a máramarosi *Szapanca* (1389: *Zapancha*, Cs. 1: 452, vö. szl. **Sypanica* hn.) helynév *Szaplunca* (1468: *Zapluncza*, uo.) változatában.

Az inetimologikus *l* bekerülését nagy számban regisztrálhatjuk az *-ovec*, *-ov̋ci* képzőkkel ellátott szláv eredetű nevekben, ezekről ezért külön is szólnunk kell. Az említett szláv képzőbokornak a magyarban rendre (és szabályosan) az *-óc* névvégződés felel meg (TÓTH V. 2004b: 454), s a módosuláson átesett, immár magyaros hangzású névalakokat érinti aztán a *l*

bekerülése. A változást jól illusztrálják például a *Bakóca* (1400: *Bakocha*, Cs. 3: 415, vö. szb-hv. *Bukovica* hn.) > *Bakolca* (1397: *Bakolcha*, uo., Tolna vm.), *Debóc* (1323: *Debouch*, ComUg. 176, vö. szb-hv. *Dubovac* hn.) > *Dabolc* (1393: *Dabolch*, uo., Ugocsa vm.), *Garbóc* (1229/1550: *Gurbuc*, NÉMETH P. 2008: 91, vö. szb.-hv. *Grabovac* hn., FNEsz. *Garbolc*) > *Garbolc* (1339>1348: *Gorbolc*, uo., Szatmár vm.), *Harnóc* (Cs. 1: 172, Borsod vm.) > *Harnolc* (1420: *Harnolcz*, uo., vö. szlk. **Granovec* > **Hranovec* hn.), *Losztóc* (1266: *Loztouch*, ComZemp. 106, vö. szlk. *Lastovce* hn., FNEsz. *Lasztóc*) > *Lasztolc* (1343: *Laztolch*, uo., Zemplén vm.), *Maróc* (1291: *Marouch*, Cs. 2: 773, vö. szl *Moravъci* hn., FNEsz. *Maróc*, *Hegyhátmaróc*) > *Marolc* (1297: *Maraalch*, uo., Vas vm.) helynevek.

Az ómagyar kori helynevek mellett a modern kori tájszavak körében is találunk példát a *l* bekerülésére: *csók* ~ *csolk*, *szimóca* ~ *szimolca* 'számóca', *szőke* ~ *szölke*, *édes* ~ *éldes*, *pipa* ~ *pélpa* (NYIRKOS 1987: 134), *ócska* ~ *olcska*, *szóda* ~ *szolda* 'szódavíz', *pötyögős* ~ *pötyöglős* 'lötyögős, túlságosan bő, laza pl. ruházat' (ÚMTsz.). Az efféle szavak és helynevek alakulásmódja a szakirodalom szerint jórészt az analógia és az ún. „téves visszaütés” eredménye.

2. Az inetimologikus *l* zártszótagi megjelenése szorosan összefügg a *l* kiesésével, amelynek következtében ingadozó alakok jöttek létre (vö. ehhez bővebben NYIRKOS 1987: 134–137). KISS LAJOS szerint ezt a folyamatot nemcsak téves visszaütésnek, hanem egyenesen reciprok hangfejlődésnek is tekinthetjük (1995: 19). Ahogyan azt a fentebb idézett helynévi és tájszói példákban is láthattuk, a *l* betoldódása rendszerint megrövidíti az utána következő magánhangzót. Már a korai ómagyar korban megfigyelhető a *l* kiesése szótagzáró helyzetben, vagyis szó végén és mássalhangzó előtt, megnyújtva az előtte álló magánhangzót; vö. például 1313: *Elye mona* (< *molna*), 1400: *Folnagh* > 1468: *Fonag*, 1404: *fewdwar* stb. A szótagzáró *l* eltűnése végigvonul az egész nyelvemlékes korunkon (BÁRCZI 1967: 130). Idővel pedig az állandó *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolatban szinte az egész nyelvterületen elterjedt a *l* kiesése és a megelőző magánhangzó megnyúlása, erre a *tilt* ~ *tít*; *bolt* ~ *bót*, *fol* ~ *fót*, *holnap* ~ *hónap*, *molnár* ~ *mónár*, *oldal* ~ *ódal*, *volna* ~ *vóna*, *voltam* ~ *vótam*; *föld* ~ *főd*, *gyümölcs* ~ *gyümőcs*, *költöm* ~ *kőtöm*, *öltözik* ~ *ötözik*, *töltött* ~ *tőtött*, *völgy* ~ *vőgy*, *zöld* ~ *ződ*; *kulcs* ~ *kúcs*; *küld* ~ *kűd* (ÚMTsz.) tájszói variánsok idézhetők (lásd ehhez még KÁLMÁN 1966: 34).

A *l* kiesését a helynévi adatokban is regisztrálhatjuk, többek között erről tanúskodik a Temes megyei *Saruld* (1338: *Saruld*, Cs. 2: 60) helynév változásmódja is. A név feltehetően személynévi eredetű (vö. [969]/KrónKomp: *Sarolth* szn., ÁSz. 693, FNEsz. *Sarud*), s mai

alakja a *l* kiesésének következtében alakulhatott ki (1411: *Sarud*, Cs. 2: 60). Itt a *l* kiesése nem járt együtt az azt megelőző magánhangzó nyúlásával.

A *l* elmaradását jövevényhelynevek alakulásmódjában is megfigyelhetjük. Erre mutat példát a szláv eredetű *Múcsony* (1275: *Muchon*, Gy. 1: 791, vö. cseh *Milčín* hn., FNESz. *Múcsony*) helynév változási folyamata: a név mai alakja az egykori *Mulcsony* alak (1219/1550: *Mulchun*, uo., Borsod vm) *l* hangjának kiesése következtében jött létre. Hasonló jelenségről tanúskodik a Veszprém megyei mai *Szóc* településnév is, amely eredetileg *Szelc* (1272: *Zelch*, Cs. 3: 112, vö. szln. *Selce* hn., FNESz. *Szőce*) formájú volt.

Némelyest sajátos változást figyelhetünk meg néhány községi eredetű helynévben: bennük ugyanis az intervokális helyzetű *l* esik ki. A Krassó megyei *Bényes* településnév (1371: *Bynus*, FNESz. *Bényes*) elsődleges alakja például *Belényes* volt (1349: *Belenus*, Gy. 3: 479, vö. m. *bölény* ~ *belény* állatnév + -s képző, FNESz. *Bényes*). A *telek* földrajzi köznév -s képzős alakjából keletkezett *Telekes* ugyanilyen okból lett utóbb *Tékes* formájúvá (1510: *Thelkes*, Cs. 3: 454, FNESz. *Tékes*). Az utóbbi példa ugyanakkor azt is jelzi, hogy a változást (vagyis a *l* kiesését) a kétnyíltszótagos tendencia megelőzhette, hiszen a településnév adata *Telkes* formát mutat. A *Telkes* > *Tékes* módosulás pedig teljesen megegyezik azzal, amit a fentiekben a *Földvár* > *Fődvár* típusú változás kapcsán láthattunk. A *Belényes* esetében ilyen (tehát *Belnyes* típusú) adatról nem tudunk.

TÓTH VALÉRIA mutat rá vizsgálatának egyik tanulságaként arra, hogy a helynevekben kimutatható *l* betoldódásának és kiesésének alapvető különbsége az, hogy míg a betoldódás jórészt ideiglenes névváltozatokat hozott létre, addig a *l* kiesésének következtében kialakuló alakok egy-két kivételtől eltekintve időtállóknak bizonyultak (2004b: 460).

3. A nyelvtörténeti szakirodalom a *l* betoldódását egyfajta hiperurbanisztikus betoldásnak, vagyis úgynevezett téves túlkompensáció eredményének tartja, s a *bódog* > *boldog* típusú változásokkal illusztrálja. A *l* betoldódása és kiesése következtében létrejövő ingadozás miatt gyakran váltakoztak (és váltakoznak ma is) az -ó ~ -ol, -á ~ -al, -ő ~ -öl stb. szótagok egymással, vö. 1332–1337: *Zeldes* ~ *Zewdes*; *volt* ~ *vót*, *bolt* ~ *bót*, *zöld* ~ *ződ* stb. (BÁRCZI 1958a: 129, 1967: 130–131, DEME 1956: 273). A *l* bekerülését e pozícióba E. ABÁFFY ERZSÉBET is reciprok változásnak tartja: az eredetileg diftongusos formák félhangzóinak helyébe analogikusan bekerülő *l* hiperkorrekt, túlhelyesbített formákat hozott létre (2003: 302).

Más, fonológiai természetű nézőpontot választva e két folyamatot két egymástól eltérő optimalitási szabály és a köztük lévő hierarchia folyamatos váltakozásaként is felfoghatjuk.

A jelenség kiindulópontját talán éppen a szláv eredetű *-ovъci* képzőbokkal álló s a magyarba bekerült nevek adaptációjában kereshetjük. TÓTH VALÉRIA a *l* bekerülésének és kiesésének kronológiai viszonyait elemezve arra mutatott rá, hogy az adatok többsége a *l* helynevekbeli betoldódásának elsőbbségéről tanúskodik (2004b: 457). A szláv *-ovec* stb. típusú képzőkkel álló helynevek nagy számú átvételéből s képzőjük *-óc* formában való adaptációjából adódóan rendkívül gyakran találkozhatunk az inetimologikus *l* bekerülése után kialakult *-olc* végződésű nevekkel az ómagyar kor időszakában: az inetimologikus *l*-et tartalmazó helynévi adatok mintegy 60%-át teszik ki az ilyen helynevek, amelyek etimológiai és változástörténeti szempontból is homogén csoportot alkotnak. A helynevekben nagy számban jelentkező *-óc* > *-olc* változás modellt teremthetett azután a közszavak hangtestének változásához is (vö. TÓTH V. 2004b: 456–457). Ez a modell pedig akár új jólformáltsági kritériumként is jelentkezhett a korábbi fonotaktikai struktúrák mellett. Ahogyan más hangtörténeti változásoknál (pl. a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásánál) is láthattuk, a jólformáltsági kritériumok, illetve a közöttük lévő hierarchia változása minden esetben átmeneti ingadozást teremt, s az alakok váltakozását, a variánsok vetélkedését vonja maga után.

A helynevek körében a változás és váltakozás nem zárult le az átvételt követően. A változási folyamat kezdetben *-ovc* > *-ouc* > *-óc* (> *-olc*) szabályos hangváltozásként következhetett be. Idővel a vokalizáció mint hangváltozási tendencia erejét veszítette, s az akkorra már rendkívül nagy számú átvett névforma hatására kialakult egy sajátos sztereotip morfofonológiai párhuzam. Ennek következtében pedig immáron egy lépésben, analogikusan, egyszerű szóvég helyettesítéssel következett be a változás (KENYHERCZ 2014: 206–207). Ennek következtében pedig maga az *-óc* ~ *-olc* helynévformáns is meghonosodhatott a magyarban.

KENYHERCZ RÓBERT Szepes vármegye névanyagán végzett vizsgálatai során foglalkozott az *-ovъci* képzős szláv eredetű nevek átvételének problematikájával. Kimutatta, hogy az ómagyar kor végéig jellemző az *-óc* ~ *-olc* végződésű névformák dominanciája. E mögött pedig egy rendkívül nagy erejű analógiás-adaptációs változás állhat. Számos esetben felmerülhet annak a valószínűsége, hogy a ténylegesen használt kiejtésbeli variáns valójában nem az *-óc*, hanem az eredeti *-ovec* végződésű alakváltozat lehetett, s az *-óc* végű névformák az oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatának tarthatók. Ez persze nem változtat azon, hogy a magyar nyelvbéli adaptáció szabályos esetének tartsuk ezeket. Ezt főképpen a későbbi okleveles adatok igazolhatják, amelyek a magyaros és a szláv hangzású formákat

párhuzamosan adatolják: pl. 1412–1440: *Zkorenocz, Zkronovecz* (Cs. 2: 120); 1440: *Breztolcz*, 1477: *Brezthowecz* (Cs. 1: 760) (vö. KENYHERCZ 2013b: 64).

4. Az inetimologikus *r* betoldódását az inetimologikus *l*-éhez képest jóval kevesebb névadatban tapasztalhatjuk.

Megfigyelhetjük olyan közszói eredetű nevekben, mint a *Bikes* (1448: *Bykes*, Cs. 5: 870, vö. *bik* 'bükk' fn.) > *Birkes* (1480: *Byrkes*, uo., Küküllő vm.), *Vámos* (PÓCZOS 2001: 79, vö. m. *vám*, *vámos*) > *Vármos* (1273>1435: *Varmus*, Gy. 1: 815, Borsod vm.) és a *Sasad* (1256: *Sasad*, Gy. 4: 694, vö. *sas* fn. FNESz. *Mezősas*) > *Sasard* (1236/1286/1504: *Sassard*, uo., Pilis vm.) elnevezésekben, ahol azonban az adatok egyik-másika akár hibás lejegyzésű alak is lehet.

Személynévi eredetű nevekbe is bekerülhetett másodlagosan a *r*, ezt láthatjuk többek között a *Bas(falva)* (1392: *Basfalwa*, Cs. 3: 33, vö. +1135: *Bas* szn., ÁSz. 94, FNESz. *Borsfa*) > *Bors(fa)* (1696: *Borsfa*, TÓTH V. 2004b: 466, Zala vm.), *Csőle* (1482: *Chewle*, FNESz. *Csőlle*) > *Csörle* (1274: *Churle*, FNESz. *Csőlle*, Pozsony vm., TÓTH V. 2004b: 465), *Géc* (1282: *Geech*, vö. 1274/1329: *Geth* szn., ÁSz. 335, FNESz. *Nagygéc*) > *(Kis)gérc* (1477: *Kysgerch*, ComSzat. 112, Szatmár vm.), *Kécs* (1234/1243: *Keech*, Gy. 1: 111, vö. 1211: *Keyci* szn., ÁSz. 454, FNESz. *Fulókércs*) > *Fulókércs* (1427: *Keerch*, ComAbTorn. 30, Abaúj vm.), *Lozsád* (1279: *Lusad*, Gy. 2: 78, vö. 1138/1329: *Lusadi* szn., ÁSz. 503, FNESz. *Lozsád*) > *Lozsárd* (1570: *Losard*, FNESz., TÓTH V. 2004b: 466, Doboka vm.), *Vecsenye* (1454: *Wechenye*, Cs. 2: 655, vö. 1244: *Wechena* szn., ÁSz. 797, FNESz. *Vecsernyepusztá*) > *Vecsernyepusztá* (uo., Somogy vm.) helynevekben. TÓTH VALÉRIA szerint az inetimologikus *r* betoldódása után *-rc*, *-rcs* végződést mutató szavak kialakulásában az olyan helynevek hangszerkezeti modellje is szerepet játszhatott, mint például az eredetileg is ilyen hangalakkal létrejött *Barcs*, *Pércs*, *Tercs* (2004b: 466).

Tájszavak körében is megfigyelhető az inetimologikus *r* bekerülése: pl. *akác* ~ *agárca*, *cseléd* ~ *cselérd*, *léc* ~ *lérc*, *piac* ~ *piarc* (NYIRKOS 1987: 138–145), *kakadér* ~ *kárkádel* 'csipkebogyó', *kificcan* ~ *kifriccan* 'kificcamodik', *lebenyeg* ~ *lőbörnyeg* 'a szarvasmarha álla alatt lelógó húsos bőr' (ÚMTsz.), *tücsök* ~ *trücsök* (MNYA.). A tájszavak között a *r* gyakran affrikáták mellé kerül be (pl. *akác* ~ *agárca*, *léc* ~ *lérc*, *piac* ~ *piarc*, ÚMTsz.). A hangtörténeti szakirodalomban többen, köztük NYIRKOS ISTVÁN is, ezt a jelenséget elhasonulással, azaz *cc* > *rc* változással magyarázza (1987: 143), hasonlóan a köznyelvi *fércel* (< *féccel*; vö. ném. *fizten* 'ráncol' TESz), *sarcol* (< *saccol*; vö. ném. *schatzen* 'kincset gyűjt, behajt, adózik' TESz.) szavakban végbemenő elhasonuláshoz.

3.4.2.4. Nazális mássalhangzók inetimologikus hangként

Inetimologikus hangként nazális mássalhangzók is jelentkezhettek. A nazálisok közül leggyakrabban a *n* került be másodlagosan a szavak és nevek szerkezetébe, de a *m* bekerülésére is találhatunk példákat. E hangok kiesésével ugyanakkor az általam vizsgált korpuszban nem találkoztam. Ez persze véletlen hiány is lehet, azt mindenesetre jelzi, hogy a *m*, *n* bekerülése a szavak, nevek hangszerkezetébe feltétlenül gyakoribb jelenség lehet, mint az onnan való kiesésük.

1. A helynévi adatokban az inetimologikus *m* hangot csupán szó belseji pozícióban figyelhetjük meg. A változást az olyan belső keletkezésű nevek mutatják, mint a *Drágos* személynévből alakult ([1230]/1231: *Dragus* szn., ÁSz. 259) Bihar megyei Szakállasdrágmosháza (1389: *Zakalosdragmushaza*, RÁCZ A. 2007: 249) vagy az abaúji Dobsza helynév (1275: *Dobza*, Gy. 1: 77, vö. 1263: *Dobsa* szn., ÁSz. 254) *Dompsza* változata (1332–1335/Pp.Reg.: *Dompsa*, Gy. 1: 77). Ez utóbbi példa a *Nempti*, *Zemplén* típusú (szintén inetimologikus hang betoldódásával keletkezett) névformákkal mutat a mássalhangzókapcsolatokat tekintve hasonló hangszerkezetet.

Hasonló folyamatoknak lehetünk tanúi a szláv eredetű helynevekben is: például a mai *Zsámbokrét* elsődleges *Zsábokrég* (1478: *Sabokreg*h, FN. 214, vö. szl. *Žabokreky*, FNESz. *Zsámbokrét*) alakjából is így keletkezhetett a mai *Zsámbokrét* (1496: *Sambokreth*, uo., Trencsén vm.) forma. TÓTH VALÉRIA a név alakulásmódjához azt is hozzáteszi, hogy ebben az esetben feltétlenül számolnunk kell a *zsombék* és *rét* köznevek, valamint a *Zsámbék* ~ *Zsámbok* helynevek alaki hatásával is (2004b: 468).

A tájszavak körében is megfigyelhetjük a változást, szintén szó belseji helyzetben regisztrálva azt: például az *eplény* ~ *emplén* 'a szán két talpát a szánlábak segítségével egymáshoz kötő keresztfa', *maszától* ~ *maszmatul*, *meggöbörödik* ~ *meggömbörödik* 'fagyni kezd, megfagy' (ÚMTsz.) lexémákban. Az említett adatokat megvizsgálva ismét csak az tűnik szembe, hogy a *m* hang gyakran kerül be másodlagosan bilabiális mássalhangzók elé. E jelenségnek ugyanolyan fonetikai okai lehetnek, mint amilyenekről az inetimologikus *p* és *b* kapcsán már szóltam. Amíg a bilabiális *m* utáni *b* és *p* bekerülésének az oka gyakran a nazális mássalhangzókat követő azonhelyi zárhang képződése (KASSAI 1994: 643–645), addig az itt tárgyalt példákban pedig a magánhangzó utáni *b* és *p* hangok artikulációjához szükséges ajkak által alkotott zár létrejöttékor a kiáramló levegő egy része az orrüregben távozik, s így egy nazális bilabiális hang válik észlelhetővé (NYÍRKOS 1987: 150).

2. Az inetimologikus *n* betoldódását jóval több adatban észlelhetjük.

Belső keletkezésű helynevek körében (és azok közszoói előzményében) láthatjuk a változást például az *ördög* lexémát tartalmazó *Ördöng* gáta (1298/1392: *Vrdunggata*, Gy. 1: 785, Borsod vm.) és *Ördöngös-fő* (1295/1403: *Vrdungsfev*, uo., Baranya vm.) helynevekben. Azt is meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy az *ördög* lexéma ismeretlen eredete (és ezáltal bizonytalan elsődleges szótagszerkezete) miatt csupán feltételesen sorolhatjuk ide ezeket az alakokat (TÓTH V. 2004b: 463). Valamivel nagyobb bizonyossággal említhetjük e helyütt a *Bódongházfalva* (1289/1374: *Bodungházunfolua*, Gy. 1: 708, Bodrog vm.) és talán a *Mengykerek* (1303: *Mengkerek*, Gy. 2: 173, erdélyi Fehér vm., vö. *meggy* ~ *mengy* 'meggy' fn.) helyneveket.

A személynévi eredetű nevek csoportjából is idézhetünk ide illő névadatokat. A Veszprém megyéből adatolt *Iklad* (1440: *Iklad*, Cs. 3: 234, vö. 1237: *Icol* szn., ÁSz. 408) településnévben például az inetimologikus *n* betoldódása *Ikland* (1476: *Ikland*, uo., Veszprém vm.) alakot eredményezett. További személynévi eredetű névformák efféle változásához lásd többek között a *Bederfalva* (1421: *Bederfalua*, TÓTH V. 2004b: 462, vö. 1216/1550: *Bedur* szn., ÁSz. 102) > *Benderfalva* (1420: *Benderfalua*, uo.), *Kácsád* (1304/1382: *Kachud*, TÓTH V. 2004b: 462, vö. 1138/1329: *Kacu* szn., ÁSz. 442) > *Kácsánd* (1304/1382: *Kachond*, uo., Zemplén vm.), *Taksuny* (1319: *Taxwn*, Gy. 3: 141, [955–970]/KrónKomp: *Toxun* szn., ÁSz. 763) > *Tankony* (1325/347: *Tanxon*, uo., Heves vm.) helyneveket.

A *n* gyakran jelent meg másodlagosan a szláv eredetű nevek belsejében is. Ezt a változást láthatjuk például a mai *Nagybozinta* név (régí adatához lásd 1405: *Bozinja*, ComSzat. 29, Szatmár vm.) esetében is, amely elsődlegesen *Bozita* (1383: *Bozytha*, uo., vö.: szb.-hv. *Božeta* szn., FNESz. *Nagybozinta*) formájú volt. Hasonló változás játszott szerepet a Bars megyei *Lédec* (1253: *Leduch*, Gy. 1: 457, vö. szl. *Ladice* hn.) ideiglenes *Lendec* (1253: *Lendoch*, FNESz. *Barslédec*) formájának kialakulásában is. További ide tartozó helynevek még: *Nadrás* (1243/1335: *Nadras*, Gy. 2: 528, vö. szl. *Nedraž* hn., FNESz. *Nandrás*) > *Nandrás* (1318: *Nandrás*, uo., Gömör vm.), *Ruda* (1275: *Ruda*, Gy. 4: 453, vö. szl. *Ruda* hn., FNESz., *Rudna*) > *Rudna* (1348: *Rudna*, uo., Nyitra vm.), *Szacsal* (1453: *Zachal*, Cs. 5: 134, vö. rom. *Sačel*) > *Szencsel* (1444: *Zenchel*, uo., Hunyad vm.).

Az inetimologikus *n* jelentkezését tájszavakban is megfigyelhetjük: például az *acsarog* ~ *áncsorog* 'bosszút forral valaki ellen', *bodobács* ~ *bodobáncs* 'katicabogár', *fecseleg* ~ *fencselég* 'fanyalog', *mecsereg* ~ *méncsereg* 'sírni készül', *muslica* ~ *moslinca*, *rigacsos* ~ *rigancsos* 'a folyó köves partszakasza', *szikács* ~ *szikáncs* 'szilánk', *virgács* ~ *virgáncs*

(ÚMTsz.), *pipacs* ~ *pippancs*, *tragacs* ~ *tragancs*, *gácsér* ~ *gáncsér* (MNYA.), *muskádli* ~ *muskándli* 'muskátlí', *siliga* ~ *silinga* 'nagymeretű kétfülű vesszőkosár', *melák* ~ *mélánk* 'nagytestű állat, pl. kutya', *miszáros* ~ *minszáros* 'mészáros', *mostoha* ~ *mostonha* (ÚMTsz.) lexémákban.

Összességében az tűnik fel, hogy a helynevekben leggyakrabban *d* és *t* elé kerül be az inetimologikus *n* hang. A *d* elé bekerülését minden bizonnyal az *-nd* végű helynevek analógiás hatása is befolyásolhatta (vö. pl. *Berkend*, *Kövend*, *Ölyvend*, *Vasand* stb; az *-nd* képzőhöz és további példákhoz lásd még BÉNYEI 2012: 107–108). A *n* megtalálható *c* és *cs*, valamint *k* és *g* melletti pozícióban is. Tájszavak körében az affrikáták, a *c* és *cs* elé bekerülése kifejezetten gyakorinak mondható. Az esetek többségében az inetimologikus *m*-nél látott fonetikai és hangfiziológiai okok állhatnak az inetimologikus *n* jelentkezése mögött is (NYÍRKOS 1987: 161–162).¹⁹

3.4.2.5. Mássalhangzók ki- és bekerülése intervokális helyzetben

A nyelvtörténeti, hangtörténeti szakirodalom az inetimologikus mássalhangzókkal leggyakrabban a hiátustöltés kapcsán foglalkozott, s a mássalhangzók szavakba és nevekbe való bekerülését jobbra fonetikai szükségszerűséggel magyarázta. Ebben az alfejezetben a hiátustöltő hangelemek állnak a középpontban, de azzal összefüggésben a mássalhangzók intervokális helyzetű elmaradására is figyelmet fordítok. A két folyamat ugyanis jól láthatóan szorosan összefügg egymással.

A magyarban, ha két teljes nyomatékú magánhangzó érintkezik egymással, akkor közöttük hézag (hangrész), más szóval hiátus keletkezik (BÁRCZI 1958a: 99–100). Ennek tipikus eseteként ELEKFI LÁSZLÓ például azt jelöli meg, hogy „ha két szomszédos magánhangzó nyílásfoka közt igen nagy a különbség, vagy ha egyikük *i* vagy *í* hang, akkor a kettő közt egy szón belül gyakori és közismert összetett szóban is *j*-féle kapcsolóhang hallatszik: *fia*, *kiáll*, *kié*, *kiút*, *mai* stb.” (1992: 71).

A magyar nyelvben finnugor örökségként nemcsak a szó eleji mássalhangzó-torlódás minősült rosszulformáltnak — és szűntek meg ezért e pozícióban rendre az átvett szavakban a mássalhangzó-torlódások —, hanem a szó belseji VV kapcsolat, azaz a hiátus is hasonlóan hátrányosnak bizonyul az optimalitási szabályok értelmében. Éppen ezért a szakirodalom azt

¹⁹ A *n* betoldódása hasonló helyzetben a gyermeknyelvben is látható: pl. , *elegáns* ~ *elengáncs*, *kattint* ~ *kantint*, *gombóc* ~ *gombonc*.

feltételezi, hogy vélhetően sem a finnugor alapnyelvben, sem az ősmagyar korban nem volt még nyoma a tőszavakbeli hiátusnak (lásd ehhez bővebben E. ABAFFY 2003: 115).

Az ómagyar kor folyamán azonban különböző hangváltozási folyamatoknak köszönhetően megjelentek a hiátust tartalmazó szóalakok. Ebben egyrészt a β és γ intervokális helyzetben való kiesése játszott szerepet, másrészt pedig jövevényszavakkal is megjelenhetett nyelvünkben a szó belseji hiátus. A nyelvhasználat ugyanakkor ezt is igyekezett — minthogy nem illeszkedett a magyar nyelv hangsorépítkezési mintái közé — különböző módokon megszüntetni (BÁRCZI 1958a: 99–102, E. ABAFFY 2003: 333, 348). A hiátus kiküszöbölésének egyik eszköze a hiátustöltő mássalhangzó bekerülése volt a két magánhangzó közé. Hiátustöltői szerepben elsősorban a h (χ), j és a v (β) hangokkal kell számolnunk (KOROMPAY 2006: 343), de ebben a funkcióban olykor a l is feltűnik.

A két magánhangzó között elhelyezkedő (intervokális helyzetű) mássalhangzó kiesése és bekerülése között világos összefüggést gyaníthatunk. A hiátustöltőként felbukkanó hangok, azaz a j , v és a h ebben a fonológiai pozícióban magánhangzós jellegű szonoráns approximánsok (KIS 2014: 115, SIPTÁR 2001: 386). A hiátustöltő l -et KIS TAMÁS sokkal inkább a hiperkorrekció útján betoldódott inetimologikus l -ek egyik altípusának tekinti (pl. *bódog* > *boldog*, *fő* > *föl* stb.), amely a $j \sim ly \sim l$ váltakozások hatására kerülhetett be a hiátustöltő j helyére (2014: 115).

1. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a hiátustöltő hangok között a l rendkívül periférikus helyzetűnek mutatkozik. A helynevek köréből mindössze egyetlen példát említhetünk: a Sáros vármegyei szláv eredetű *Kavocsán* helynév (1394: *Kauachan*, FNESz. vö. szl. *Kvačan* hn.) egy alkalommal *Kalacsán* (1423: *Kalachyan*, FNESz. *Kavocsán*) alakban is feltűnik. TÓTH VALÉRIA szerint ebben az esetben a v , β intervokális kiesése — ami nem ritka jelenség — idézhette elő egy másik hasonló funkciójú hangelem, a l bekerülését (2004b: 324). Jelenkori tájszavaink köréből a *miora* ~ *milora* 'fiatal juh', *evetke* ~ *eletke* 'mókus' (ÚMTsz.) variánsokat sorolhatjuk ide. Ez utóbbi példában ugyanolyan jelenséget láthatunk, mint amit a *Kavocsán* > *Kalacsán* helynévben tapasztaltunk.

2. Az intervokális helyzetbe bekerülő inetimologikus h (korábban χ) hangot a helynevek személynévi és közsói alapszázában láthatjuk, s leginkább az etimologikus vagy szintén inetimologikus v (β) hanggal váltakozva tűnik fel a régiségben.

E jelenségre említhetjük példaként a Bihar megyei *Szovát* településnevet. A szláv eredetű személynévből (1275/1281: *Zowath* szn., ÁSz. 858–859; vö. cseh *Svat* szn.) alakult *Szovát* településnév v (β) hangeleme etimologikus. A településnév adatai között e hang kiesését

mutató *Szoát* (1311>1348: *Zoath*), a hiátust $\chi \sim h$ -val kitöltő *Szohát* (1332–1335/Pp.Reg.: *Zohad*, Cs. 1: 625) és az eredeti $\beta \sim v$ -t tartalmazó *Szovát* (1332–1337: *Zowad*, FNEsz. *Hajdúszovát*) alakokat egyaránt találunk.

A h (χ) és a v (β) hiátustöltők váltakozását figyelhetjük meg talán a Bereg megyei *Tivadar* helynévben: *Tihedor* (1332–1335: *Thihedor*, Gy. 1: 549, vö. FNEsz. *Tivadar*) $\sim$ *Teodor* (1343: *Theodory*, uo.). E példákban ugyanakkor egyazon személynév két variánsára (*Teodor* $\sim$ *Tivadar*) is gondolhatunk.

A h és a v váltakozását láthatjuk néhány köznyelvi lexéma tájnyelvi variánsában is: a *bivaly* $\sim$ *bihal*, *fuvaros* $\sim$ *fuharos*, *lovak* $\sim$ *lohak*, *kovács* $\sim$ *kohács*, *sovány* $\sim$ *suhány*, *szivárog* $\sim$ *szuhárog* példákat idézhetjük erre (ÚMTsz., NYIRKOS 1987: 115). Ezeket a dialektális variánsokat minden esetben az etimológiailag elsődleges v kiesése és a h bekerülése eredményezte (a lexémák etimológiáját lásd TESz., EWUng.).

A $v \sim \beta$ hangok kiesése és betoldódása a magyar hangtörténet jellegzetes változása, ez pedig ismételt a kérdéses hangelem(ek) fonológiai sajátosságaival függhet össze. Mint említettem, a v intervokális helyzetben magánhangzós jellegű szonoráns approximánsként viselkedik (KIS 2016: 32–35, 2014: 115, SIPTÁR 2001: 386). Ez a magas szonoritási érték pedig ingadozást okozhatott, amely magával vonhatta a kiesést és a betoldódást egyaránt.

A szóbelseji j kiesése miatt bekövetkező hiátust szünteti meg a h a mai *fehér* lexéma helynévi származékaiban (vö. fgr. **pājz* > m. *fejér* $\sim$ *fejír* > *feér* > *feír* > *fehér*, 1372 u./1448 k.: *feyer*, TESz. *fehér*). A hiátus és a j -s variáns váltakozásáról tanúskodnak a következő alakváltozatok: *Feírd* (1326: *Feyrd*, Gy. 3: 347, FNEsz. *Fejérd*) $\sim$ *Fejérd* (+1314 [XIV/XV]: *Feyerd*, uo., Kolozs vm.), *Feírszék* (1475: *Feyrzech*, Cs. 1: 554) $\sim$ *Fejérszék* (1405: *Feyerzeek*, uo., Szabolcs vm.), már amennyiben valóban hiátusos ejtést és nem csupán írássajátosságot gyanítunk a *feyr* típusú lejegyzések mögött.

3. A hiátustöltői funkcióban álló j elemre leginkább közszói, illetve tájszói variánsokban akadhatunk rá, ómagyar kori helynévi előfordulása viszonylag ritkán adatolható (bár jelentkezése nyilván jóval gyakoribb lehetett annál, amit a források lejegyzései megőriztek, erre utaltam a fenti megjegyzésemmel is).

A *faizás* $\sim$ *fajezés* 'rőzsegyűjtés, favágás', *sziács* $\sim$ *szijács* 'forgács' (vö. TESz. *szilánk*), (ÚMTsz.), *dió* $\sim$ *dijó*, *pióca* $\sim$ *pijóca*, *viasz* $\sim$ *vijasz* (MNyA.) variánsok a j hiátustöltői szerepéről viszont a nyelvjárásokban és a köznyelvben egyaránt tanúskodnak. A *sziács* $\sim$ *szijács* variánsok esetében a hiátust az elsődleges *szilánk* lexémából (vö. TESz. *szilánk*) kieső l eredményezte, amely aztán a hiátustöltő j betoldásával szűnt meg.

4. A hiátustöltők közül a *v* (régebben feltehetően a *β*) be- és kikerülését tudjuk adatokkal leginkább alátámasztani. (A *v* más pozíciójú kiesését és bekerülését lásd az inetimologikus réshangokat tárgyaló egységben.) A jelenség bemutatása előtt fontos azonban megjegyezni azt, hogy az adatok alapján úgy tűnik, a kieső *β* viselkedése az előtte álló magánhangzóra is hatással volt, annak zártabbá válását idézve elő: pl. *loβász* > *luász*, *roβosz* > *ruosz*, *kőβes* > *kües* stb. (TÓTH V. 2004b: 329, BENKŐ 1980: 75). A hangtörténeti szakirodalom a jelenséget hiátusos záródásnak nevezi, s az ómagyar kor kiterjedt jelenségének tartja (BENKŐ 1980: 75). A hiátusos záródást a helynevek körében is kimutathatjuk ugyan, de az itt következő példák mindegyikében a helynévben szereplő köznévi lexémával illusztrálhatjuk a jelenséget.

A *kő* lexéma helynévi származékai például gazdagon mutatják a változást. A *kő* finnugor alapnyelvi eredetű, alapalakja a fgr. **kiβe* lehetett (TESz., EWUng.). A helynévi adatok az eredeti *β* kiesését éppúgy tanúsítják, mint a *v*-s variánsok meglétét: a *Kisköved* (1374: *Kyuskued*, NÉMETH P. 1997: 116, vö. FNESz. *Köved*; 1374: *Kyuskued*, uo., Szabolcs vm.), a *Kövesd* (1320: *Kuesd*, ComHont. 36; 1451: *Kewesd*, uo., Hont vm.) és a *Kövespatak* (1358: *Kuespatak*, Gy. 3: 487; [1359 k.]: *Kövesdpataka*, uo., Krassó vm.) nevekben láthatjuk ezt a váltakozást.

Ugyanilyen váltakozást figyelhetünk meg a *lovász* foglalkozásnévből alakult *Lovásztelek* esetében is (1261/1271: *Luaztheluk*, Gy. 3: 113, Heves vm., vö. FNESz. *Lovásztelek*; vö. ug. **luβ3* 'ló' fn.).

További példák még a jelenségre: *Ravaszd* (1216 Pp./1225 k.: *Ruohti*, Gy. 2: 621, vö. 1093: *Ruohti* szn., ÁSz. 681, FNESz. *Ravaszd*, fgr. **repä* > **rēβ3* 'róka' fn., TESz. *ravasz*; 1234 Pp./1240 k.: *Rauasd*, uo., Győr vm.), *Sövény* (1082: *Suen*, Cs. 2: 641, vö. FNESz. *Sövényfalva*, *sző* ige + -vény dev. nomenképző, TESz. *sövény*; 1267: *Suwen*, uo., Somogy vm.), *Tövises* (1404: *Twyses*, Cs. 1: 181, vö. FNESz. *Tövis*, *tövik* 'szúr, fúr' ige + -s dev. nomenképző 'szúros', TESz. *tövis*; 1430: *Tywisses*, uo., Borsod vm.), *Kovácsi* (1364: *Koachy*, Gy. 3: 434, Komárom vm., vö. FNESz. *Kovácsi*, vö. szlk. *kováč* fn., TESz. *kovács*; 1366: *Kovachy*, uo., Komárom vm.).

A tájszavak köréből a *dió* ~ *divó*, *riogat* ~ *rivogat* 'madarat, baromfit hesseget' (ÚMTsz.) variánsok tanúskodnak az inetimologikus *v* jelenkori betoldódásáról, hiátustöltői szerepéről.

5. Arra vonatkozóan, hogy melyik hiátustöltő mely két vokális közötti hiátust szünteti meg, nem tudunk szabályszerűséget megállapítani, ilyenek valószínűleg nem is igen vannak. Az azonban világosan látszik, hogy míg a *h* (*χ*) és a *j*, valamint a *h* (*χ*) és a *v* (*β*) minden további

nélkül váltakozik egymással (TÓTH V. 2004b: 331), a *j* és a *v* (β) variálódására kevés példát találunk (*dijó* ~ *divó*, *rijogat* ~ *rivogat*, *üjeg* ~ *üveg*, ÚMTsz.).

A bemutatott helynévi és jelenkori adatokból jól látható, hogy a hiátustöltő hangok — közülük is különösen a *v* (β) — rendkívül mozgékonyak a két magánhangzó közötti helyzetben. Tehát nem csupán a bekerülésük, hanem a kiesésük is gyakori jelenséggé érzékelhető. A β , *v* kieséséről a szakirodalom úgy tartja, hogy ez olyan nyelvi változás, amely a korai ómagyar kortól (a legkorábbi adatolható időszaktól) mindmáig általános érvénnyel jelentkezik (BENKŐ 1980: 87).

DEME LÁSZLÓ szerint a *kohács*, *bihaj* ~ *bijaly* típusú alakok hiátusos formáknak számítandók etimológiai szempontból, ugyanis az etimologikus *v* hang hiányzik belőlük. Mai alakjuk valószínűleg nem valamiféle *v* > *j* változással keletkezett, hanem a *j*-s variáns az etimologikus *v* hangjuk kiesésével támadt korábbi hiátus megszüntetésével magyarázható. E formák DEME szerint keresztülmentek a hiátusos fejlődési fokon, s így etimológiájukhoz viszonyítva mai alakjukban hiátusosak. Másrészt viszont e formájukban hiátustöltősek is: a bennük újonnan jelentkező *j*, *h* stb. ugyanis nemigen lehet más (1956: 279).

E helyütt merülhet fel bennünk az a kérdés, hogy amennyiben a magyar nyelvben hátrányosnak minősül a VV szerkezet, s a hiátustöltő hangok beiktatásával a beszélők többnyire igyekeznek megszüntetni a hiátust, miért esnek ki mégis gyakran ezek a hangok két magánhangzó közötti helyzetben, éppen a hátrányosnak minősülő hiátust eredményezve? A fonológia általános megállapítása az, hogy a hangok betoldása és törlése a szótagszerkezet igazítására szolgáló folyamatok (TÖRKENCZY 1994: 364). Mindebből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy ismételten a jólformáltsági kritériumok változása és váltakozása állhat a jelenség mögött. Abban az esetben ugyanis, ha egy optimalitási szabály hátrányosnak minősíti a VV kapcsolatot, és azt egy hiátustöltővel megszüntetjük, könnyen lehetséges, hogy a betoldott mássalhangzó olyan fonotaktikai szerkezetet hoz létre, amely egy következő jólformáltsági kritériumot sért meg. Ez eredményezhette az inetimologikusan bekerült hiátustöltő hang kiesését, ezzel újra hiátust eredményezve. Az optimalitási szabályok között fennálló hierarchia dönti el azt, hogy melyik szabálynak kell elsődlegesen érvényesülnie. Ebben az esetben a hiátus megszüntetésére irányuló kritérium lehet a legerősebb szabály. S talán éppen ezért szűnik meg újra a hiátus egy másik típusú hiátustöltő mássalhangzóval (a hiátus részletes optimalitáselméleti elemzéséhez lásd SIPTÁR 2002: 74–80).

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy néhány esetben a hiátus nem szűnik meg, bizonyos lexémák ma is hiátust tartalmazhatnak: pl. *autó*, *fáraó*, *kalauz*, *neon*, *oboa*,

fluor stb. (SIPTÁR 2002: 72–73). Ez azonban csupán azt jelzi, hogy — amint erre a korábbiakban már ugyancsak utaltam — mindig és minden nyelvben akadnak olyan esetek, amelyek valamiért ellentmondanak bizonyos optimalitási szabályoknak, és rosszulformáltnak minősülnek.

A hiátustöltő hang betoldása összefüggésben állhat még a hiátust alkotó magánhangzók fonológiai jegyeivel. KASSAI ILONA hívja fel a figyelmet arra, hogy a *j*-vel való hiátustöltést befolyásolja az egymás mellé kerülő magánhangzók képzési távolsága. Ezért például a *hiú* szóban — amelyben egymástól több szempontból eltérő képzésű magánhangzók kapcsolata látható — erőteljesen hangzik a hiátust feloldó *j*, akárcsak a *dió* szó esetén. Ezzel szemben például a *pénzéért* szóalakban különösebb nehézség nélkül ejtenek a beszélők nyújtott *é* hangot (1994: 643).

Rendkívül fontos kérdés továbbá az is, hogy miért éppen a *h*, *j* és a *v* (ritkán a *l*) hangok kerülnek hiátustöltői szerepbe, s közülük is miért kimondottan mozgékony a *v*? Mint említettem, sajnos erre pontos válasszal nem tudok szolgálni, annyit azonban e helyütt is jelezhetünk, hogy a jelenség hátterében a hiátustöltő hangok fonológiai viselkedése (az, hogy ezek a magyar nyelv „felemás” hangjai, s a szóban lévő pozíciójuk szerint más képzési jegyek jellemzőek rájuk, lásd ehhez bővebben KIS 2016: 32–35, SIPTÁR 2001: 386) és a hozzájuk kapcsolódó optimalitási szabályok működése húzódhat meg.

Záró gondolatok

Az ómagyar kor jellegzetes fonotaktikai változásait bemutató munkám lezárásaként néhány összegző és tovább vezető gondolatot és kívánok végezetül megfogalmazni.

Értekezésemben a kétnyíltszótagos tendenciát, a tövégi magánhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint az inetimologikus magán- és mássalhangzók kérdésköreit ómagyar kori helyneveken és — egyfajta kontrollanyagként — modern tájszavakon végzett vizsgálatokon keresztül tártam fel. E két forráscsoport bevonása több szempontból is eredményesnek bizonyult, s ezáltal igazolhattam azt az előzetes felvetésemet, hogy a források kibővítése a nyelvtörténeti vizsgálatok számára nagy haszonnal járhat. A korai oklevelek helynévi szórványainak segítségével több esetben is pontosíthatóvá váltak például a hangváltozások kronológiai határai. Más esetekben pedig éppen a jelenkori adatok bevonása vezetett eredményre a kronológiai természetű kérdések megvilágításában. E forrástípusok révén a hangváltozások területi-nyelvföldrajzi jellemzőiről ugyancsak nem egy esetben pontosabb ismeretekhez juthattunk.

Nemcsak az elemzett nyelvi anyag terén, hanem módszertani szempontból is igyekeztem új nézőpontokat előtérbe hozni a dolgozatomban. Ennek legfőbb újdonságaként a hangtörténet hagyományos módszertanát a változások mozgatórugóinak felderítésében az optimalitáselmélettel egészítettem ki. Az optimalitási szabályok és a közöttük lévő hierarchia dinamikus rendszert alkot, s ennek segítségével nemcsak a változásokat és a szinkrón variációkat tudjuk értelmezni, hanem a változások hatóköréből kimaradó nyelvi elemek kérdésében (a kimaradás okának feltárásában) is előbbre juthatunk.

A vizsgálatok során kitüntetett figyelmet szenteltem a fonotaktikai szerkezetnek mint a változásokat befolyásoló tényezőnek. Ezen a gondolaton tovább haladva igen tanulságosnak gondolok egy olyan analízist, amely az ómagyar kori helynevek és a bennük szereplő közszavak szótagszerkezeti mintáit tárja fel, hiszen ez fontos kiindulópontul szolgálhat aztán a szótagszerkezeti elmozdulások minél pontosabb feltérképezéséhez, a háttérkörülmények megvilágításához is. Hasonló vizsgálatot végzett 2018-ban TÁN FERENC GERGŐ is, aki a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén létrehozott és folyamatosan bővülő, az ómagyar kori helynevek lexémáit elemző hang- és helyesírás-történeti adatbázis alapján tanulmányozta a kor helyneveiben előforduló tulajdonnévi lexémák szótagszerkezeti sajátosságait. A mintegy 8600 adatot áttekintő elemzés nagyon pontosan felrajzolta a tulajdonnevek szótagszerkezeti típusait, bemutatva ezek gyakorisági viszonyait. Egy ilyen

analízis jó kiindulópontja lehet általában a fonotaktikai minták változásvizsgálatának is. A dolgozatomban erre nem tértem ugyan ki, de az itt tárgyalt témakörök kapcsán ez a problematika fontos új irányvonalat képviselhet a további hangtörténeti kutatásokban.

A nyelvi változások működésének magyarázatakor fontos szem előtt tartanunk azt, hogy a változások, köztük a szótagszerkezet módosítására irányuló változások is szinte minden esetben valójában az aktuálisan fennálló nyelvi rendszert bontják meg, az egyes változások bizonyos szerkezeteket létrehoznak, míg másokat átalakíthatnak. Az optimalitási keretben mindez úgy tekinthető, hogy a jelenségek optimálissá válását a rendszert megbontó elmozdulások jellemzik. Ezt azért fontos itt is hangsúlyoznunk, mert ennek következménye aztán az, hogy a változásokat éppen ezért nem lehet kizárólag az aktuális nyelvi rendszerből, annak jellemző mintázataiból levezetni.

A szótagszerkezetet érintő változásokat elemezve gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos lexémák a hangváltozások hatósugarán kívül maradnak, holott a szótagszerkezeti felépítésük alapján a változás bemenetétől szolgálhatnának. Az optimalitáselmélet segítségével az efféle esetek magyarázatára is kísérletet tehetünk. Az ilyen, változás nélkül maradt elemek kérdésében a lexémák szótagszerkezetével összefüggő más fonológiai okok, például a szonoritási hierarchia adhatnak válaszokat. A szonoritási hierarchiát nemcsak a szótagon belül, hanem a szótaghatáron is érdemes megvizsgálni, mert jelentősen meghatározza a szótagok egymáshoz való fűzését, illetve a szótagok változási érzékenységet is befolyásolja.

Az optimalitáselmélet bevonásával végzett vizsgálatok alapján arra gondolhatunk, hogy különféle jólformáltsági feltételek segíthetik elő, vagy éppenséggel gátolhatják meg az egyes hangtörténeti változásokat. Ezek a feltételek segítenek abban, hogy az aktuális nyelvéllapotot megbontó változások az optimális irány felé mozdítsák el az adott rendszert. Elemzéseim azt mutatják, hogy a nyelvi változások működésében szerepet játszik az, hogy általuk jólformált szerkezetek jöjjenek létre. Az optimális elrendeződések kialakulásának érdekében gyakran több változás működése is indokolt lehet, hiszen így teremthető meg az a fonotaktikai helyzet, amely kiindulópontként elősegítheti a jólformált alakokat eredményező változásokat.

A hangváltozások realizálódását erőteljesen befolyásolják tehát a jólformáltsági kritériumok. A nyelvi változások célja az optimális alakok létrehozása még akkor is, ha ez az aktuális rendszer megbontásával jár együtt. A nyelvi változások során az újonnan létrejövő forma nem szorítja ki az előzményét azonnal, hanem egy ideig a két alak variációként létezik, vagyis a változási előzmények és a következmények (vagy szinkrón aspektusból: az

archaizmus és a neologizmus) párhuzamosan, egyidejűleg vannak használatban. Ezt a fajta dinamizmust az optimalitáselmélettel szintén magyarázni tudjuk, hiszen az alakok vetélkedése nem más, mint a mögöttük lévő optimalitási feltételek ingadozása.

Noha értekezésemben a fonológiai aspektust is alkalmazva igyekeztem több kérdésre is választ adni, természetesen akadnak olyan problémakörök, amelyek megválaszolhatatlanul vagy kifejtetlenül maradtak. Több ízben is hangsúlyoztam például a terminológia újragondolásának szükségszerűségét, de arra is rámutattam, hogy ez aligha tehető meg egyetlen változásnyalábra (a szótagszerkezetet érintő változásokra) szűkítve, s ehelyett teljes körű, a hangváltozások mindegyikét figyelembe vevő terminológiai megújításra van szükség. Utaltam emellett arra is, hogy a hangváltozási folyamatokat az ittenihez hasonló megközelítésben — és az előzményirodalom eredményeire maximálisan támaszkodva, de egyúttal azokat kellő kritikával szemlélve — újraértékeljük. Reményeim szerint ehhez a munkához járultam hozzá én is egy változási típus vizsgálatával.

Felhasznált irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1955. Az *l* hiátustöltőről. *Magyar Nyelv* 51: 213–218.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1974. Szóvégrendszerünk az ő- és az ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 430–440.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1992. Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–HAJDÚ PÉTER szerk., *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Wien–Budapest. ELTE BTK Finnugor Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet–Institut Für Finno-Ugristic Der Universität Wien, 35–41.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1998. Hangváltozás — artikuláció — percepció. [Sound change — articulation — perception] In: GÓSY MÁRIA. szerk., *Beszédkutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 231–240.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: KASSAI ILONA szerk., *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 11–51.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2006. Hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–20.
- BALÁZS JÁNOS 1967a. Szinkronia és diakronia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 70–74.
- BALÁZS JÁNOS 1967b. A gazdaságosság a szótagképződésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 7–39.
- BÁRCZI GÉZA 1943. A 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez. *Magyar Nyelv* 39: 337–341.
- BÁRCZI GÉZA 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *A szótövek. Magyar Történeti Szóalaktan I. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BÁRCZI GÉZA 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv* 60: 3–16.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- D. BARTHA KATALIN 1964. *Tővégi magánhangzóink története a 16. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 42. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁTORI ISTVÁN 2015. A telek mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BÁTORI ISTVÁN 2017. Településnév-formánsok a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 61–90.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958/2003. A hangsúly módosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. In: *Nyelv és tudomány anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. II. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 307–351.
- BENKŐ LORÁND 1967a. Nyelvtörténet és a mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1967b. A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 374–388.
- BENKŐ LORÁND 1967/2003. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. (Akadémiai székfoglaló előadás). In: *Nyelv és tudomány anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. II. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 156–178.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 9–22.
- BENKŐ LORÁND 1998a. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A korai magyar gyeplévétele terminológiájához (Anonymus *Boroná-i*). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–84.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BERECZKI GÁBOR 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas Kiadó.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 1998. The origins of consonant-vowel metathesis. *Language* 74: 508–556.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 2004. The evolution of metathesis. In: HAYES, BRUCE ed., *Phonetically-based phonology*. Cambridge, Cambridge University Press. 117–156.
- BODNÁR ILDIKÓ 1991. Fonotaktikai megfigyelések. *Magyar Fonetikai Füzetek* 23: 47–51.
- BOLLA KÁLMÁN 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 7. München, 1977.
- ComArv. = NEHRING, KARL, *Comitatus Arvensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 5. München, 1976.
- ComBach. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bachiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 2. München, 1974.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 4. München, 1975.
- ComBer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 15. München, 1983.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 20. München, 1986.

- ComBod. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bodrogiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 2. München, 1974.
- ComCom. = NEHRING, KARL, *Comitatus Comaromiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 16. München, 1983.
- ComCris. = HELLER, GEORG, *Comitatus Crisiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 10. München, 1978
- ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemberiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 12. München, 1981.
- ComHont. = NEHRING, KARL, *Comitatus Hontensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 9. München, 1978.
- ComJaur. = NEHRING, KARL, *Comitatus Jauriensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 19. München, 1985.
- ComMar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Marmarosiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München, 1985.
- ComMos. = NEHRING, KARL, *Comitatus Mosoniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 19. München, 1985
- ComPos. = HELLER, GEORG, *Comitatus Poseganensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 3. München, 1975.
- ComSirm. = HELLER, GEORG–NEHRING, KARL, *Comitatus Sirmiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 1. München, 1973.
- ComSzat. = HELLER, GEORG, *Comitatus Szathmariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 14. München, 1981.

- ComUg. = HELLER, GEORG, *Comitatus Ugocsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München, 1955.
- ComUng. = HELLER, GEORG, *Comitatus Unghensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 17. München, 1984.
- ComVar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Varasdiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 8. München, 1977.
- ComVer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Veroecensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 6. München, 1976.
- ComZag. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zagradiensis* I-II. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 11/1-2. München, 1980.
- ComZemp. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zempliniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 13. München, 1981.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, 1890–1913.
- CSER ANDRÁS 2009. A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 115–131.
- DEME LÁSZLÓ 1943. *Hangátvetés a magyarban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1992. *A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Linguistica series a Studia et Dissertationes* 10. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézete.
- ERDÉLYI LAJOS 1905. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. *Magyar Nyelv* 1: 291–337.

- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I-II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FEHÉR KRISZTINA 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia.* Piliscsaba. 85–96.
- FEHÉR KRISZTINA 2013. A huszadik század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások. *Magyar Nyelvőr* 137: 129–154.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEST SÁNDOR 1907. Hangátvetés a magyar nyelvben. *Nyelvészeti Füzetek* 42. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 2014.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye.* Budapest, 1941.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- FORRÓ ORSOLYA 2008. Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 279–293.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1908. *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1909. A tövégi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 5: 393–395.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1914. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelv* 10: 27–28.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN, *Jelentés a nyelv és nyelvtörténet. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.
- GÓSY MÁRIA 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Gyermekekori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok.* Budapest, Nikol Gmk. 89–99.

- GÓSY MÁRIA 1998a. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás '97 Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 1–38.
- GÓSY MÁRIA 1998b. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv* 94: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GUTI VERONIKA 2018. *Mássalhangzó-kapcsolatok és változásaik a helynévelemekben*. OTDK dolgozat. Kézirat. Debrecen. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012.
- HAJDÚ PÉTER 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HERMAN JÓZSEF 1967. *Précis D'Histoire de la Langue Francaise*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése (ismertetés). *Magyar Nyelv* 93: 87–97.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 1997. *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapesti Finnugor Füzetek 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konzonantizmus története*. Studia Uralo-Altaica, Supplementa 9. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- HOOPER, JOAN B. 1976/1993. An Introduction to Natural Generative Phonology. New York, Academic Press. 3–21. In: SIPTÁR PÉTER szerk., *Modern Fonológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Tankönyvkiadó. II. 42–56.
- HORGER ANTAL 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 381–417.
- HORGER ANTAL 1911. *Egy ismeretlen magyar hangtörvény*. Nyelvészeti Füzetek 65. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- HORGER ANTAL 1913. Borjú, gyapjú, csalán. *Magyar Nyelv* 9: 111–116.
- HORGER ANTAL 1921. Szókezdő magánhangzók fejlődése. *Magyar Nyelv* 17: 78–86.
- HORGER ANTAL 1929. A hangrész megszüntetésének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 25: 252–258.

- HORGER ANTAL 1932. Az inetimologikus magánhangzók fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 28: 37–39.
- HORGER ANTAL 1933. Inetimologikus *p* és *b* fejlődése. *Magyar Nyelv* 29: 261–264.
- HORGER ANTAL 1942. Katona. *Magyar Nyelv* 38: 334–337.
- HORGER ANTAL 1944. Est, este, eset. *Magyar Nyelv* 40: 264–269.
- HUME, ELIZABETH 2001. Metathesis: formal and functional considerations. In: HUME, ELIZABETH–SMITH, NORVAL–VAN DER WEIJER, JEROEN eds., *Surface syllable structure and segment sequencing*. Holland Institute of Generative Linguistics, Leiden. 1–25.
- HUME, ELIZABETH 2004. The indeterminacy/attestation model of metathesis. *Language* 80: 203–237.
- IMRE SAMU 1971a. *A felsőőri nyelvjárás*. Nyelvtudományi értekezések 72. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU 1971b. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. 1998. szeptember 23–24. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 111–130.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–153.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai — Egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 133–138.
- KÁLMÁN BÉLA 1953. A szókezdő mássalhangzócsoporthoz egyik feloldási módja a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 2: 59–70.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–TRÓN VIKTOR 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tinta Kiadó.

- KASSAI ILONA 1981. *A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei*. Magyar Fonetikai Füzetek 8: 63–85.
- KASSAI ILONA 1994. A fonetikai háttér. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 581–665.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KASSAI ILONA 1999. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetének történeti alakulásában. In: KASSAI ILONA szerk., *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 55–64.
- KASSAI ILONA 2000. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében. In: BORBÉLY ANNA szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-mendencében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 113–119.
- KASSAI ILONA–B. LŐRINCZY ÉVA 1982. A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 244–257.
- KASSAI ILONA–B. LŐRINCZY ÉVA 1984. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához I. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 47–61.
- KASSAI ILONA–B. LŐRINCZY ÉVA 1985. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához II. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 89–109.
- KASSAI JÓZSEF 1817. *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választvaadja-elé*. Sárospatak.
- KATONA CSILLA 2016a: A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 51–81.
- KATONA CSILLA 2016b: A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 115–151.
- KATONA CSILLA 2017: A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–164.
- KATONA CSILLA 2018: A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban. In: *Argumentum* 14. 264–284.
- KENYHERCZ RÓBERT 2006. Az s, sz kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 195–206.
- KENYHERCZ RÓBERT 2007. Az etnikai viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelv,*

- nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 89–96.
- KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai).* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013a. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013b. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékéhez *Magyar Nyelvjárások* 51: 59–72.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban.* Nyelvtudományi Értekezések 63. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KIS TAMÁS 2016. A bilabiális β és a v-féle hangok a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 23–50.
- KISS JENŐ 1976/2014. A tájszavak etimológiai vizsgálatáról. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányaiból.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. II., 96–102.
- KISS JENŐ 1981. *Nyelvjárási tanulmányok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159.
- KISS JENŐ 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- KISS JENŐ 2003. Általános kérdések. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 13–68.
- KISS JENŐ 2011. A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia.* Budapest–Piliscsaba. 11–18.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírástörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Az ómagyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 335–364.
- KOVÁCS ÉVA 2016. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények 112*: 285–297.
- KRÄUTER FERENC 1914. Szervetlen mássalhangzók. *Magyar Nyelv 10*: 121–125.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ 1958. Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv 54*: 213–232.
- LAZICZIUS GYULA 1930. A phonológiáról. *Magyar Nyelv 26*: 18–30.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1918. Hangtörténeti alapkérdések. *Magyar Nyelvőr 47*: 13–20, 62–66, 116–123, 151–157.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1936. A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények 50*: 240–251.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LÜDTKE, HELMUT 1979. *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Berlin, Walter de Gruyter.
- MÁTÉ JAKAB 1997. *Elméletek, irányzatok és módszerek I. A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MELICH JÁNOS 1905. Kolozsvár. *Magyar Nyelv 1*: 82–83.
- MELICH JÁNOS 1906. Adatok hazánk honfoglalás kori X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv 2*: 150–158.
- MELICH JÁNOS 1909. Szláv jövevényszavaink eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények 39*: 1–74.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- A. MOLNÁR FERENC 2008. A *Herpály* helynév eredetéhez. In: DANKÓ IMRE szerk., *Rálátás. Zsákai helytörténeti–honismereti, kulturális tájékoztató 8. Zsáka*. 51–55.

- MUNKÁCSI BERNÁT 1902. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 271–302, 369–398.
- NÉMETH MIKLÓS 2013. Történeti szociolingvisztika — három évtized mérlege. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. – előadásaiból)*. Budapest, Gondolat Kiadó. 304–323.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jós András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NYIRKOS ISTVÁN 1980. Az ős- és ómagyar kori hangváltozások rendszertani jellegéről. A magyar nyelv grammatikája. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest, Akadémiai Kiadó. 619–622.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- NYIRKOS ISTVÁN 1994. Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza Emlékkönyv, születésének 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 127–150.
- NYIRKOS ISTVÁN 1996. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának egymáshoz viszonyított megoszlásáról. In: TERTS ISTVÁN szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom — Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. II., 203–207.
- NYIRKOS ISTVÁN 1997. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. *Folia Uralica Debreceniensis* 4: 113–156.
- NYIRKOS ISTVÁN 2005. Korai jövevényszavaink szervesen véghangzóiról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 226–230.
- NYIRKOS ISTVÁN 2009. Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó? *Magyar Nyelvjárások* 47: 111–117.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1902–1906.

- OLASZY GÁBOR 2007. *Mássalhangzó-kapcsolódások a magyar beszédben*. Budapest, Tinta Kiadó.
- PAPP ISTVÁN 1963a. Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? In: BENKŐ LORÁND–LIGETI LAJOS–PAIS DEZSŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–295.
- PAPP ISTVÁN 1963b. Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep. *Magyar Nyelv* 59: 393–408.
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- PETZ GEDEON 1927. Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv* 23: 138–150.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PRINCE, ALAN–SMOLENSKY, PAUL 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Technical Report 2, Rutgers University Center for Cognitive Science. Cambridge, Mass., MIT Press.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- REBRUS PÉTER 2001. Optimalitáselmélet. In: SIPTÁR PÉTER szerk., *Szabálytalan fonológia*. Budapest, Tinta Kiadó. 77–123.
- REBRUS PÉTER–TRÓN VIKTOR 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 129–172, 352–371.
- SIMONYI ZSIGMOND 1877. Járulék-mássalhangzók a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 6: 444–451.

- SIMONYI ZSIGMOND 1878. A hangátvetésről. *Magyar Nyelvőr* 7: 339–357.
- SIMONYI ZSIGMOND 1921. Két járulék mássalhangzó. *Magyar Nyelvőr* 50: 131–135.
- SINKOVICS BALÁZS–ZSIGRI GYULA 2006. A *h*-ra vonatkozó megszorítások történeti változásai. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged, JATE Press. 133–151.
- SIPTÁR PÉTER 1994. A mássalhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 183–272.
- SIPTÁR PÉTER 1998. Hangtan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER szerk., *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 293–390.
- SIPTÁR PÉTER 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- SIPTÁR PÉTER 2002. Optimális hiátustöltés. In: GÓSY MÁRIA. szerk., *Beszéd kutatás 2002*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 70–83.
- SIPTÁR PÉTER–SZENTGYÖRGYI SZILÁRD 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó.
- SZIGETVÁRI PÉTER 1998. Kormányzás a fonológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 165–213.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1976. Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20: 126–136.
- SZINNYEI JÓZSEF 1903. Alaktani adalékok 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 129–138.
- SZINNYEI JÓZSEF 1904. Alaktani adalékok 3. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 1–11.
- SZINNYEI JÓZSEF 1910. Az Árpád-kori *u* betűk kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 6: 12–14.
- TÁN FERENC GERGŐ 2018. *A helynevek tulajdonnévi elemeinek hangszerkezeti típusai és ezek változásai*. OTDK dolgozat. Kézirat. Debrecen. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- TÓTH VALÉRIA 2003. Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 627–640.
- TÓTH VALÉRIA 2004a. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok I*: 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2004b. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv* 100: 321–331, 454–470.
- TÓTH VALÉRIA 2007. Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 317–327.
- TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.
- TÖRKENCZY MIKLÓS 2001. Végzetes rosszulfomáltság a fonológiában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–BÁNRETI ZOLTÁN–É KISS KATALIN szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Budapest, Osiris Kiadó. 274–290.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1986.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VENNEMANN, THEO 1988. *Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton/De Gruyter.
- VÉRTES EDIT 1987. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 53. Debrecen.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Az igeövek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–59.

Melléklet

Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

A szavak és nevek hangszerkezetét módosító hangtörténeti vizsgálatok gyakran szerepeltek a nyelvészeti kutatások középpontjában. Számos kiváló munka született e témakörben például a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett folyamat, a hangátvetés, a tövégi magánhangzók eltűnése vagy az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikájáról. Idővel azonban ezek a témák kikerültek a vizsgálatok homlokteréből, s a nyelvészeti kutatások perifériájára szorultak. Dolgozatom témaválasztásával ehhez a kérdéskörhöz kívánok visszatérni azáltal, hogy egyrészt áttekintem a szakirodalmi előzményeket, másrészt pedig új nézőpontot alkalmazva és részben más nyelvi forrásanyagra építve közelítem meg a jelenségeket. Az elemző munka alapjául két forráscsoportot: a (korai) ómagyar kori helyneveket és az élőnyelvi tájszavakat jelöltem ki.

Disszertációm három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a dolgozat elméleti háttérét biztosító főbb kérdésköröket járom körül. Munkahipotézisem az volt, hogy a fonotaktikai szerkezet befolyásolja a hangtörténeti változások realizálódását. Ismertetem az újonnan bevont fonológiai módszert, az optimalitáselméletet, amelyet a hagyományos hangtörténeti elemzések mellé, kiegészítő jelleggel használtam fel. Bemutatom továbbá a magyar nyelvre jellemző főbb fonotaktikai mintázatokat, és — minthogy ez a vizsgált változási folyamatok kapcsán kiemelt jelentőségű — a magyar mássalhangzó-kapcsolatok főbb fonológiai jellemzőit is összegzem.

Munkám második fejezetében a két forráscsoport hangtörténeti forrásértékére hívom fel a figyelmet, és az elemzések alapjául szolgáló korpuszt mutatom be.

Dolgozatom harmadik egységében a munkám középpontjában álló hangtörténeti változásokat részletezem. A munka során egyfelől összegeztem a hangtörténeti szakirodalom korábbi megállapításait, kitérve olykor a terminológiai problémákra is.

A kétnyíltszótagos tendenciával kapcsolatban a szakirodalom eddigi megállapításainak összegzése után a hangváltozások jellegéről ejtek szót, majd terminológiai kérdésekkel, s a mögöttük meghúzódó tudományelméleti háttérrel foglalkozom. Ezt követően a változást mutató ómagyar kori helyneveken és jelenkori tájszavakon keresztül ismertetem a

kétnyíltszótagos tendencia altípusait, kitérve tendencia következtében kieső magánhangzó jellegére, valamint a változás kronológiai és területi viszonyaira is.

A következő alfejezetben a tövégi magánhangzók eltűnésének problematikájával foglalkoztam. Itt a változási előzmények a kiinduló alakok szótagszerkezete irányította a tárgyalás menetét. A fejezetben részletes kifejtést kapott a változási folyamat kronológiai aspektusa.

A harmadikként tárgyalt módosulás, a hangátvetés nyelvészeti megítélését erőteljesen uralta az a kettősség, hogy a hagyományos megközelítés az asszociációs változások közé sorolta a folyamatot, míg a fonológiai szempontot előtérbe helyező munkákban inkább a változás rendszerszerűsége áll a középpontban. Dolgozatomban ezért ezt a szempontot is mérlegeltem a nyelvi anyag elemzésekor. Itt is kitértem a hangátváltozás területi és kronológiai jellemzőire is.

Az inetimologikus hangok tárgyalását két egységre bontva végeztem el: elkülönítettem az inetimologikus magánhangzókat és a mássalhangzókat külön fejezetben mutatva be. A folyamatok összetartozása miatt olykor a kieső hangok ügyére is figyelemmel voltam.

A dolgozatomat végül néhány olyan tétel, tovább vezető gondolat megfogalmazásával zártam, amelyek a hangtörténeti vizsgálatok további feladatait és lehetőségeit vázolják fel, s amelyek szorosan kapcsolódnak a vizsgálataim eredményeihez is.

Az értekezés angol nyelvű összefoglalója

The sound changes modifying phonological structure of common words and toponyms has often been in the focus of Hungarian linguistics. Many excellent works have been written in the fields of vowel dropping from the second or third open syllable, metathesis, disappearance of stem-final vowels, and non-etymological vowels and consonants. Over time these topics have become obsolete. Albeit, I would like to return to these research fields by putting the focus of my dissertation on them.

First of all I provide an overview of published scholarly opinions and findings on these processes of changes. Afterwards, I examine the sound changes using a new aspect and yet unstudied data. The Old Hungarian toponyms and modern lexemes from regional dialects were chosen as the base of my dissertation.

My dissertation consists three larger units. The first chapter focuses on the major issues in the background of the dissertation. My leading hypothesis is that the phonological structure can induce and influence changes. For proving my hypothesis, I examine the typical phonotactic patterns of Hungarian language, and I study the consonant relations of the toponyms and dialectal lexemes. The applied phonological method is described in my research. The Optimality Theory complements the method of historical phonology.

In the second chapter of my work I show the sources (the Old Hungarian toponyms and modern lexemes from regional dialects) and the database.

Furthermore, in the third and final chapter of my dissertation the sound changes are specified. I summarize the results presented in literature about this change including the issues of terminology.

The section of vowel dropping from the second open syllable I study the nature of language changes, then I examine terminology issues and their theoretical science background. After all, I present the types of the change with the help of toponyms and dialectal words, then I study the dropping vowel and the chronological and territorial characteristics of the change.

The next section I analyze the problem of the disappearance of stem-final vowels. The sequence of the body was managed by the phonological structure of the precedent lexemes. The chronological aspect of the change was particularly explicated in this section.

The third studied change, the metathesis was specified in two ways, a traditional linguistic considers it associational sound change. Contrarily works based on modern phonology

emphasize the regularity of the change. Because of this, I examined the language change with this view. I also studied the chronological and territorial aspect in this section.

I divided the investigation of non-etymological vowels and consonants into two chapters in my dissertation. In some cases I also examine the dropping consonants, that means a change in the opposite direction.

Finally I closed my dissertation with some additional thoughts, which point out the further objects and possibilities. These thoughts appertain to the results of my examinations.

Nyilvántartási szám: DEENK/145/2019.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Katona Csilla
Neptun kód: EUXTQG
Doktori Iskola: Nyelvtudományok Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10052128

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (2)

1. **Katona, C.:** A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói.
In: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 154-167, 2017. ISBN: 9789633065457
2. **Katona, C., Nagy, K. E.:** Hajdúböszörmény helynevei.
In: A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 98-253, 2015, (A Magyar Névarchívum Kiadványai, ISSN 1417-958X ; 35.) ISBN: 9789633185025

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

3. **Katona, C.:** A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban.
Argumentum (Debr.). 14, 264-284, 2018. EISSN: 1787-3606.
4. **Katona, C.:** A hangátvetés a magyarban.
Magy. Nyelvjár. 54, 51-81, 2016. ISSN: 0541-9298.
5. **Katona, C.:** A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban.
Helynévtört. tanulm. 12, 115-151, 2016. ISSN: 1789-0128.
6. **Katona, C.:** Hangtörténeti folyamatok a helynevekben: a két nyílt szótagos tendencia.
Juvenilia. 4, 99-108, 2011. ISSN: 1788-6848.

Idegen nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (1)

7. **Katona, C.:** Toponyms as Sources of Historical Phonology.
Onomast. Ural. 11, 99-104, 2018. ISSN: 1586-3719.

Magyar nyelvű konferencia közlemények (1)

8. **Katona, C.:** Hangtörténeti változások lehetséges összefüggései.

In: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X, [Szegedi Tudományegyetem], [Szeged],
1-6, 2019 Közlésre elfogadva.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudománymetriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2019.04.03.

